

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА

ВБД:9 (575,3)

Бо ҳукуки дастнавис

ТИЛЛОЗОДА АНВАРШО АБДУЛҲАҚ

ҲАЁТИ ИҚТИСОДИ-ИҶТИМОИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ
ДИГАРГУНСОЗИҲОИ ОХИРИ АСРИ XX ВА АВВАЛИ АСРИ XXI

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих
аз рӯи ихтисоси 07.00.00 – Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ
(07.00.02 – Таърихи ватанӣ)

Рохбари илмӣ:
номзади илмҳои таърих
Муллоҷонзода А.К.

Данғара – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГЀИ ИХТИСОРОТ ВА ИШОРАҲОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. ВАЗӢИ ИҚТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ БОЗСОЗИИ ШУРАВӢ (1985-1991)	22
1.1. ВазӢи сиёсии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар даврони бозсозиш шӯравӣ ва омилҳои таъсиргузор дар пастравии иқтисодӣ кишвар	22
1.2. Тағйирот дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳурӣ ва пастравии некуаҳволии халқ	38
БОБИ II. ДИГАРГУНИҲОИ ИҚТИСОДИВУ ИҚТИМОӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ПАС АЗ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ (1991-2000)	64
2.1. ВазӢи иқтисодии Тоҷикистон дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ ва пайдор сохтани сулҳ дар солҳои 1991-2000.....	64
2.2. Ҳаёти иҷтимоии мардум дар шароити бӯҳрони шадиди сиёсӣ иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ	83
БОБИ III. БЕҲТАР ШУДАНИ ВАЗӢИЯТИ ИҚТИСОДИИ КИШВАР ВА БОЛОРАВИИ САТҲИ ЗИНДАГӢ ДАР СОЛҲОИ (2000-2016)	99
3.1. Татбиқи стратегияҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастовардҳо дар соҳаи иқтисодӣ	99
3.2. Сиёсати иҷтимоии Ҳукумати мамлакат дар таъмини некуаҳволӣ ва беҳатарии озуқаворӣ дар кишвар.....	125
ХУЛОСА	148
РӢҲАТИ АДАБИӢИ ИСТИФОДАШУДА	154

НОМГҶҶИ ИҲТИСОРОТ ВА ИШОРАҶОИ ШАРТӢ

ҶШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии шуравии сотсиалистии Тоҷикистон

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

КМ ҲКИШ – Кумитаи марказии Ҳизби коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ

ҲКИШ – Ҳизби коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ

ҶШФСР – Ҷумҳурии шуравии федеративии сотсиалистии Россия

ИҶШС (СССР) – Иттиҳоди ҷумҳуриҳои шуравии сотсиалистӣ

ИДМ (СНГ) – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ҲКИШ (КПСС) – Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Шуравӣ

КИМ – Кумитаи Иҷроияи Марказӣ

КМ – Кумитаи Марказӣ

НБО – Нерӯгоҳи барқи обӣ

ПГБ – Пойгоҳи гармидиҳандаи барқӣ

ПМТ (МТС) – Пойгоҳи мошинӣ – тракторӣ

СММ – Созмони Миллалӣ Муттаҳид

ҲК (б) – Ҳизби коммунистӣ (болшевикӣ)

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ШВ ИҶШС – Шурои Вазирони Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии сотсиалистӣ

ШО ҶТ – Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ҶСК – Ҷамъияти саҳҳомии кушода

БИР – Бонки Исломии Русд

ММД – Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ яке аз хаводиси таъсиргузори олам буда, ба ҳамон андозае, ки таъсиси он дар соли 1922 тарҳи нав дар ҷаҳон андохта буд, завољу азбайнравияш дар соли 1991 низ минтақа ва ҷаҳонро мутаҳаввил гардонд. Ин раванд дар сарнавишти мардуми тоҷик ва кишвари Тоҷикистон низ таъсири амиқ гузошт. Дар пайи ин тамоюлҳои ислохотпазир мавҷи дигаргунсозӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ сарозер гардида, дар кӯтоҳтарин фурсат паёмадҳои бузургеро дар ростои тағйирёбии куллии ҷомеа пайда сохт. Зарурати таҳқиқоти ин мавзӯро бо чанд далел метавон собит кард:

Якум, Тоҷикистони Шуравӣ дар нимаи дуюми солҳои 80-уми асри XX ба раванди бозсозӣ ворид шуда, роҳи нави муносибатҳои сиёсӣ ва иқтисодиро пеш гирифт. Бозсозӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ мушкилоти мавҷудаи муносибатҳои миллиро ошкор ва ҳаркатҳои сиёсиро дар бештари ҷумҳуриҳо, хусусан Тоҷикистон ба вуҷуд овард.

Дуюм, бо пошхурии Иттифоқи Шуравӣ вазъи иҷтимоиву сиёсии Тоҷикистон тағйир ёфта, бӯҳрони амиқи сиёсиву иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба миён омад, ки ин бӯҳрон дар кишвар мушкилотҳои зиёди фарҳангиву маънавӣ ва сиёсиву амниятиро ба бор овард. Муҳолифати байни гурӯҳҳои сиёсӣ сабаби шиддат гирифтани вазъи бӯҳронӣ гардида, ба вазъи иқтисодиву иҷтимоии ҷомеа таъсири манфӣ расонд.

Сеюм, пас аз бадастории истиқлолияти давлатӣ як қатор заминаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ташаккул ёфтанд, ки ба эҳёи худшиносии милли ва ташаккули ҷомеаи милли равона гардида буданд, лекин ҷанги шаҳрвандӣ ормонҳои таърихӣ ва умуман, рушди тамоми соҳаҳои ҳамагонӣ халқро барои даҳсолаҳо ба қафо партофт. Барои инъикоси равандҳои тағйироти васеъ дар ҷомеаи Тоҷикистони Шӯравӣ, асосҳои ташаккули истиқлолияти давлатӣ, зарурати ислоҳоти ҳаёти сиёсӣ ва рушди иқтисоди миллиро муайян намудан, гузаронидани таҳқиқоти илмӣ амиқ аҳамияти муҳим дорад.

Чорум, пажухиши мавзуи мазкур метавонад бархе аз пахлуҳои норавшани ҳаводиси иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсиву фарҳангии начандон дури таърихи Тоҷикистонро дар охири асри XX ошкор намояд.

Панҷум, дастовардҳо дар соҳаҳои мухталифи иҷимоӣ, дар бахшҳои гуногуни хоҷагии халқ, монеа, камбудӣ ва норасоигҳои мавҷуда, ки аҳаммияти муҳимми назариявӣ амалӣ ва тарбиявӣ доранд, мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Шашум, гарчанде дар ин самт баъзе асарҳо ва мақолаҳо таълиф шудаанд, мавзӯи мазкур то ҳол дорои ҷанбаҳои таҳқиқталаб ва норавшан буда, ҳанӯз ба таври ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

Инчунин, мубрами мавзӯи таҳқиқот дар баррасии ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити дигаргунсозигҳои охири асри XX ва аввали асри XXI зоҳир мегардад, ки бори нахуст ба таври маҷмӯи мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Аҳамияти мавзӯ ва нақши он дар ташаккули маърифати ҷомеа, худшиносии миллӣ ва аз ҷониби муҳаққиқон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудани масоили мавриди назарро ба инобат гирифта, мавзуи мазкур ба ҳайси таҳқиқоти илмӣ интихоб карда шуд.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ: Мавзуи мавриди таҳқиқ то ҳанӯз мавриди омӯзиши пӯрра ва амиқ қарор нагирифтааст. Аммо пахлуҳои гуногуни ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон дар солҳои 80-уми асри XX ва замони истиқлолият дар таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, асарҳои бунёдӣ, китобу мақолаҳои зиёди илмӣ, мақолаҳои публисистӣ, асарҳои ёдоштӣ ва рисолаҳои илмӣ инъикос ёфтаанд, ки нигоҳи ҷуғрофӣ ва хронологии таҳқиқот онро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст.

Ба гурӯҳи якум осори илмӣ муҳаққиқону донишмандони ватанӣ дохил мегарданд, ки мо дар вақти омода намудани диссертатсия аз он

самаранок истифода намудем. Олимони тоҷик, ки дастрасии бештар ба сарчашмаҳо дошта, ҳаводиси кишвар дар сарнавишти онҳо асаргузор аст, нисбат ба олимону муҳаққиқони хориҷӣ пешгом будаанд. Новобаста аз маҳдудиятҳои идеологӣ ва сиёсӣ саҳми донишмандони тоҷик дар таҳқиқи ин мавзӯ назаррас ва дар ҷойгоҳи муҳим қарор дорад. Хусусияти муҳимми таҳқиқоти донишмандони ватанӣ ба монанди Абдурашитов Ф.М. [78; 79; 80], Абулхаев Р.А. [82], Аллен Р.С. [89], Арташкина Т.А. [90], Алимов Р. [88], Афсахов И. [91], Акрамов Ш. [86], Акрамов З.И. [230], Азимова Р.Х. [83], Алиджанов М. [87], Ашуров И.С. [92], Баратов А.Б. [94], Горбачёв П. [100], Денчик С.Я. [101], Домладжанов Р. [103], Зайферт А.К. [104], Зикриёев Ф. [106; 107], Иномов М. [108], Исломов С. [109; 110], ки олимони ватанӣ дар баррасиву арзёбиҳои худ мавқеи бетарафона надошта, ҳамеша ҳодисаҳоро мушикофона таҳқиқ карда, мавқеи худро нисбат ба масъала муайян намудаанд. Албатта саҳми ҳамаи донишмандон яксон набуда, сифати таҳқиқ ва хулосаҳои бадастомада низ гуногунҷанба мебошанд. Гӯҳро мо шӯҳиди муҳокимарониҳои олимона гардидем ва баъзе таҳқиқотҳо нисбатан сатҳӣ баромадааст, ки дар дохили диссертатсия ба он ишора мешавад.

Яке аз сарчашмаҳои заминавӣ омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ кишвар китоби «Таърихи халқи тоҷик» [112, с.742] ба ҳисоб меравад. Китоби мазкур давраи солҳои 1941-2010-ро дарбар гирифта, дар он барқарорномаи баъдичангии ҳоҷагии халқ, дастовардҳо дар соҳаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ, муваффақиятҳои Тоҷикистон дар солҳои бунёди саноат, бадастории истиқлолият, давраи ҷанги шаҳрвандӣ, гуфтушунидҳо ва рушди озоиштаи кишвар, таҳлили вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, тағйиротҳои фарҳангӣ, илмӣ ва таълимӣ, муносибатҳои Тоҷикистон бо дигар давлатҳо ва созмонҳои байналхалқӣ мавриди омӯзиши амиқ қарор дода шудааст.

Г.Х. Хайдаров дар асари худ «Таърихи халқи тоҷик: асри XX» [192, с.508], ки дар асоси ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва мулоҳизаҳои муаллиф навишта шудааст, ҳодисаву воқеаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик дар асри XX баррасӣ карда шудаанд. Муаллиф оид ба рушди иҷтимоиву иқтисодии ҷумҳурии суҳан ронда, дар ин самт ҷой доштани проблемаҳоро таъкид намудааст. Дар асари мазкур ҳодисаву воқеаҳои давраи гузариш ва солҳои аввали соҳибистиклолӣ баррасӣ гардидаанд.

Р.К. Раҳимов дар асари худ «Масъалаҳои минтақавии баланд намудани маҳсулнокии меҳнат» [137, с.176] бунёди нерӯгоҳҳои бузурги минтақаро таҷассум намуда, сохтмони корхонаҳои бузург, аз ҷумла Заводи алюминии тоҷик, ки заминаи асосии саноати ҷумҳурии ба ҳисоб меравад ба риштаи таҳқиқ қашидааст. Муаллиф қайд менамояд, ки сохтмон ва ба истифода дода шудани миқдори муайяни корхонаҳои саноатӣ дар давраи солҳои 1971-1990 ба маҳсулнокии меҳнат, ба беҳтар гардидани вазъияти иқтисодиву иҷтимоии ҷумҳурии мусоидат намудааст.

Ф.М. Абдурашитов дар монографияи худ «Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX -начале XXI вв. (1991-2016 гг)» [78, с.390]. Ба масъалаҳои мухталифи ислоҳоти замин рӯй оварда, масъалаҳои ҷойдоштаро дар ин самт мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додааст. Инчунин ҷорабиниҳои асосӣ, ки аз тарафи роҳбарияти кишвар баҳри истифодаи самараноки замин қабул гардидааст ба риштаи таҳлил қашида, дар ин самт камбудиҳои ҷойдошта ва дастовардҳои муайянро мавриди омӯзиш қарор додааст.

Илова бар ин, ба ин гурӯҳ суҳанронӣҳо, баромадҳо ва асару мақолаҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дохил мешавад. Дар баромад ва мурочиатҳои расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тамоми масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, рушди корхонаҳои саноатӣ дар давраи соҳибистиклолӣ таҷассум гардида, вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ ва фаъолияти корхонаҳои

саноатӣ дар кишвар, самтҳои афзалиятноки рушди давлат ва ҷомеа инъикос ёфтаанд [32, с.702].

Яке аз сарчашмаҳои муҳим китоби Э. Раҳмонов «Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат» [15] ба ҳисоб меравад, ки дар 21 ҷилд нашр гардидааст. Китоби мазкур тамоми баромад ва изҳороти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дарбар мегирад. Дар китоб далелҳо ва оморҳои мушаххас оварда шудааст, ки дар омӯзиш ва баррасии масъалаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад.

Ба гурӯҳи дуюм муҳаққону донишмандони хориҷӣ шомил мегарданд, ки ба ин масъала пардохта, осори мухталифи илмиро рӯйи ҷоп овардаанд [149, с.164,117, с. 52, 143, 129, с.109, 130, 97, с.212, 134, с.44]. Омӯзишу таҳқиқи олимони хориҷӣ низ дар доираи илмҳои таърих аҳамияти муҳимро доро мебошанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки на ҳамаи таҳқиқотҳои олимону донишмандони хориҷӣ объективӣ ва холисона мебошанд. Ошноӣ бо таҳқиқотҳои олимону муҳаққикони хориҷӣ имкон медиҳад, ки аз зовияҳои гуногун ба ин мавзӯӣ рӯйи ҷаҳд карда, як таҳқиқоти илмӣ анҷом диҳем.

Гурӯҳи сеюми таҳқиқотҳо ин навиштаҳои донишмандони соҳаҳои дигар, аз ҷумла, сиёсатшиносон, иқтисоддонҳо ва дигар бахшҳои илмҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ мебошад [114, 247, с.191, 133, с.152, 133, с. 152, 231, с.153, 267, с.293, 163, с. 134, 162, с.176], ки барои такмили омуру ҳулосаҳои ин ҷониб судманд буданд.

Дар монографияи О.К. Каримов «Вазъияти сиёсии Тоҷикистон дар солҳои 90-ум асри XX ва оғози асри XXI» [125] масъалаҳои муҳими давраи гузариш, масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ пас аз оғози давраи бозсозӣ, ки тамоми ҷумҳуриро фаро гирифта буданд, таҷассум гардидаанд. Муаллиф ба таври хронологӣ пошхурии Иттифоқи Шуравӣ ва ба даст овардани Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳқиқ намудааст.

Дар китоби Д. Назриев ва И. Сатторов «Ҷумҳурии Тоҷикистон: таърихи истиқлолият» [114] бо тартиби хронологӣ ҳодисаву воқеаҳои муҳими ҷамъиятӣ-сиёсии Тоҷикистон дар оғози солҳои 90-ум таҷассум гардидаанд. Дар ин китоб ҳуҷҷатҳои оварда шудаанд, ки қарорҳои муҳими сиёсиро дарбар гирифтаанд ва муносибати нерӯҳои мухталифи сиёсиро ба ҳодисаву воқеаҳои гуногунро таҷассум менамоянд. Инчунин дар асари мазкур ҳодисаву падидидаҳои иҷтимоиву иқтисодии кишвар таҷассум гардида, оид ба мансабдорони алоҳидаи сиёсӣ, ки ба раванди таърихӣ таъсири назаррас расонидаанд, маълумот пешниҳод карда шудааст.

Гуруҳи чорум диссертатсияҳо ва авторефератҳо ба ҳисоб меравад [227, с.274]. Чунон ки дар боло ишора намудем, оид ба масоили мухталифи давраи мазкур чанд таҳқиқот дар қолиби диссертатсияҳои номзадӣ таълиф гардидааст, ки дар рафти таҳқиқ аз онҳо низ то андозае истифода намудем. Бояд қайд намуд, ки ҳангоми таҳлил ва хулосабарорӣ аз факту рақамҳо, хулосаҳо ва пешниҳодҳои диссертатсияҳо низ самаранок истифода намудем.

Гуруҳи панҷум мақолаву гузоришҳо аз шабакаи Интернет мебошад [253]. Лозим ба ёдоварист, ки дар баъзе аз саҳифаҳои расмӣ муассисаю корхонаҳо ҳисоботҳои солона ва дигар номгӯи дастовардҳо гузошта шудааст, ки метавон аз он ҳамчун пойгоҳи сарчашмаиносӣ истифода намуд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара «Масъалаҳои мубрами ҳаёти иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои солҳои 2017-2021 иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлили маҷмӯи вазъи иқтисодиву иҷтимоии ҷумҳурӣ

дар замони бозсозии Шуравӣ ва истиқлолияти давлатӣ, инъикоси заминаҳои сиёсии дигаргуншавии сохтори идорӣ, низоми иқтисодӣ, таъсири ҷанги шаҳрвандӣ ба соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат ва рушди иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбад.

Барои расидан ба ҳадафи таҳқиқот иҷрои **вазифаҳои зерин** зарур мебошад:

- муайян ва баррасии ҳаёти сиёсии ҶШС Тоҷикистон дар солҳои бозсозии шуравӣ, нақши он дар бедории миллии тоҷикон ва паёмадҳои он дар ҳаёти мардуми кишвар;

- муайян намудан тағйирот дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳурӣ ва сабабҳои пастравии некуаҳволии халқ;

- омӯзиши вазъи иқтисодии мардуми Тоҷикистон дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ ва пойдор сохтани сулҳ дар солҳои 1991-2000;

- баррасии ҳаёти иҷтимоии мардум дар шароити бӯҳрони шадиди сиёсӣ-иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ва сабабҳои натиҷаҳои он;

- омӯзиши татбиқи стратегияҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастовардҳо дар соҳаи иқтисодӣ;

- омӯзиши сиёсати иҷтимоии Ҳукумати мамлакат дар таъмини некуаҳволӣ ва бехатарии озуқаворӣ дар Тоҷикистон.

Объекти таҳқиқоти ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити дигаргунсозии охири асри XX ва ибтидои асри XXI (1985-2016) ба ҳисоб меравад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот аз омӯзиш ва баррасии равандҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷумҳурӣ дар даври бозсозӣ ва давраи истиқлолияти Тоҷикистон (1985-2016) иборат аст.

Марҳила, макон ва давраҳои таҳқиқот солҳои 1985-2016-ро дар бар мегирад. Ин марҳилаест, ки на танҳо вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар дигаргун гардид, балки сохтори давлатӣ-иҷтимоӣ ба кулӣ тағйир ёфт. Ба воқеаҳои фҷиабори ҷанги шаҳрвандӣ, талафоти зиёди моддӣ, маънавӣ, инсонӣ ва паст рафтани сатҳи зиндагии аҳоли нигоҳ

накарда, ин марҳила марҳилаи тақдирсоз барои тамоми кишвар ба ҳисоб меравад. Дар марҳилаи мазкур Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҳуҷҷатҳоро қабул намуд, ки ба барқарор сохтани хоҷагии халқ, таъмини рушди соҳаҳои гуногун мусоидат намудааст. Аз ин хотир, марҳилаи мазкур дорoi хусусиятҳои мушаххаси рушд мебошад, ки ба баррасии илмӣ ниёз дорад. Ҳудудии таҳқиқот қаламрави имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва то андозае, вақте сухан дар бораи равандҳои ба ҳамаи кишварҳои пасошуравӣ хос меравад, ҳудуди собиқ ИҶШС-ро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои Пешвои миллат, аз қабили «Тоҷикон дар оинаи таърих», «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ», «Чехраҳои мондагор», асарҳои муаррихони маъруфи ватанӣ, асарҳои бунёдии ба таҳқиқи таърихи муосири Тоҷикистон бахшидашуда ташкил медиҳанд. Таваҷҷуҳи зиёд ба дастовардҳои илмии муаллифони даврони Шуравӣ, аз ҷумла дар илми таърихӣ ин давра бадастомада, имконоти техникӣ ва иқтисодии кишвар бо назардошти воқеиятҳои тағйирёфта таҳлил карда шудааст.

Асосҳои методологияи таҳқиқот. Ҳангоми омодаسازیи диссертатсия усулҳои гуногуни таҳқиқи маводҳои бойгонӣ, маводи ВАО ва асарҳои таърихӣ, пеш аз ҳама, омӯзиши асосу далелҳо, муқоисакунӣ, таҳлили таърихӣ-муқоисавӣ, тавсия, таҳлили системавӣ, хулосабарорӣ, назари интиқодӣ истифода шудаанд. Асосҳои методологияи таҳқиқот принсипи материализми диалектикӣ ва объективияти илмӣ ҳамчун шартҳои асосии таърихи муосир гардидаанд. Методологияи таҳқиқот ба дастовардҳои таърихшиносони муосири ватанӣ ва хориҷӣ ва инчунин, асарҳои махсус оид ба таърихи иқтисодиёт ва саноат асос ёфтааст. Дар таҳлили маводҳои методҳои мухталифи илмӣ, аз ҷумла методҳои таърихӣ, муқоисавӣ, тарҷеӣ, методи мушоҳидаи умумӣ ва интиҳобӣ, методи оморӣ, ки объективияти таҳқиқоти мазкурро таъмин намудаанд, истифода шуданд.

Дар доираи принции об'ективияти таҳқиқот хусусиятҳои таҳлилий мушаххас гардида, ҳаводиси таърихӣ воқеъбинона инъикос гардиданд.

Пойгоҳи сарчашмашиносии таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ маводҳои бойгонӣ, санаду ҳуҷҷатҳои расмӣ, асару мақолаҳои илмӣ муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, ҳисоботҳои ташкилоту муассисаҳо, мақолаҳои публисистӣ ва сомонаҳои расмӣ вазорату кумитаҳои ҷумҳурӣ ба ҳисоб мерванд, ки онҳоро шартан ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст:

- Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, баромаду суханронӣҳо ва асарҳои Пешвои миллатро метавон шомил намуд [1]. Бояд қайд кард, ки Паёмҳо, суханронӣҳо ва осори илмӣ Пешвои миллат сарчашмаи муҳим дар рафти таҳияи диссертатсияи мазкур ба ҳисоб мерафт, зеро дақиқтарин ва муҳимтарин маълумот оид ба натиҷаҳои ҳарсолаи кишвар маҳз дар Паёмҳои Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидааст;

- санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор, ки дар марҳилаи дигаргуншавии низоми сиёсӣ ва иқтисодӣ заминаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии рушди соҳаҳои мазкурро фароҳам овардаанд, ба ҳайси сарчашмаи мӯътамад мавриди истифода қарор гирифтаанд [54, с.64, 55, 62, 68, 63, 65, 60, 67, 66, 71, 68, 73].

- маводи бойгонӣҳои гуногун низ дар чараёни таҳқиқот ва таълифи диссертатсия фаровон истифода гардид, ки аҳаммияти ғавқулода дар ҳар таҳқиқоти илмӣ дорад [45, 46, 48, 49, 50, 53, 52].

- маводи матбуоти даврӣ ва маълумоти шабакаҳои Интернетӣ мебошад, ки дар шароити кунунӣ бе истифодаи он таҳқиқотҳои илмиро низ наметавон ба анҷом расонид, ба шумор меравад [118, 199, 203, 222, 175, 201, 197].

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст дар шакли маҷмӯӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ оид ба вазъи иқтисодӣ-

иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити дигаргунсозиро ва тағйиротҳои куллии охири асри XX ва аввали асри XXI анҷом ёфтааст. Дар таҳқиқот тамоми марҳилаи соҳибистиклолӣ дар самти рушди иҷтимоиву иқтисодӣ ба таври объективӣ, бо назардошти омилҳо, падидаҳо ва равандҳои мусбату манфӣ бо ҷанбаҳои махсуси рушди таърихии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасниф карда шудааст. Аз тарафи муаллиф бо назардошти қобили қабул будан хулосаҳои мушаххас барои ҳалли масъалаҳои ҷойдоштаи иҷтимоиву иқтисодӣ ва рушди фаъолияти корхонаҳои саноатӣ пешниҳод гардидааст. Ғайр аз ин, навгониҳои илмӣ десертатсия дар нуқоти зерин баён мегардад:

-вазъияти сиёсии ҶШС Тоҷикистон ба таври маҷмӯавӣ мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор гирифта, таъсири равандҳои ошкорбаёнӣ ва демократӣ ба таври мушаххас ошкор карда шудаанд. Сиёсати бозсозӣ гурӯҳҳои зиёии кишвар, ки ҳамеша аз сиёсати ноодолионаи тақсимои милли-ҳудудӣ, нодида гирифтани забони модарӣ ва дигар арзишҳои фарҳангӣ норозӣ буданд, ба ҳаракат даровард, ки боиси тезудунт гардидани вазъии сиёсии кишвар гардид. Илова бар ин, зихираҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, аз нигоҳи илмӣ асоснок карда шудааст. Зимни таҳлил мушкилоти мавҷуда муайян гардида, вазъии воқеии иқтисодиву иҷтимоӣ баҳогузорӣ карда шуд ва хулосаҳои мушаххаси илмӣ бароварда шуд. Оқибатҳои ислоҳоти иқтисодӣ, мавҷудияти як қатор камбудӣҳо, сабабҳо ва омилҳои хусусияти додатсионӣ касб намудани кишвар, заминаҳо ва сабабҳои бухрони иқтисодиву иҷтимоӣ бо мисолҳои мушаххас нишон дода шудаанд.

-бо омӯзиш ва баррасии инкишофи корхонаҳои саноатӣ, хоҷагии кишлоқ, маориф, фарҳанг ва тандурустӣ ба таври умумӣ ва мушаххас вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон муайян ва баҳогузорӣ

карда шудааст. Сабабҳо ва омилҳои асосии бӯхрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар Тоҷикистон ба таври объективӣ ошкор ва мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Муайян гардидааст, ки бозсозӣ сабаби бӯхрони амиқи оммавӣ набуда, балки мушкилотҳои зиёди мавҷудае, ки зери сиёсати авторитарии Ҳукумати Шуравӣ солҳои тулонӣ пинҳон дошта мешуданд, дар асоси раванди бозсозӣ ошкор гардидаанд.

- вазъи иқтисодии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2000 ба таври умумӣ мавриди омӯзиш ва боҳригузори илмӣ қарор гирифтааст. Ҷанги шаҳрвандӣ боиси харобшавии иқтисодиёт, коҳиши истеҳсолот, муҳочирати зиёд ва ғурӯпошии сохторҳои давлатӣ гардид. Барои таҳлили вазъи иқтисоди кишвар, фаъолияти корхонаҳои саноатӣ, хоҷагиҳои кишоварзӣ, сармоягузориҳои давлатӣ, сатҳи бекорӣ, муҳочирати аҳоли, беқуирбшавии пул, болоравии сатҳи камбизоатӣ ба таври маҷмӯавӣ омӯхта шуда, мавриди баҳогузори илмӣ қарор гирифтаанд. Инчунин, ислоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии дар замони соҳибистиклолӣ ба таври объективӣ баррасӣ гардида, дастоварду муваффақиятҳо ва саҳву хатогиҳо, норасогиву номувозинатӣ дар бахшҳои алоҳидаи ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ мавриди таҳлили амиқ қарор дода шудаанд.

- сохти кӯҳнаи иқтисодиёт, ки дар фазои навини иқтисодӣ қобилияти рақобатпазиро надошт, инчунин ҷанги шаҳрвандӣ, ки раванди ислоҳоти иқтисодиро дар кишвар тулонӣ намудааст, ба таври маҷмӯавӣ мавриди баррасӣ ва баҳогузори илмӣ қарор дода шудааст. Инчунин, гузариш аз иқтисоди ғурӯхиву маъмурӣ ба иқтисоди бозоргонӣ, тағйирёбии нархҳо, ҷаъ гардидани муносибатҳои иқтисодӣ бо кишварҳои собиқи шуравӣ, аз байн рафтани дастгириҳои пурнамоии бӯча аз марказ, коҳишёбии маҷмӯи маҳсулоти миллӣ ба таври мушаххас мавриди баррасӣ ва баҳогузори илмӣ қарор дода шудаанд. Бо мисолҳои

мушаххас сатҳи нокифояи истехсолоти дохилӣ, афзоиши воридот, норасоии тавозуни пардохтӣ, буқурбшавии асъори миллӣ, болоравии карзи хориҷӣ мавриди баҳогузории илмӣ қарор гирифтанд. Ба таври маҷмӯавӣ сатҳи камбизоатӣ, даромад ва истеъмолати аҳоли, ноустувории низоми пардохти фискалӣ, фирори мағзҳо дар асоси маълумоти мушаххас таҳлил ва баҳогузори карда шуданд.

- механизми татбиқи барномаҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли ҳадафҳои стратегии кишвар баррасӣ гардида, омилҳои мусбат ва манфии раванди татбиқи онҳо ба таври объективӣ арзёби шудааст. Шароити татбиқи барнома ва стратегияҳои давлатӣ, ки ба таъмини рушди иқтисодӣ, коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ, ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ, раҳои аз гунбасти коммуникатсионӣ ба таври мушаххас мавриди омӯзиш ва таҳлилу баҳогузории илмӣ қарор гирифтаанд.

-ба таври мушаххас барнома ва стратегияҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба беҳтарсозии сатҳи зиндагии аҳоли ва таъмини амнияти озуқаворӣ равона гардиданд, омӯхта шуда, ба таври объективӣ баҳогузори карда шудаанд. Таъмини рушди соҳаи кишоварзӣ, дастгирии хоҷагиҳои деҳқонӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои нави истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ, кӯмак ба гурӯҳҳои осебпазир, коҳиши камбизоатӣ, таъмини дастрасӣ ба маводи ғизоии босифат, тавсеаи иқтидорҳои истеҳсолӣ, идоракунии хавфҳои эҳтимоли дар бозори озуқаворӣ, баланд бардоштани сатҳи некуахлоқии мардум ва рушди устувори иқтисоди кишвар ба таври маҷмӯавӣ ва мушаххас мавриди омӯзиш ва таҳлилу илмӣ қарор дода шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар солҳои бозсозии шуравӣ вазъи сиёсии ҶШС Тоҷикистон таҳаввулоти ҷиддиро таҷриба намуд. Сиёсати бозсозӣ ба ислоҳоти

иқтисодӣ ва сиёсӣ дар ҷумҳурӣ таъсир расонд. Афзоиши озодии баён ва фаъолияти сиёсӣ боиси ташаккули ҳаракатҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва афзоиши рақобати сиёсӣ гардид. Аммо, ин раванд ҳамзамон боиси заифшавии назорати ҳизби коммунистӣ ва ихтилофоти дохилӣ дар ҷомеа гардид. Яке аз омилҳои асосии коҳиши рушди иқтисодӣ афзоиши норозигии иҷтимоӣ ва ноустувории сиёсӣ буд. Илова бар ин, коҳиши маблағгузории давлатии марказӣ ва афзоиши мушкилоти молиявӣ ба таназзули иқтисодӣ сабаб гардид. Саноат ва кишоварзӣ, ки аз таъминоти захираҳои Иттиҳоди Шуравӣ вобаста буданд, бо мушкилоти шадид рӯ ба рӯ шуданд. Ҳамаи ин омилҳо заминаи рукуди иқтисодӣ ва нооромии сиёсии минбаъда дар Тоҷикистон фароҳам оварданд.

2. Дар давраи таҳаввулоти сиёсӣ ва иқтисодӣ, ҳаёти иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти ҷиддиро таҷриба намуд. Фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ боиси тағйироти сохторӣ дар иқтисоди кишвар гардид. Ҷанги шахрвандӣ ва бесуботии сиёсӣ сабаби коҳиши истеҳсолот, афзоиши бекорӣ ва муҳочирати меҳнатӣ шуданд. Инчунин, камбудии сармоягузорӣ ва инфрасохтори нокифоя рушди устувори иқтисодиро мушкил гардонд. Пастравии сатҳи зиндагии мардум ба афзоиши нархи маҳсулоти ниёзи аввалия ва паст шудани маошу нафақаҳо алоқаманд буд. Норасоии технологияҳои пешрафта ва паст будани истеҳсоли дохилӣ ба вобастагии иқтисод аз воридот оварда расонид. Ҳукумати Тоҷикистон бо қабули барномаҳои ислоҳотӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки вазро беҳтар созад. Аммо, то ҳол мушкилоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба пуррагӣ ҳалли худро наёфтаанд.

3. Дар солҳои 1991-2000, Тоҷикистон бо мушкилоти ҷиддии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар шароити ҷанги шахрвандӣ рӯ ба рӯ шуд. Ҷанг боиси харобшавии инфрасохтор, коҳиши истеҳсолоти саноативу

кишоварзӣ ва афзоиши бекорӣ гардид. Бисёр корхонаҳо аз фаъолият бозмонда, хатҳои таъминоти барқ ва роҳҳо хароб шуданд. Бӯҳрони иқтисодӣ боиси кам шудани даромади мардум ва афзоиши камбизоатӣ гардид. Ба имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ дар соли 1997 шароити мусоид барои барқарорсозии иқтисод ва рушди устувор фароҳам оварда шуд. Давлат ислоҳоти иқтисодиро оғоз намуда, бахши хусусӣ ва соҳибкориро дастгирӣ намуд. Ҷалби сармояи хориҷӣ ва кӯмакҳои байналмилалӣ барои эҳёи инфрасохтор ва бозсозии бахшҳои иқтисодӣ аҳамияти калон доштанд. Дар солҳои баъдӣ, рушди соҳаи энергетика ва кишоварзӣ яке аз афзалиятҳои стратегии кишвар гардид. Бо вучуди пешрафтҳо, пайомадҳои ҷанг то муддати тӯлонӣ ба иқтисодиёти кишвар таъсир гузоштанд.

4. Дар шароити бӯҳрони шадиди сиёсӣ иқтисодӣ, ҳаёти иҷтимоии мардум дар Тоҷикистон бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардид. Ҷанги шаҳрвандӣ (1992-1997) боиси ноамнӣ, муҳочирати иҷборӣ ва коҳиши сатҳи зиндагии мардум гардид. Таназзули иқтисодӣ боиси бекорӣ, пастравии маош ва афзоиши камбизоатӣ гардид. Норасоии маводи ғизоӣ, доруворӣ ва хизматрасониҳои тиббӣ вазъи иҷтимоиро боз ҳам шиддатнок намуд. Сабабҳои асосии ин бӯҳрон ноустувории сиёсӣ, пошхӯрии низоми идоракунии иқтисодӣ ва набуди сармояи кофӣ барои рушди бахшҳои муҳими истеҳсолот буданд. Пас аз имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ дар соли 1997, тадриҷан вазъият беҳтар гардида, ислоҳоти иқтисодӣ оғоз шуд. Ҳукумати Тоҷикистон бо ҷалби кӯмакҳои байналмилалӣ ва рушди соҳибкории хурду миёна барои барқарорсозии ҳаёти иҷтимоӣ талош кард. Бо вучуди пешрафтҳо, таъсири бӯҳрони сиёсӣ иқтисодӣ то муддати тӯлонӣ дар кишвар боқӣ монд.

5. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди устувори иқтисодӣ стратегияи махсуси ислоҳоти иқтисодиро татбиқ намуд. Стратегияи

миллии рушди кишвар ба ҳадафҳои коҳиши камбизоатӣ, ҷалби сармоя ва рушди бахши хусусӣ равона шудааст. Бо татбиқи ислохот, бахши энергетика рушд карда, нерӯгоҳҳои нав сохта шуданд. Ҳукумат барои беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ ислоҳоти ҳуқуқиву иқтисодиро анҷом дод. Дар соҳаи кишоварзӣ чораҳо барои баланд бардоштани маҳсулнокии заминҳо ва рушди соҳа амалӣ гардиданд. Дар соҳаи инфрасохтор роҳҳо ва пулҳои нав бунёд гардида, шароити ҳамлу нақл беҳтар карда шуд. Бо вучуди пешрафтҳо, мушкилоти иқтисодӣ, аз ҷумла вобастагии иқтисод аз маблағгузориҳои хориҷӣ ва муҳочирати меҳнатӣ, ҳанӯз боқӣ мондаанд. Ҳамин тариқ, дастовардҳои стратегии кишвар заминаи рушди минбаъдаро фароҳам овардаанд.

6. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини некӯаҳволии мардум ва беҳтариҳои озукаворӣ сиёсати иҷтимоии самарабахшро татбиқ менамояд. Яке аз ҳадафҳои асосии ин сиёсат рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва таъмини бозори дохилӣ бо ғизои босифат мебошад. Барномаҳои давлатӣ барои беҳтарсозии заминҳои кишоварзӣ, истифодаи технологияҳои нав ва дастгирии хоҷагиҳои деҳқонӣ роҳандозӣ шудаанд. Ҳукумат инчунин барои баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва кам кардани вобастагӣ аз воридоти озукаворӣ чораҳои муассир меандешад. Дастгирии соҳибкории хурду миёна дар соҳаи кишоварзӣ ва саноати коркард барои афзоиши истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ мусоидат мекунад. Барномаҳои иҷтимоӣ барои кумак ба гурӯҳҳои осебпазир ва коҳиши камбизоатӣ низ амалӣ мешаванд. Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ барои таъмини устувории бозори озукаворӣ аҳамияти калон дорад. Чорабиниҳои пешгирикунанда барои коҳиши хатари камбудии озукаворӣ ва идоракунии хавфҳои эҳтимолӣ татбиқ мешаванд. Ҳукумат инчунин сиёсати нархгузорӣ ва назорати бозорро

барои пешгирии болоравии нархи маҳсулоти ниёзи аввалия амалӣ менамояд. Ҳадафи умумии ин тадбирҳо таъмини амнияти озуқаворӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мебошад.

Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маводҳои онро метавон дар гузаронидани таҳқиқотҳои махсуси ҷамъбасти оид ба таърих ва таърихнигории халқи тоҷик истифода намуд. Инчунин, маводҳои диссертатсияро метавон дар таълифи китобҳои дарсӣ ва маҷмуаҳои илмӣ барои муассисаҳои таълимии олӣ истифода кард. Маводҳо ва хулосаҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳияи концепсияи рушди иқтисодӣ, пеш аз ҳама, рушди иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон дар шароити истиқлолият, эҷоди асарҳои маҷмуавӣ оид ба таърихи халқи тоҷик, таърихи иқтисодиёти миллӣ, инчунин, хондани курсҳои махсус ва таълими таърихи халқи тоҷик ба донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олӣ, корҳои илмӣ таҳқиқоти аспирантону докторантҳо истифода шаванд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки тавсияҳои дар диссертатсия пешниҳодгардидаро мақомоти давлатӣ барои тартиб додани барномаҳои ҳукуматӣ оид ба рушди стратегияи ҷумҳурӣ истифода намоянд. Илова бар ин, тавсияҳои пешниҳодшударо метавон барои муайян намудани роҳу воситаҳои таъмини рушди саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ, ки пойгоҳи асосии рушди иҷтимоиву иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, истифода бурд.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро дақиқияти маълумот, кифоягии ҳаҷми маводи таҳқиқот, коркарди натиҷаҳои таҳқиқотӣ ва ҳаҷми интишорот, таҳлил, баррасӣ, муқоисаи илмӣ амалӣ, инчунин, таҳлили сарчашмашиносӣ ва интиқодӣ-илмӣ таъмин менамоянд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод гардидаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия ба бандҳои 1, 2, 6 шиносномаи ихтисосҳои КОА–и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба ихтисоси 07.00.00–Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ (07.00.02 –Таърихи ватанӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабони дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот дар таҳлил ва баррасии масоили сиёсӣ ва хоҳиш ёфтани иқтисодиёти ҷумҳурӣ дар замони бозсозӣ, вазъи иқтисодии ҷумҳурӣ дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ, сабабҳо ва оқибатҳои ҷанги шаҳрвандӣ, инчунин таҳқиқи ҳаёти иҷтимоӣ, стратегияҳои давлатӣ ва сиёсати Хукумати Ҷумҳурӣ оид ба некуаҳволии мардум ифода меёбад. Натиҷаҳои илмӣ, таҳлилу таҳқиқоти муаллиф, аз ҷумла хулосаҳои назариявӣ, нукоти ба ҳимоя пешниҳодшаванда бевосита аз ҷониби худӣ ӯ мустақилона таҳия ва баррасӣ шудаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраҳои таърихи умумӣ ва кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Данғара (протоколи №9, аз 29 апрели соли 2024) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия дода шудааст. Ҷанбаҳои алоҳидаи таҳқиқот дар конференсияҳои илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии Данғара “Саноати Тоҷикистон дар солҳои 2011-2015 ва нақши Пешвои миллат дар рушди он” // “Нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди устувории инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Донишгоҳи давлатии Данғара 11-12 майи соли 2018). – Данғара, 2018. Дастовардҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бар мабноси сиёсати “дарҳои кушод”. // Мақолоти таърихӣ. – Душанбе: Шохин-С, 2022. “Нақши Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар рушди саноат дар шароити муосири Тоҷикистон”. // 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии

Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. (Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ 16-17 майи соли 2024,) - ш. Кӯлоб, 2024 дар шакли маърӯза пешниҳод гардидаанд. Илова бар ин, натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расонида шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муқаррароти асосии диссертатсия дар як қатор интишороти муаллиф, аз ҷумла 7 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 7 мақола дар дигар нашрияҳо ба таъб расида, таҷассум ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 179 саҳифаи матни компютерӣ таълиф гардида, аз муқаддима, се боб, шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо ва феҳристи манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда (бо 267 номгӯй) таркиб ёфтааст.

БОБИ I. ВАЗЪИ ИҶТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ БОЗСОЗИИ ШУРАВӢ (1985-1991)

1.1. Вазъи сиёсии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар даврони бозсозии шуравӣ ва омилҳои таъсиргуздор дар пастравии иқтисодиёти кишвар

Моҳи апрели соли 1985 дар Иттиҳоди Шуравӣ марҳалаи нави сиёсӣ оғоз гардид, ки дар таърих бо номи «бозсозӣ» машҳур гардидааст [158, с.178]. Мақсад аз ин бозсозӣ наҷоти иқтисодиёти харобгаштаи кишвар, ва дигаргуниҳои ҷидди дар ҳамаи соҳаҳои мамлакат ва барқарор намудани қудрати қаблии давлати Шуравӣ буд. Дар ин марҳила роҳбарияти ҳизб ва давлат эҳсос менамуд, ки бидуни ислоҳоти амиқ дар низоми сиёсӣ, бартараф намудани мушкилоти иқтисодӣ, коҳиши камбудии сиёсӣ ва таъмини рушди иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ғайриимкон аст. Бо вуҷуди ин, бархе аз роҳбарони Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шӯравӣ ба чунин тағйирот омода набуданд ва аз оқибатҳои он нигарон буданд.

Аз нимаи дуюми солҳои 70-уми асри XX, раванди коҳиши рушди иқтисодӣ дар ИҶШС ба таври равшан эҳсос мешуд. Ислоҳот, ки дар нимаи дуюми солҳои 60-ум роҳандозӣ гардиданд, ба натиҷаҳои назаррас нарасиданд. Дар тамоми ҷумҳуриҳо, аз ҷумла Тоҷикистон, иҷрои саривақтии лоиҳаҳои сохтмони корхонаҳои саноатӣ ва манзил бо мушкилот рӯбарӯ гардида, бисёре аз онҳо ба сохтмонҳои тӯлонӣ табдил ёфтанд. Муҳимтар аз ҳама, ақибмонии ҷиддӣ аз кишварҳои пешрафта дар ҳама соҳаҳо, махсусан дар заминаи истифодаи технологияҳои нав, ба мушоҳида мерасид. Ҳосилнокии меҳнат дар сатҳи паст қарор дошт ва система натавонист барои коргарон ва хизматчиён

ангезаҳои моддии кофӣ фароҳам оварад, ки ба рушди минбаъдаи иқтисодиёт таъсири манфӣ расонид.

Равандҳои ошкорбаёнӣ ва демократие, ки дар ИҶШС ба амал меомаданд, наметавонистанд, ки ба ҷумҳурии мо таъсири худро нарасонанд. Сиёсати бозсозӣ тамоми табақаҳои аҳолии Тоҷикистонро ба ҳаракат даровард, аз ҷумла як гурӯҳ аҳли зиёро, ки ҳамеша аз сиёсати ноодилонаи тақсимои миллӣ-ҳудудӣ, нодида гирифтани забони модарӣ ва дигар арзишҳои фарҳангии миллиро фаро мегирифт, нигарон мекард.

Дар раванди бозсозӣ, бахусус дар масъалаҳои миллӣ, як қатор ҳатогӣҳо мушоҳида мешуданд, ки боиси ба вучуд омадани ҳаракатҳои эътирозӣ дар баъзе ҷумҳуриҳои шӯравӣ гардиданд. Яке аз сабабҳои аслии норозигии аққалиятҳои миллӣ дар ҷумҳуриҳои шӯравӣ маҳдуд будани ҳуқуқи онҳо дар истифодаи забони модарӣ буд. Илова бар ин, сиёсати нодурусти кадрӣ аз ҷониби мақомоти марказӣ, ки бо таъйин ва ҷойивазкунии кадрҳо бидуни тавачҷуҳ ба хусусиятҳои миллӣ ва фарҳангии ҷумҳуриҳо сурат мегирифт, вазъиятро боз ҳам мураккаб намуд. Ин омилҳо дар маҷмӯъ ба ташаккули норозигии амиқ ва танишҳои миллии зиёд дар дохили ҷумҳуриҳо сабаб гардиданд.

Дар давраи бозсозӣ муносибатҳои байни миллатҳо хеле муташанниҷ шуданд. Хусусан, моҳи декабри соли 1986 дар шаҳри Алма-ато тазоҳуроти оммавии зидди сиёсати марказгароии ҳукумати шӯравӣ баргузор шуд. Соли 1988 дар ҷумҳуриҳои назди Балтика бо муносибати 49-солагии имзои Созишномаи байни Иттифоқи Шӯравӣ ва Олмон намоишҳои эътирозӣ сурат гирифтанд. Ҳодисаҳои хунини Сумгаит низ як нуқтаи муҳим буданд, ки дар натиҷа ихтилофоти ҷиддӣ байни Арманистон ва Озарбойҷон оид ба масоили марбут ба Қаробоғи Кӯҳӣ шиддат гирифтанд. Ҳамзамон, дар Қирғизистон байни ўзбекҳо ва

киргизҳо задухӯрдҳо ба амал омаданд. Ин воқеаҳо ба вазъияти ҷамъиятию сиёсии ҶШС Тоҷикистон таъсири манфии худро расонид.

Бояд тазаккур намуд, ки 26 май соли 1989 дар Шурои халқии ИҶШС роҳҳои рафъи қафомонии иқтисодиёти кишвар муайян шуданд. Шурои халқӣ ба масъалаҳои муносибатҳои байни миллатҳо диққати калон дод. Аксари муаррихони хориҷӣ ба он акиданд, ки қарорҳои қабулшудаи Шурои халқии ИҶШС хеле нооқилона ва шитобкорна буданд. Дар Шуро таъкид карда шуд, ки «иқтисодиёт, демография, сохти низоми сотсиализм ва масъалаҳои миллӣ тағйир ёфтанд, худшиносии миллӣ афзуд, талаботи нави ҳаёти маънавӣ ба миён омад» [159, с.331]. Ҳамаи тағйиротҳои баамаломеда такмил меҳостанд, аз ҷумла масъалаи муносибатҳои миллӣ вазифаи аввалиндараҷа ба ҳисоб мерафт.

Дар давраи бозсозӣ ташкилоту созмон ва иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва сиёсӣ ташаккул ёфтанд, ки фаъолияти онҳо ба муҳокимаи камбудиҳои ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии ҷумҳурий равона гардида буданд. Ин раванд боиси баландшавии иштироки сиёсӣ ва фаъолияти гуногуни сиёсӣ дар сатҳи оммавӣ шуд, ки бозсозиро ҳамчун раванди таъмини иштироки васеи мардум дар ҳаёти сиёсӣ муаррифӣ мекард [215, с.84-85]. Чунки дар ин давра раванди аз ҳад зиёди марказонидани ҳаёти ҳизбӣ ва бюрократизатсияи дастгоҳи ҳизбӣ чараён дошт, идораҳои ҳизбӣ ба фаъолияти иттифоқи касаба ва ташкилоти хочагидорӣ даҳлат мекарданд. Дар ҳаёти ҷамъиятӣ–сиёсӣ натавон ба Тоҷикистон, балки дар собиқ ҷумҳуриҳои Шуравӣ системаи идоракунии давлат ба шакли даставӣ-маъмурий ташкил шуда буд. Гуфтан бамаврид аст, ки созмонҳои ҷамъиятӣ ва сиёсӣ, ки то давраи бозсозӣ фаъолият мекарданд, ба талаботи ҳамон вақта ҷавобгӯ набуданд [112, с.243].

Дигар бухрони ҳаёти ҷамъиятию сиёсии Тоҷикистони Шуравӣ ин ҳукмрон будани низоми бюрократизм ба ҳисоб мерафт. Дар ҷобачогузории мутахассисон қарорҳои ғайридемократӣ қабул мекарданд, ки аксар вақт дар вазифаҳои поёни мутахассисони лаёқатманд ва дар вазифаҳои болоӣ бошад, баръакс кор мекарданд. Ин сиёсати нооқилона ба бухрони сиёсӣ иқтисодӣ оварда расонид. Яке аз масъалаҳои муҳими таҳқиқ дар самти рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии Тоҷикистон пеш аз оғози сиёсати бозсозӣ, муайян намудани сатҳи ибтидоии рушди иқтисодӣ буд. Дар солҳои 70-ум ва 80-ум асри XX суръати афзоиши даромади миллӣ, маҳсулнокии меҳнати ҷамъиятӣ, истеҳсоли саноатӣ ва кишоварзии мамлакат ба таври назаррас коҳиш ёфт, ки ин нишонаҳои заифгардии раванди рушди иқтисодиро нишон медод.

Вазъи душвор ва мураккаби иҷтимоии аҳоли, хусусан коргароне, ки бо меҳнати вазнини ҷисмонӣ машғул буданд, мушохида карда мешуд. Ин ҳолат ба низоми мувозинатноки пардохти музди меҳнат таъсири манфӣ расонида, кафолати иҷтимоии коргаронро таҳти хатар қарор дода буд. Дар ҳамин замина, давлат дар солҳои 70-ум бештар хусусияти «шаҳрнишин»-ро гирифта, ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ афзуд. Масалан, соли 1970 аҳолии шаҳрӣ 56,3% -ро ташкил медод, ки то соли 1979 ба 63,3% расид ва ин нишондиҳанда қариб аз се ду ҳиссаи умумии аҳолиро дар бар мегирифт [161, с.373].

Даромади воқеӣ ба сари ҳар як сокини кишвар дар солҳои 1971–1975 ба 24,0%, дар солҳои 1976–1980 ба 18,0%, дар солҳои 1981–1985 бошад, танҳо ба 11,0% афзудааст. Талабот ба маҳсулоти гӯштӣ ва ширӣ зиёд шуд, лекин норасоии он дар вилояту ноҳияҳои мамлакат зиёдтар ҳис карда мешавад [161, с.441,444].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1970 шумораи одамон, ки бо кор таъмин буданд, 34,7% аз шумораи умумии аҳолии ҷумҳуриро ташкил медод. Ин нишондиҳанда дар соли 1979 ба 39,2% афзуд ва сипас дар соли 1989 то ба 35,8% коҳиш ёфт. Ин тағйиротҳо нишондиҳандаи ноустуворӣ ва бетавозунии вазъи бозори меҳнат ба шумор меравад [152, с.266-267].

Коҳиши бокортаъминкунӣ дар баробари афзоиши шумораи аҳолии синну соли қобили меҳнат, ҳамчунин суръати пасти рушди хоҷагии халқ нисбат ба афзоиш

и демографӣ таъсири манфӣ гузошт. Агар дар соли 1965 барои ҳар 1000 нафар аҳолии ҷумҳурӣ 176 нафар коргар ва хизматчӣ ба ҳисоб гирифта шуда бошад, дар соли 1990 ин рақам ба 221 нафар расид, ки ба ҳисоби миёна 1,2 маротиба афзоиш ёфтааст. Бо вучуди ин, шумораи умумии аҳолии кишвар дар ҳамин давра 2,1 маротиба афзудааст. Аз ин рӯ, сатҳи бокортаъминкунӣ дар хоҷагии ҷамъиятӣ ҳеҷ гоҳ аз 63% боло нарафтааст. Ин нишон медиҳад, ки суръати афзоиши коргарон ба дараҷаи афзоиши аҳолӣ ҳамқадам набуд, ки ин ба нокифоягии имкониятҳои бозори меҳнат ва мушкилоти иқтисодӣ ишора мекунад [41].

Аз нимаи дуюми солҳои 80-уми қарни XX сар карда, дар ҶШС Тоҷикистон, чун дар тамоми Иттиҳоди Шуравӣ, фаҳмиши сиёсии аҳолӣ яку якбора афзуда буд. Ислоҳоти иқтисодии дар давраи роҳбарии М.С. Горбачёв, ки ба суръат бахшидан ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, истифодаи самараноки иқтисодии низоми сотсиализм равона гардида буд, натиҷаҳои қаноатбахш надоданд. Ислоҳот хусусияти берабт ва мутазод дошт, ки сабаби аслии коҳиши сатҳи истехсолот гардид. Дар натиҷа, рушди иқтисодӣ заиф гардид ва ба устувории низоми иқтисодии кишвар таъсири манфӣ расонид.

Ҷонибдорони ислоҳот дар иқтисоди кишвар бароҳ мондани бозори озод ва намудҳои гуногуни моликиятро ҳатми дониста, пешниҳод намуданд, ки низоми идоравӣ-маъмурӣ барҳам дода шавад. Аз ҷиҳати сиёсӣ онҳо кӯшиш менамуданд, ки иттиҳоди давлатҳои соҳибистиклол, ки дорои ҳуқуқи худмуайянкунӣ аст, бунёд кунанд.

Бозсозӣ муқобилони худро низ дошт. Ҳамаи онҳо кӯшиш менамуданд, ки системаи давлатдорӣ пешина ва нақши роҳбарии ҲКИШ-ро дар системаи сиёсии Иттиҳоди Шуравӣ нигоҳдоранд.

Ҳарчанд тарафдорони ниғаҳдорӣ системаи давлатдорӣ пешина дар Тоҷикистон зиёд бошад ҳам, ислоҳоти иқтисодӣ бисёр буд. Масалан, Қарори КМ ҲКИШ ва Шурои Вазирони ИҚШС «Дар бораи мубориза бар зидди майзадагӣ» «Дар бораи чораҳои барҳам додани бадмастӣ ва майзадагӣ, барҳам додани майпарасти» қабул карда шуданд, ки тамоми ҳизб, органҳои маъмурӣ ва қонунбарор вазифадор кард, ки муборизаро ба муқобили бадмастӣ ва майзадагӣ қатъиян ва дар ҳама ҷо пурзӯр намоянд. Дар натиҷа солҳои 1985-1987 ин масъала беш аз 2,5 маротиба коҳиш ёфт. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар ҳуди Русия таваллуд ва фавт коҳиш ёфт, давомнокии умри мардон 2,6 афзуд, аммо ин камбудии мазкур дар ҷумҳурии мо дида намешуд. Иҷрои Қарори мазкур вазъи иқтисодии бе ин ҳам душвори кишварро, вазнин намуд. Ҳазорон гектар боғу ангурзорхоро несту нобуд карданд, то ки дар назди Марказ бомуваффақият ҳисобот дода шавад.

Саноати сабук, ки барои аҳолии ҷумҳурӣ маҳсулоти лозимаро истеҳсол мекард, оҳиста-оҳиста аз фаъолият мемонд. Соли 1987 аз 155 миқдори объекти нотамоми сохтмон дар

муҳлати муайян ҳамагӣ 66 – тои он мавриди истифода қарор гирифт [41].

Илова бар ин, дар тӯли солҳои зиёд дар ҷумҳурӣ барои ба даст овардани ҳосили баланди пахта меъёрҳои оқилонаи истифодаи замин риоя намегардиданд, ки ин омил боиси вайроншавии ҳолати экологии заминҳои обёришаванда гардид. Вайрон шудани ҳолати экологӣ ба мушкилоти ҷиддии соҳаи кишоварзӣ табдил ёфта, ба устувории истеҳсолоти кишоварзӣ таҳдид менамуд. Ин масъала ҳамчун яке аз масъалаҳои муҳим ва ҳассоси соҳаи кишоварзӣ шинохта мешуд. Бар замми ин майдонҳои кишт барои зироати донагӣ якбора кам карда шуданд. Ҳамаи ин ба вазъи иқтисодию иҷтимоии кишвар таъсири манфӣи худро расонид. Ҳамин тавр, сиёсати бозсозӣ натавонист, ки соҳаи аграрӣ ва саноатро тараққӣ диҳад [239, с.15].

Дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии ҷумҳурӣ мақолаи номзади илмҳои фалсафа Мирбобо Миррахимов дар рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон», ки соли 1988 ба нашр расид, нақши муҳим бозидааст [202]. Зеро пас аз наشري ин мақола фазои бастаи иттилоотии ҷумҳурӣ каме боз гардида, замина барои таҳаввулот пайдо гардид. Ин мақола нахустин бор ба таври ошкоро мавзӯро, ки то ин дам дар ин бора навиштан имконнопазир буд, матраҳ карда, ин мақола оғози таҳаввули азими сиёсӣ ва фикрӣ дар Тоҷикистон доништа шуд [93, с.350].

Ҳамзамон, соли 1989 як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз кабили Қонун “Дар бораи забон”, Қонун “Дар бораи интихоби вакилони халқии ҷумҳурӣ ва Советҳои маҳаллӣ” қабул карда шуданд. Илова бар ин, ба Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид карда шуданд.

Дар ин давра, аввалин маротиба мутобиқ набудани вакилӣ ба вазифаи муайяни хизмати давлатӣ ба миён омад. Яъне вакили

интихобшуда, дар иерарияи давлатӣ вазифаи баланди давлатӣ ё хизбиро иҷро намекард. Ҳамин тариқ, дар интихоботи вакилони халқии Иттифоқи Шӯравӣ як қатор шахсоне интихоб гардиданд, ки вазифаи баланди давлатӣ надоштанд. Аз ин хотир, интихоботи мазкур дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятии тамоми давлати шӯравӣ такони бузург дода, қадами устувор ва ҷиддӣ дар амалинамоии сиёсати бозсозӣ, таҳкими арзишҳои демократӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ гардид.

Муайяннамоии мақоми забони тоҷикӣ дар ҷомеа яке аз масъалаҳои муҳим ҳисобида мешуд. Масъалаи забон дар сатҳи давлатӣ, дар муассисаҳои илмӣ ҷумҳурӣ мавриди муҳокимарониҳои ҷиддӣ ва амиқ қарор нагирифта буд. Забони тоҷикӣ танҳо дар муоширати кучагӣ ва дохилиоилавӣ мавриди истифода қарор гирифта буд. Чунин вазъияти забон боиси норозигии зиёиён ва қисми муайяни аҳоли гардид.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ба забони тоҷикӣ додани мақоми забони давлатӣ дар охири солҳои 80-уми асри XX ҳангоми эълон шудани бозсозӣ мавриди назари муҳаққиқон қарор гирифт. Аз моҳи январи соли 1989 ин раванд шиддат гирифт. Дар матбуоти даврӣ, хусусан рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ мақолаҳои гуногуни тарғибкунандаи гиридошти анъанаҳои миллӣ ва ҳифзи забони тоҷикӣ дошта бештар рӯйи ҷоп омадааст. Аз 22 феввали ҳамаи сол дар шаҳри Душанбе гирдиҳамой барои ҳимояи забони тоҷикӣ ташкил дода шуд. Талаботи гирдиҳам омадагон аз он иборат буд, ки забони тоҷикӣ мақоми давлатӣ пайдо намояд.

Зиёни кишвар тавассути воситаҳои ахбори умум нисбат ба мақоми забони тоҷикӣ ақидаҳои худро иброз намуда, мавқеи хуро муайян менамуданд. Дар ҳамаи давра андешаи дузабонӣ низ доман паҳн кард.

Зеро иддае пешниҳод менамуданд, ки ба забони русӣ низ мақоми давлатӣ дода шавад. Лекин, ба андешаи дузабонӣ нигоҳ накарда, аксарияти одамон, махсусан, зиёиён ба забони тоҷикӣ додани мақоми давлатиро талаб менамуданд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи сабъу кӯшиши зиёиён 22 июли соли 1989 Қонуни ҶШС Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатӣ” қабул карда шуда, забони тоҷикӣ мақоми давлатӣ гирифт [193]. Аз соли 1989 дар ҷумҳурии рузи 22 июл ҳамчун Рӯзи забон ҷашн гирифта мешавад.

Бо қабул гардидани Қонуни ҶШС “Дар бораи забони давлатӣ” забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо ва халқҳо қабул карда шуд. Зеро дар ин давра оид ба парокандашавии давлати шӯрави андашае вучуд надошт.

Анҷумани муассисони Бунёди забони тоҷикӣ 14 октябри соли 1989 бунёд гардид ва Оинномаи Бунёди забонро таҳия намуда, қабул намуд. Ба ҳайси раиси Бунёди забони тоҷикӣ Лоик Шералӣ – шоири халқии Тоҷикистон интихоб карда шуд. Бояд тазаққур дод, ки оммаи мардум ба маоши ночизи худ нигоҳ накарда, миқдори муайяни маблағро барои амалишавии нақшаҳои Бунёди забони тоҷикӣ ҷамъоварӣ намуданд [264].

Соли 1989 як қатор ҷинояткорон ва зинониёни сиёсӣ, ки аз рӯйи авф ба озодӣ баромаданд, ба гурӯҳҳои ҷиноӣ дохил шуда, ғайриқонунӣ муборизаи сиёсиашонро идома доданд. Аз ҷумлаи онҳо, Абдуллои Нурӣ, Сангак Сафаров ва дигарон мебошанд, ки дар воқеаҳои сиёсии солҳои минбаъда нақши калидӣ бозиданд.

Ҳамин тавр, бозсозии дар Тоҷикистон оғоз ёфта, вазъияти ҷамъиятию сиёсӣ ва муҳолифати пинҳониро тезутунд намуд.

Ташкилоти зиёди ҷамъиятию сиёсии ғайрирасмӣ бо рафтори бе тааммули худ вазъияти ҷумҳуриро боз ҳам муташанниҷ

намуданд. Мушоҳида карда мешуд, ки татбиқи ислохот танҳо дар ҳолате самаранок мегардад, ки камбудии мавҷуда бартараф гардида, тағйироти амиқ ва муассир дар сохтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсати кишвар амалӣ гарданд.

Ошкорбаёнӣ, ки дар ин солҳо рӯи зада буд, равандҳои демократикунонӣ, ҳалли масоили сиёсӣ ва иқтисодиву иҷтимоии кишвар ва дигар соҳаҳо бетаъсир намеронд.

Бухрони иқтисодӣ ва маҳдудияти соҳаи истеҳсолот боиси афзоиши чандкаратаи сатҳи бекорӣ гардиданд. Аксари аҳоли дар шароити норасоии захираҳои моддӣ ва тангдастӣ худро дар ҳолати ноамнӣ эҳсос мекарданд. Қабули Қонуни «Дар бораи корхонаҳо (иттиҳодияҳо)» дар соли 1987 дар ИҶШС вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд, зеро он боиси халдор гардидани низоми савдо ва мубодилаи байнисоҳай гардид, ки то он замон яке аз пояҳои асосии иқтисодиёти шӯравӣ махсуб меёфт [199, с.93-98].

Аз январи соли 1988 тамоми корхонаҳои саноатии ҷумҳурӣ ба ҳисоби худмаблағгузорӣ гузаштанд, аммо на ҳамаи онҳо нақшаро иҷро карда тавонистанд. Аз миёни 13 корхонаи тобеи Вазорати саноати сабук танҳо 7-тои онҳо тавонистанд нақшаи муқарраршударо иҷро намоянд. Дар натиҷа, фоидаи умумии соҳа ҳамагӣ 3%-ро ташкил дод. Илова бар ин, ҳаҷми фонди хавасмандгардонии моддӣ ба андозаи 539 ҳазор сӯм коҳиш ёфт, ки нишондиҳандаи коҳиши самаранокӣ истеҳсолот ва фаъолият дар соҳа мебошад. Танҳо корхонаи арматурбарории шаҳри Душанбе тавонист, ки фонди хавасмандкунии худро 23,4% зиёд намоянд. Вале дигар корхонаҳо натавонистанд, ки нақшаро иҷро намоянд. Умуман, даромади миллии соли 1990 (мувофиқи миқдори маош)-ро бо соли 1985-ум муқоиса кунем, 9% афзуд, вале назар ба соли 1989-ум 1,6% кам шуд [199, с.93-98].

Дар натиҷаи ҳичрати аҳолии русзабон дар аввали солҳои 90-уми асри XX бо сабаби ноамнии ҷамъиятӣ-сиёсӣ, аҳолии шаҳри Душанбе аз 650 ҳазор то 540 ҳазор кам гардид. Ин омил боиси паст рафтани тамоми соҳаҳои ҳоҷагии қишлоқ гашт, чунки аксари мутахассисони варзида аз миллатҳои гуногуни дигар кишварҳо буданд. Аз рӯйи ҳайати миллий тоҷикон - 39,8%, русҳо - 32,7%, узбекон - 11,0%, боқимондагон - қирғизҳо, украинҳо, тоторҳо, яҳудиён ва ғайра 17,5%-ро ташкил медоданд. Дар миёнаи солҳои 90-ум миқдори аҳолии русзабони Душанбе 6 маротиба кам гардида, ҳамагӣ 5,2%-ро ташкил дод, вале миқдори умумии сокинони пойтахт кам нагашта, аз ҳисоби якбора боло рафтани чараҳои ҳичрати одамони деҳнишини маҳаллӣ ҳатто зиёд гашт. Барои таъминоти ғайриқарбӣ ҳаётии онҳо ҳарчи бештар манзили зистҳои қор, истеҳсоли молҳои истеъмолшаванда аввалиндараҷа, муассисаҳои томақтабӣ ва ташкилоти ҳамагонӣ ва тиббӣ талаб карда мешуд [207].

Дар охири солҳои 80-ум дар ИҶШС хусусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон норасоҳои бухрони аммиқӣ иҷтимоиву иқтисодӣ ба мушоҳида мерасид. Аз ҷумла дар шаҳри Душанбе, ки яке аз марказҳои бузурги саноатии кишвар ба ҳисоб махсуб меёфт ва суръати тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ якбора паст рафт. Соҳаи истеҳсолоти моддӣ дар вазъи ниҳоят мураккаб қарор дошт, ки он ба паст рафтани ҳаҷми истеҳсолот таъсир расонид. Дар саноат шартномаҳо иҷро нагашта, душвориҳои таъминоти моддию техникаӣ тезутунд гаштанд, ки боиси бозмондани истеҳсолот гардиданд. Барномаҳои сохтмони асоси иҷро намешуданд. Таҷдидсозии иқтисодии истеҳсолӣ қатъ гардид.

Нуқсонҳои саноат ба бозори истеъмолӣ низ таъсир расонид, ки он боиси номутаносибӣ гардид. Савдо вайрон гашта доираи ғайриқарбӣ ханнотон васеъ гардид, шиддатнокии вазъи иҷтимоӣ ва ҷинояткорӣ авҷ гирифт. Масъалаҳои таъмин бо озуқа, афзоиши нархи молу хизмат,

камчинӣ ва паст рафтани сифати онҳо, бахусус, боиси норизогии мардум гардиданд. Пул қурби худро аз даст дода, дар мағозаҳо рафҳо холӣ монданд, барои тақсими озуқа ва молҳои саноатӣ низоми карточка ҷорӣ гардид.

Дар чунин вазъият ҳизбҳои ақидаҳояшон гуногун пайдо шудан гирифтанд. Ғояи сотсиалистӣ, ки ҳамчун бузургтарин озмоиши иҷтимоӣ оғоз ва ба бародарию озодии меҳнати тамоми одамон асос ёфта буд, ҷиҳати татбиқи амалии худ ба давлати тоталитарие мубаддал гашт, ки ба ҳама тарзу восита озодандеширо сарқуб менамуд ва принципҳои худро дар ҳаёт ҳатто бо кумаки дағалтарин воситаҳо бароҳ мемонд.

Донишманд ва дирестори собиқи Осорхона-мамнуъгоҳи ҷумҳуриявии ноҳияи Данғара Муродов Бозор қайд мекунад, ки: «Баъди ба даст овардани истиқлолият Тоҷикистонро бухрони бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фаро гирифт, ки заминаи ин бухронро мо аз сиёсати нодурусти давраи бозсозӣ метавонем ҷӯстучӯ намуд. Гарчанде, ки мо ба давлати Шуравӣ шомил будем, аммо на ҳамаи ҷанбаҳои иқтисодии кишварамон хуб буданд. Ногуфта намонад, ки Тоҷикистони мо аз баъзе кишварҳои собиқ Шуравӣ дар баъзе самтҳои иқтисодӣ хеле пешрафта буд. Албатта, баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ тамоми давлатҳои собиқ Шуравиро бухрони сиёсӣ фаро гирифта буд, аммо кишвари моро низ ҷанги шаҳрвандӣ фаро гирифт, ки ҳамаи дастовардҳои иқтисодию-иҷтимоии кишварамон, ки тӯли 70 соли ҳукумати шуравӣ соҳиб гардида буд, ба хок яксон шуда, ҳатто баъзе ҷизҳои техникийи онро фурӯхтанд. Бо эълон гардидани истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зери таъсири қувваҳои сияҳкори дохиливу хориҷӣ Тоҷикистон ба гирдобии ҷанги шаҳрвандӣ кашида шуда, қурбонҳои азими ҷонӣ, талафот ва хисороти бузурги иқтисодиву маънавӣ ба бор оварда, пояҳо, рукнҳо ва асосҳои давлатдориро фалач гардонид. Ин ҷанги бародаркӯш барои Тоҷикистон 10 миллиард доллари ИМА, ки дар он вақт бо ин маблағ НБО Роғун сохта ба истифода дода

мешуд, 157 ҳазор шахрвандони кишвар чони худро аз даст додаанд. Хисороти равониву маънавӣ бошад ба ягон ченак намеғунҷад. Ҷанги шахрвандии ба амал омада Ҷумҳурии Тоҷикистонро аз рушду тарақиёт боз монда, ба коҳиш шудани сатҳи зиндагӣ, бекорӣ, факр ва бенавоӣ оварда расонид. Боиси зикри хоас аст, ки бо сарвари роҳбари давлат Эмомалӣ Раҳмон ин ҳама мушкилот мунтазам бартараф гардида, давра ба давра раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Тоҷикистон ба вучуд омад. Сарвари вақти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон тавонистанд, дар як мудати кӯтоҳ омилҳои сиёсӣ аниқтараш ҷанги шахрвандии бародакӯшро хотима дода, 27 июни соли 1997 Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллиро ба имзо расонида, ба ҷанги бемаънии бародаркӯш хотима бахшанд. Ин ҳама сабаби бу вучуд омадани рушди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар мамлакат гардид» [263].

Ҷанбаи манфӣ дар он зоҳир гардид, ки зиёдшавии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ на аз ҳисоби рушди саноат, балки аз ҳисоби бунёди миқдори зиёди корхонаҳои нав ва афзоиши миқдори коргарон, ки берун аз ҷумҳурӣ ба кор ҷалб карда мешуданд, ба ҳисоб мерафт. Чунин муносибат ба ворид шудани миқдори зиёди коргарон ва хизматчиён дар ҳолати мавҷудияти захираҳои барзиёди қувваи корӣ дар ҷумҳурӣ мусоидат намудааст. Охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум муайян гардид, ки чунин муносибат ба натиҷаҳои манфӣ оварда расонид.

Яке аз ҷанбаҳои мусбии раванди бозсозӣ татбиқи сиёсати барқарорсозии адолати иҷтимоӣ ба шумор мерафт. Дар ин замина, бознигариҳои парвандаҳои судии шахрвандони Тоҷикистон, ки қаблан беасос маҳкум гардида буданд, оғоз ёфт. Танҳо дар соли 1990, 7044 нафар пурра сафед карда шуданд. Ҳамзамон, шараф ва номи неки шахсиятҳои барҷастаи давлатӣ, аз қабили Абдурахим Ҳочибоев, Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шохтемур ва дигарон барқарор карда шуд. Аз тарафи бюрои КМ Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон дар бораи абадӣ гардонидани номи ин шахсони бузург қарор қабул карда шуд [225, с.78-80].

Таҳлили маҷмуавии даҳсолаҳои охири мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ имкон медиҳад, ки дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон самтҳои зерин чудо карда шаванд:

- дар ҶШС Тоҷикистон аксарияти аҳоли дар деҳот зиндагӣ мекард, ки ҳиссаи он ба 69% баробар буд. Барои муқоиса метавон таркиби аҳолии деҳотро дар давлати Шуравӣ қайд намуд: 3,4% дар давлати Шуравӣ; 26% - дар Россия; 33% - дар Украина; 35% - дар Беллорусия; 43% - дар Қазоқистон; 59% - дар Ёзбекистон; 62% - дар Қирғизистон; 32% дар Арманистон; 55% - дар Туркманистон [145, с.30-31]. Дар чунин ҳолат, мувофиқи қоидаи умумии Осиёи Марказӣ дар деҳот шумораи аҳолии таҳҷой, дар шаҳр-аҳолии русзабон афзалият дорад. Дар натиҷаи чунин тафовути иҷтимоӣ-иқтисодии байни шаҳр ва деҳот як навъ нобаробарӣ ба миён меояд. Илова бар ин, характери ҷойгиршавӣ дар деҳот имконияти рушди шахсияти аксарияти аҳолии ҷумҳуриро маҳдуд карда, ба ҳифзи дин, шаклҳои гуногуни анъанаҳои кӯҳнашуда мусоидат менамуд, имконияти интихоби аҳолиро дар навъи машғулият дар вақти кор ва вақти озод дар солҳои аввали соҳибистиклӯӣ коҳиш медиҳад;

- сиёсати аграрии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба сатҳи пасти зиндагии аҳоли оварда расонид. Дар ҷумҳурӣ, ҳатто дар байни кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна кормандон музди меҳнати паст мегирифтанд [206]. Ин нишон медиҳад, ки дарвоқеъ аҳолии ҷумҳурӣ камбизоаттарин дар давраи шуравӣ буд. Дар ҷумҳурӣ дар сатҳи баланд заминаи таркиши иҷтимоӣ вучуд дошт, ки дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ беҳтар мушоҳида карда мешуд [206].

- гардиши молу маҳсулоти сарикасӣ дар Тоҷикистон дар сатҳи паст қарор дошт. Мутобиқи маълумоти оморӣ, ҳаҷми миёнаи манзили зист барои ҳар як узви хонавода дар ҷумҳурӣ аз ҳама поён буда, ҳамагӣ 7 метри мураббаъро ташкил медод, дар ҳоле ки нишондиҳандаи миёнаи Иттиҳоди Шуравӣ ба 10 метри мураббаъ баробар буд [208, с.122]. Тоҷикистон дар миёни ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ аз ҷиҳати

фарогирии кӯдакон ба муассисаҳои томактабии доимӣ дар зинаи охир қарор дошт. Танҳо 15 % кӯдакон ба чунин муассисаҳо фаро гирифта мешуданд, дар сурате ки нишондиҳандаи миёнаи умумииттифоқӣ 55 %-ро ташкил медод [208, с.122].

-қафомонии қувваҳои истеҳсолкунанда дар ҷумҳурӣ боиси ба миён омадани бекории васеъмиқёс гардид, ки бештар дар минтақаҳои деҳот эҳсос мешуд. Дар даврони шӯравӣ омори дақиқи бекорон нашр намешуд, аммо маълум аст, ки дар натиҷаи чунин вазъ, тайи солҳои 1991 то 1993 ҳиссаи аҳолии машғули кор дар хоҷагиҳои шахсӣ аз 18,9% то 23% афзоиш ёфт. [126, с.47]. Дар шароити Тоҷикистон, ин навъи бекорӣ бештар хусусияти пинҳонӣ дошта, асосан дар минтақаҳои деҳот мушоҳида мегардид.

Агар соли 1991 миқдори бекорони бақайдгирифташуда дар Тоҷикистон 3,5 ҳазор нафарро ташкил намуда бошад, пас соли 1994 ин ҳисоб ба 21,6 ҳазор баробар шуд [126, с.47]. Хусусияти мустамликавии муносибати давлати Шӯравӣ дар инкишофи равандҳои минбаъдаи кишвар таъсири худро гузошт. То давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ бекорӣ тамоюли инкишоф дошт.

Таҳлилҳои оморӣ нишон доданд, ки давраи солҳои 1971-1990 дар самти рушди иқтисодиёти Тоҷикистон корҳои зиёд ба сомон расонида шуданд. Дар муқоиса аз соли 1970 дар соли 1990 ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ 251,4%, дар маҷмуи энергетика афзоиш 461,1%, дар саноати мошинсозӣ 366% дар саноати сабук 191%, дар саноати хӯрока 193,2% -ро ташкил менамуд. Дар соҳаи металлургия дар давраи солҳои 80-ум афзоиши истеҳсолоти саноатӣ дар сатҳи 270%, дар саноати нафтиву химиявӣ бошад, афзоиш 220% ба қайд гирифта шудааст [146, с.226-227]. Афзоиши босуръати соҳаҳои нишондодашудаи саноат дар ин давра шаҳодати он аст, ки дар иқтисодиёти Тоҷикистон як қатор дигаргуниҳои сохторӣ амалӣ карда шуданд. Агар дар солҳои 50–уми қарни XX дар иқтисодиёти Тоҷикистон ҳиссаи саноати вазнин 5%-ро ташкил менамуд,

пас соли 1970 ин нишондиҳанда ба 7% ва дар соли 1990 он ба 20% баробар шудааст [150, с.223].

Лекин, асоси маҳсулоти минтақавии Тоҷикистонро ҳанӯз таҳассусоти саҳавӣ, аз ҷумла соҳаи аграрӣ, саноати сабук ва хӯрока ташкил менамуд [168, с.167].

Ҳамин тавр, ҳарчанд солҳои 80-ум вазъи иқтисодӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ ва маънавӣ бо суръат пеш мерафт, аммо дар Иттиҳоди Шуравӣ нишонаҳои бӯҳрони иқтисодиву иҷтимоӣ пайдо шуда буданд. Дар пайи ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти болозикр барномаи «бозсозии Горбачевӣ» пазируфта гардид, ки мебоист ИҶШС-ро аз бӯҳрон раҳонад, вале шуруи ислоҳоти мазкур, ки баъзан вақт онро «ислоҳот аз боло» низ меномиданд ва бо мақсади мутобиқ намудани соҳаҳои ҳаёти мамлакат ба стандартҳои умумиҷаҳонӣ равона гардида буд, натиҷаҳои ғайри интизорро ба бор овард, ки боиси боз ҳам мураккаб гардидани авзои сиёсӣ ва иқтисодӣ дар миқёси Шуравӣ, пеш аз ҳама Тоҷикистон мегардад.

Ҳамин тариқ, бо таъя ба таҳлилу омӯзиши ҳамаҷонибаи равандҳои бозсозӣ ва коҳиши суръати рушди иқтисодӣ метавон ба чунин хулосаҳои илмӣ расид:

-аз дидгоҳи назариявӣ, сиёсати бозсозӣ ба бартарафнамоии мушкилоти иқтисодиёти шахшуда ва марказонидашудаи давлати шуравӣ, муҳайёсозии шароити гузариш ба тарҳи самараноки рушди иқтисодӣ равона гардида буд. Дар марҳилаи аввали бозсозӣ, дар ҶШС Тоҷикистон, дар асоси барномаҳои пешбинишуда, нишондиҳандаҳои рушди саноат ба таври нисбатан муваффақ амалӣ гардиданд. Дар доираи сиёсати сармоягузорӣ, захираҳои молиявӣ, ки барои бахши энергетика пешбинӣ шуда буданд, мувофиқи ҳадаф ва пурра истифода гардиданд, ки нишонгари назорати мутамарказ ва ҳадафмандии сиёсати рушди инфрасохтор дар ин давра ба ҳисоб меравад;

-иқтисор шудани сармоягузорӣ ба рушди истеҳсолоти саноатӣ таъсири манфӣ расонид. Норасоии кадрҳо ва махсусан коргарони баландиқтисос дар корхонаҳои саноатӣ эҳсос мешуд. Бо вучуди талошҳо, раванди бозсозӣ натавонист масъалаи таъмини кадрҳоро ҳал намоянд ва дар омӯзиши мутахассисон барои корхонаҳои саноатӣ ин мушкилотро бартараф кунанд;

-лозим аст қайд шавад, ки нархҳо дар мағозаҳо ва дуконҳои кишвар дар соли 1990 нисбат ба соли 1985 ду баробар афзоиш ёфтанд;

- нимаи дуюми солҳои 80-ум тамоми давлати Иттифоқиру бухрони сиёсӣ ва иқтисодӣ фаро гирифт, хусусан, ҷанги дуру дарози Афғонистон, фалокати неругоҳи атомӣ ба сиёсати хориҷии ИҶШС зарбаи ҳалокатвор расонид ва ин омилҳо наметавонистанд ба кишвари мо таъсир нагузоранд;

- дар қиёс бо кишварҳои Назди Балтика ва ҷумҳуриҳои Қафқоз бедории фикрӣ ва ташаббусҳои сиёсӣ дар ҶШС Тоҷикистон камрангу кунд ба назар мерасиданд, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии ҷумҳурии нақши муайян бозиданд.

1.2. Тағйирот дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳурии ва пастшавии некуаҳволии халқ

Дар охириҳои мавҷудияти ИҶШС дар ҳамаи соҳаҳо аз ҷумла саноат, хоҷагии қишлоқ, илм ва фарҳанги Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дигаргуниҳои назаррасе мушоҳида мешуд, ки дар натиҷаи он вазъи иқтисодиву иҷтимоии кишвар рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Ин марҳила дар таърихи халқи тоҷик бо он тасниф карда мешавад, ки дар тамоми соҳаҳои хоҷагидорӣ ва ҳаёти фарҳангӣ, болоравии некуаҳволии халқ муваффақиятҳо ба даст оварда шуданд [112, с.242].

Дар шароити имрӯза масъалаи асосӣ, ки диққати аксарияти таърихнигоронро ба худ ҷалб намудааст, вазъи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон дар охири асри XX ба ҳисоб меравад. Нисбати ин масъала, албатта, мавқеи ягонаи мутахассисон вучуд надорад, зеро ақидаҳои гуногун нисбати ин масъала пешниҳод гардида, имрӯз низ баҳсу мунозираҳо нисбати он дар доираҳои илмӣ ва умуман, дар афкори ҷамъиятӣ идома доранд.

Барои муайян намудани вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон дар давраи солҳои 80-90-уми асри XX зарур аст, ки инкишофи корхонаҳои саноатӣ, хоҷагии қишлоқ, маориф, фарҳанг ва тандурустӣ, мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Бо омӯзиши соҳаҳои зикргардида, метавон ба таври умумӣ ва мушаххас вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистонро муайян ва баҳогузорӣ кард.

Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳад, ки солҳои 70-90 уми асри XX нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҶШС Тоҷикистон ниҳоят баланд ва бесобиқа аст. Онҳо бо қувват бахшидани иқтидорҳои энергетикӣ алоқаманд буда, ба рушди соҳаҳои энергетикӣ ва металлургияи ранга таъсир расонидаанд. Дар ҶШС Тоҷикистон неругоҳҳои бузургтарини минтақа – Норак, Бойғозӣ, Хоруғ, инчунин, маркази гармидихии Ёвон, роҳи оҳани Термиз – Қурғонтеппа – Ёвон ва дигар иншоотҳои бузург бунёд карда шуда, корҳо дар самти обёринамоии водии Ёвон – Обикик ва даштҳои Дилварзин амалӣ гардиданд. Дар натиҷа, дар асоси рушди инфрасохтори энергетикӣ, Заводи алюминии тоҷик бунёд гардид, ки пойгоҳи саноати вазнини ҶШС Тоҷикистони муосир ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, рушди соҳаи мошинсозӣ мушоҳида гардида, заводҳои нави механикӣ таъмир дар Душанбе ва Хучанд ба истифода дода шуданд [137, с.176].

Вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон аз ҷиҳати корхонаҳои саноатӣ, бахши аграрӣ ва сатҳи маблағгузориҳои марказӣ вобаста буд. Тавре ки маълум аст, вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар ҶШС Тоҷикистон

аз ҷаъолияти корхонаҳои саноатӣ, хоҷагии қишлоқ, сатҳи маблағгузориҳо аз марказ вобаста буд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки на дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ маблағҳо бисёр ва дуруст ҷудо мешуданд.

Дар давраи солҳои 1980-ум, саноати ҶШС Тоҷикистон истеҳсоли навиҳои гуногуни маҳсулотро ба роҳ монда, онҳоро дар ҳудуди ИҶШС ва инчунин ба кишварҳои хориҷӣ содирот менамуд. Дар ҷумҳурии тилло, нуқра, волфрам, сурма, ангишт, нафт, арматур, машинаҳои бофандагӣ, машинаҳои хоҷагии қишлоқ, қисмҳои эҳтиётии комбайнҳо, трансформаторҳо, маҳсулоти кабелӣ, қисмҳои эҳтиётии трактору автомобилҳо, алюминий ва маҳсулоти алюминий, нуриҳои минералӣ-азотӣ, яхдонҳо, маҳсулоти вино, нахи пахтагин, матоъҳои шохӣ ва пахтагин, пойафзол, консервҳои меваю сабзавот, рағани растанӣ ва дигар намудҳои молу маҳсулот истеҳсол мешуданд [137, с.176].

Солҳои 80-ум суръати баланди рушди тамоми соҳаҳои саноат идома ёфтанд. Масъалаи рушди саноати вазнин яке аз ҷойҳои марказиро дар нақшаи рушди хоҷагии халқ ишғол менамуд, зеро маҳз рушди босуръати соҳаҳои саноат, ки рушди техникро муайян менамуданд, бояд болоравии нақши ҷумҳуриро дар тақсироти меҳнат таъмин мекарданд.

Яке аз сабабҳои қафомонии иҷтимоию иқтисодии ҶШС Тоҷикистон дар маҳсулоти хоми аграрӣ ва истеҳсоли танҳо як намуди маҳсулот дар заминҳо танҳо пахта кишт карда шуда 90% нахи он берун аз ҷумҳурии кор кард мешуд.

Аз 1000 нафар аҳоли дар истеҳсолоти озуқавории Тоҷикистон ба ҳисоби миёна нисбат ба кишварҳои Осиёи Миёна 2,3 маротиба камтар ва нисбати ҷумҳуриҳои собиқ Назди Балтика ва Молдова 3-4 маротиба камтар, одамон ба кор машғул буданд.

Маврид ба ёдоварист, ки дар муқоиса бо соли 1970 шугли аҳоли дар хоҷагии деҳот ҳамагӣ ба 3,5%, дар соли 1985 бошад, нисбат ба соли 1980 ба 0,6% кам шуда, дар умум 35,5%-и ҳамаи шахсони бо хоҷагии халқ машғул бударо ташкил меод [139].

Ҳамин тавр, афзоиши мутлақи шумораи коргарон дар хоҷагии деҳот дар солҳои 1970-1985 41,9%-ро ташкил дод. Хоҷагии деҳот дар охири солҳои 80-ум зиёда 1/5 ҳамаи маҳсулоти умумии ҷамъиятиро истеҳсол мекард, ки 1/3 даромади миллиро ташкил меод ва 1/3 ҳамаи шахсони дар хоҷагии халқи Тоҷикистон машғулро муттаҳид сохта буд. Дар ҷумҳурии маҳсулоти сермасрафи истеъмолии хоҷагии халқ дар панҷсолаи XI –ум 1,3 маротиба афзуд [139].

Дар солҳои 1975–1982 хати роҳи оҳани Тирмиз – Қўрғонтеппа – Ёвон сохта шуда, ҳамчун як бахши муҳими инфрасохтори нақлиёти ҷумҳурии мавқеи стратегӣ пайдо кард. Ҳамзамон, татбиқи лоиҳаи бузурги комплекси истеҳсолии минтақавии ҷануби Тоҷикистон оғоз ёфт, ки тамоми иншооти бузурги саноатии ноҳияҳои марказӣ ва ҷанубии кишвар, аз ҷумла комплекси қорводории Ховалингро дар бар мегирифт.

Ҳамин тавр, таҳқиқоти иқтисодӣ ва иҷтимоии вазъияти кишвар дар арафаи бозсозӣ нишон дод, ки бо вуҷуди баъзе камбудӣҳо дар Тоҷикистони Шуравӣ давраи рушд ба ҳисоб меравад.

Дар қатори вазифаҳои муқарраршуда танҳо иҷрои нақшаи ҷамъоварии нахи пахта таъмин гардид, ки дар соли 1990 ба 315,4 ҳазор тонна расида буд. Таҳлили маълумоти оморӣ ва таҳқиқоти илмӣ нишон медиҳад, ки дар панҷсолаи дувоздаҳум (1985–1990) таваҷҷуҳи асосӣ ба рушди соҳаи пахтакорӣ равона шуда буд, дар ҳоле ки дигар бахшҳои иқтисодиёт ба мақоми дуюмдараҷа фаро гирифта шуда буданд [121, с.326].

Мутахассисон ва олимони соҳаи кишоварзӣ хуб огоҳ буданд, ки зиёд кардани масоҳати кишти пахта метавонад паёмадҳои манфии ҷиддиро ба бор орад. Аз ҷумла, кишти аз ҳад зиёди пахта боиси коҳиши ҳосилхезии замин мегардид, зеро он зироати сероб буда, ба замин фишори зиёд меорад. Илова бар ин, афзалияти пахта боис мешуд, ки кишти зироатҳои хӯроки чорво маҳдуд гардида, таъминоти соҳаи чорводорӣ ба мушкил мувоҷеҳ гардад. Котиби аввали ҲК ИҶШС Тоҷикистон Қаҳҳор Маҳкамов моҳи март соли 1989 аз ҷумла чунин таъкид намудааст: «Аз ҷиҳати илмӣ иқтисоди мақсудии Тоҷикистон 700 ҳазор тонна пахта мебошад. Ва мо ҳанӯз нақшаи - 900 ҳазор тонна пахтаро дорем. Аммо пештар моро маҷбур менамуданд, ки кишти пахтаро ба 1 миллион тонна расонем ва онро ба кишварҳои хориҷ содирот намоем. Ягон кас фикр накард, ки мо халқро чӣ тавр таъмин мекунем ва чӣ гуна масъалаҳои экологиро ҳал менамоем» [44].

Зикр кардан ба маврид аст, ки ислоҳот дар соҳаи иқтисодиёт, махсусан дар соҳаи кишоварзӣ, ҳанӯз аз солҳои 80-уми асри XX шурӯъ шуда буд. Бо қабул гардидани Қонуни «Дар бораи кооператсия дар ИҶШС» дар соли 1988, замина барои ташкили кооперативҳои истеҳсоли дар бахши кишоварзӣ гузошта шуд. Ин ташаббус дар солҳои баъдӣ вусъат пайдо карда, ба яке аз ҳаракатҳои фарогир дар бахши кишоварзӣ мубаддал гардид.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи ин раванд бо мушкилот рӯ ба рӯ гардид, зеро дар аксари ҷумҳуриҳои иттифокӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, механизмҳои идоракунии кооперативҳо то охир таҳия нашуда буданд. Дар оғози солҳои 90-ум таҳлили иқтисодӣ ва таҷрибаи амалии мавҷуда нишон дод, ки дар шароити хоҷагии қишлоқ, аз байни шаклҳои гуногуни ташкили истеҳсолот, модели кооперативӣ-колхозӣ ҳамчун шакли нисбатан самарабахш эътироф гардидааст.

Солҳои 90-ум бошитоб як қатор қонунҳо қабул карда шуданд. Дар ин самт метавон қабули Қонун “Дар бораи моликият дар ҶШС Тоҷикистон” (5 декабри соли 1990), Қонун “Дар бораи иҷора дар ҶШС Тоҷикистон” (6 декабри соли 1990)-ро махсусан қайд намуд, ки ба мувофиқ намудани қонунгузорию ҷумҳурии ба қонунгузорию иттифоқӣ равона гардида буданд [73, с.164].

Таҳлили оморӣ нишон медиҳад, ки дар Тоҷикистон соли 1991 колхозҳо 206, совхозҳо 362 ва 19 хоҷагиҳои якҷоя ҷаъолият доштанд. Соли 1985 ҳаҷми умумии маҳсулот ба 1850 миллион сум баробар буд. Соли 1992 бошад ҳаҷми умумӣ ба 63,4% нишондиҳандаи соли 1985 баробар буд. Тадқиқотҳои илмӣ нишон доданд, ки баъди қабули Қонун «Дар бораи Кооператсия» соли 1988 тамоми самтҳои соҳаи кишоварзӣ ба руқд омада расид. Дар ин давра истеҳсолот дар соҳаҳои мухталиф коҳиш ёфта, аксарияти маҳсулот дар доираи хоҷагиҳои шахсӣ истеҳсол карда мешуданд, масалан, 90% гушт дар чунин хоҷагиҳо истеҳсол мешудаанд. Чунин ҳолат шаҳодати коҳиш ёфтани истеҳсоли маҳсулот дар корхонаҳои давлатӣ ба ҳисоб меравад [165, с.72].

Дар ин давра дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ тартиботи меҳнат коста гардид, коргарон ба кор ҳозир намешуданд, бекор мондани мухтаассисон афзуд, ҷойивазкунии бемақсади мухтаассисон мушоҳида карда мешуд. Совхоз ва колхозҳо наметавонишанд мардумро бо кор таъмин намоянд, муфлисшавии онҳо ба таври мунтазам ба миён меомад [165, с.72].

Масоили соҳаи иҷтимоӣ яке аз самтҳои калидии сиёсати дохилии давлати Шӯравӣ маҳсуб меёфт. Дар ҷараёни баргузорию пленумҳо ва анҷуманҳои Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ, аҳамият ва зарурати баланд бардоштани сатҳи таъминоти моддии аҳоли, беҳбуд бахшидани неқӯаҳволии мардум ва расонидани ғамхории мунтазам ба шароити иҷтимоии

шаҳрвандон таъкид мегардид. Ин масъалаҳо дар барномаҳои муҳими давлатӣ ҷойгоҳи худро доштанд. Бисёре аз мушкилоти иҷтимоӣ, аз қабили бекорӣ, бесаводӣ ва бе назорат мондани кӯдакон, то андозае ҳалли худро пайдо карданд. Ҳамзамон, масъалаҳои марбут ба сохтмони манзилҳои истиқоматӣ, рушди инфрасохтори хизматрасонӣ ва афзоиши истеҳсоли маҳсулоти истеъмолии оммавӣ пайваста мавриди таваҷҷуҳ қарор доштанд, вале амалисозии онҳо на ҳамеша самаранок сурат мегирифт.

Бояд тазаққур дод, ки эътиқоди халқи шӯравӣ ба ғояи асосии коммунистӣ ва устувору мустаҳкамии сохтори давлатӣ алоқаманд буд. Халқи шӯравӣ боварӣ дошт, ки давлат камбудии мавҷударо саривақт ва бомуваффақият бартараф менамояд. Яке аз масъалаҳои муҳими ин мушкилоти таъмини озуқаворӣ ба ҳисоб мерафт. Моҳи майи соли 1982 «Барномаи озуқаворӣ» қабул гардид, ки татбиқи он то соли 1990 пешбинӣ шуда буд. Тибқи ин барнома, дар ҶШС Тоҷикистон дар охири давраи панҷсолаи XII истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ барои қонё гардондани ниёзҳои аҳоли дар ҳаҷмҳои муайян ба нақша гирифта шуда буд: гӯшт (дар вазни холис) — то 140–143 ҳазор тонна; шир — то 630–640 ҳазор тонна; тухм — то 710–720 миллион дона. Илова бар ин, васеъ намудани майдони боғу ангурзорҳо ва ташкил намудани минтақаҳои истеҳсоли сабзавоту шир дар атрофи шаҳрҳо, инчунин ташкили заминаи устувори истеҳсоли картошка дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳӣ ба назар гирифта шуда буд. Дар давоми панҷ сол татбиқи тадбирҳо барои обёрии 65 ҳазор гектар замин, азхудкунии заминҳои дашти Данғара ва водии Бешкент, ва боло бурдани ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ҳамчун роҳи ҳал барои коҳиш додани норасоии ғизоӣ ба нақша гирифта шуда буданд.

Бо дарназардошти андешаҳои дар боло овардашуда метавон ба чунин натиҷа расид, ки фаъолияти соҳаи кишоварзии Тоҷикистон дар давраи бозсозӣ (солҳои 1985–1991) асосан ба афзоиши истеҳсоли пахта нигаронида шуда буд ва ин раванд ҳамчун самти стратегии рушди хоҷагии қишлоқ ба шумор мерафт. Дар ҳамин ҳол, дигар зерсоҳаҳои кишоварзӣ натавонистанд уҳдадорихои пешбинишудаи нақшаи панҷсоларо амалӣ намоянд. Зарари иқтисодӣ аз фаъолияти чорводорӣ дар ин давра дар сатҳи баланд боқӣ монда, ҳар сол то ба 20–25 миллион сӯм мерасид, ки нишондиҳандаи равшани ғайрисамаранокии идоракунии соҳа ба шумор меравад. Аҳоли ба норасоии доимии маводи асосӣ дучор шуда буд [140, с.82].

Ба хотири, ки маҳсулоти асосии хоҷагии қишлоқ пахта ба ҳисоб мерафт, сол ба сол масоҳати заминҳои кишти пахта васеъ гардонида мешуд. Масалан, агар 23,8% заминҳои қорам соли 1960 барои кишти пахта ҷудо гардида бошанд, пас соли 1970 ин нишондиҳанда ба 33,2%, соли 1980 ба 40,4%, соли 1990 ба 36,4% баробар карда шудааст [147].

Дар давраи бозсозӣ кушиш карда мешуд, то мушкилоти иҷтимоӣ ба таври муассир ҳал карда шаванд. Чунин шуморида мешуд, ки бо суръат бахшидани рушди иҷтимоӣю иқтисодии Иттиҳоди Шӯравӣ заминаи воқеӣ барои татбиқи сиёсати иҷтимоӣ гузошта мешавад. Дар ин самт як қатор тадбирҳои ғаврии амалӣ, аз ҷумла, бартараф кардани норасоии молҳои саноативу хӯрокворӣ, таъмини аҳолии ниёзманд бо манзили зист ва расидан ба сатҳи қобили қабул ва устувори хизматрасонии иҷтимоӣ дар назар дошта шуда буданд.

Қайд намудан зарур аст, ки дар ин давра вазъи масъалаҳои иҷтимоӣ-маишӣ дар Тоҷикистон номусоид арзёбӣ карда мешуд, ки бо афзоиши босуръати аҳоли, афзудани шумораи бекорон, муҳочирати одамон алоқаманд буд. «Ин мушкилот ҳангоми интиқоли бисёр хизматрасониҳо,

аз он ҷумла дар соҳаи маориф, тандурустӣ ва маданият пулакӣ шуданд» [200, с.123-128]. Дар ҷумхурии барои давраи панҷсолаи дувоздахум ва то соли 2000 барномаҳои мукаммали «Манзилӣ» ва «Тандурустӣ» таҳия гардида буданд. Аммо таҷрибаи таърихӣ солҳои бозсозӣ (1985–1991) нишон дод, ки муваффақияти ислоҳоти иқтисодиву сиёсӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки заминаи устувори иқтисодӣ фароҳам бошад, афзалиятҳо бо дақиқӣ муайян гарданд, ваколатҳои марбут ба татбиқ равшан ва ҷудо карда шаванд ва аз ҳама муҳим, назорати мунтазам аз болои иҷрои ин барномаҳо ба роҳ монда шавад.

Бояд таъakkур намуд, ки сохтмони манзилҳои истиқоматӣ ва инфрасохтори иҷтимоӣ ва маишӣ бо омилҳои хос рӯз аз рӯз камтар мешуданд. Сабаби асосияш ин афзоиши аҳоли, инчунин шумораи одамон, ки дар истехсолоти ҷамъиятӣ кор намекарданд, муҳочирати сокинони деҳот ба шаҳр ва дигар омилҳо ба ҳисоб мерафтанд. Агар дар панҷсолаи даҳум аз ҳисоби маблағҳои колхозҳо 225 ҳазор метри мураббаъ манзил сохта шуда бошад, пас дар панҷсолаи ёздаҳум ин рақам ба 217 ҳазор метри мураббаъ расид [190, с.64]. Аммо дар панҷсолаи XII ин нишондод камтар ба қайд гирифта шуда буд.

Мувофиқи маълумотҳои оморӣ дар панҷсолаи IX корхонаҳо, ташкилотҳо ва колхозҳои кооперативӣ 5 миллиону 821 ҳазор метри мураббаъ, дар панҷсолаи XI 5 миллиону 365 ҳазор метри мураббаъ ва дар панҷсолаи XII мутаносибан 3 миллиону 600 метри мураббаъ майдони манзилии истифодашаванда ба барои истифода пешбинӣ шуда буд [116, с.8]. Охири солҳои 80-ум диққат аз тарафи марказ ба соҳаи иҷтимоӣ суфт гардид. Дар Шурои XXVI ҲКИШ қайд карда шуд, ки органҳои марказӣ ва маҳаллӣ ба камбудии соҳаи иҷтимоӣ диққат намедиханд. Мавқеи зан ба мушкилоти ҷиддӣ иҷтимоӣ табдил ёфта аст.

Қисми зиёди онҳо аз сабаби серфарзандӣ имкони ба корҳои ҷамъиятӣ машғул шуданро надоштанд. Дар Тоҷикистон бештар аз 90% тамоми бекоронро занон ташкил медоданд. Инчунин, шумораи занҳо нисбат ба мардҳо зиёдтар буд. Дар Тоҷикистони Шуравӣ таносуби шумораи мардону занон дар соли 1990 мардон - 49,7 фоиз, занон - 50,3 фоизро ташкил медоданд. Шумораи оилаҳо аз рӯи рӯйхатгирии аҳоли соли 1990 798,9 ҳазор нафарро ташкил дод, ки ин назар ба соли 1979-ум 165,5 ҳазор оила (25,5%) зиёд буд [219, с.81].

Тайёрнамоии кадрҳо омили дигари рушди вазъи иқтисодиву иҷтимоии кишвар ҳисобида мешуд. Дар тайёрнамоии кадрҳо дар солҳои 80-ум муваффақиятҳои назаррасро касб намуда буд. Масалан, соли 1961 дар ҶШС Тоҷикистон 57,1 ҳазор нафар мутахассисон меҳнат мекарданд, соли 1985 ин рақам ба 297,7 ҳазор баробар шуд, яъне дар ин муддат миқдори мутахассисон дар соҳаҳои мухталифи хоҷагидорӣ милли 5 маротиба афзоиш ёфтааст [192]. Ҳамасола, миқдори зиёди ҷавонон аз катори аҳолии таҳҷой ба муассисаҳои таҳсилоти олии ҷумҳуриҳои дигари Шуравӣ бе озмун қабул карда мешуданд, ки тамоми соҳаҳои хоҷагидорӣ милли бо кадрҳои баландихтисос таъмин карда шавад.

Бовучуди ин дар ҳалли масъалаҳои амалии тайёр намудани кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ ба хатоҳои ҷиддӣ роҳ дода шуда буд. Суръати баланди сохтмони корхонаҳои саноатӣ, рушди илмӣ-техникӣ, бунёди объектҳои бузург дар соҳаи мошинсозӣ, истеҳсоли неруи барқ, металлургия ва саноати химиявӣ миқдори зиёди коргарони баландихтисосро талаб менамуд. Аммо дар ин марҳила, кадрҳои баландихтисос намерасиданд. Тайёрнамоии коргарони баландихтисос дар низоми таҳсилоти касбии техникӣ дар соли 1980 дар ИҶШС ба ҳар 10 ҳазор нафар 92 нафар рост меомад. Дар ҶШС Тоҷикистон бошад, ин рақам ба 46 нафар баробар буд, ки ду маротиба камтар буд [169, с.45].

Симои марказии бозсозӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва олий омӯзгор ба ҳисоб мерафт. Мувофиқи далелҳои оморӣ то моҳи октябри соли 1990 дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи ҷумҳурӣ 95,1 ҳазор омӯзгор ба кор фаро гирифта шуда буданд [209, с.5]. Дар баъзе шаҳру ноҳияҳо миқдори муаллимоне, ки маълумоти олий доштанд, торафт кам мешуд. Шумораи мутахассисони омӯзгорӣ, ки маълумоти миёнаи махсус доштанд, бетағйир мемонд.

Таҳлилҳои оморӣ нишон доданд, ки ҳарчанд шумораи омӯзгорон дар деҳот дар панҷ соли бозсозӣ ба 22%, дар шаҳрҳо ба 27% зиёд шуда бошад ҳам, ба ҳар ҳол норасоии мутахассисони омӯзгорӣ ба назар мерасид, зеро афзоиши аҳолии кишвар устуворона зиёд мегардид. Хусусиятҳои демографӣ ва сиёсати бозсозӣ на танҳо ба сифат, балки ба ҷойгиршавии муассисаҳои таълимӣ низ таъсири худро расонид. Дар шароити Тоҷикистон 84,3% муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар деҳот ҷойгир шуда буданд, ки 70% хонандагон аз миқдори умумии хонандагон дар ҷумҳурӣ, таҳсил менамуданд [40].

Дар давраи панҷсолаи дувоздаҳум (1986–1990) дар ҶШС Тоҷикистон иҷрои нақшаҳои сохтмони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, махсуси миёна ва олий ба таври пурра амалӣ нагардид. Махсусан, баъд аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» (соли 1989) ва рӯйдодҳои февралӣ соли 1990, як қатор мутахассисони соҳаҳои муҳими илмӣ-техникӣ ва таълимӣ, аз ҷумла донишҷӯён ва кадрҳои баландихтисос, кишварро тарк намуданд. Ин раванд боиси коҳиш ёфтани захираҳои инсонӣ ва аз ҷаъолият бозмондани зерсохторҳои муҳими иқтисодӣ гардид. Дар натиҷа, рушди соҳаҳои калидии иқтисоди миллӣ ҳалал ёфта, амалӣ гардидани ислоҳоти марбут ба бозсозӣ дар кишвар ба таври мукамал натавонист анҷом ёбад. Ин ду сабаб дошт. Яке вобастагии саҳти дастгоҳи ҳизбии Тоҷикистони Шуравӣ ба марказ ва дигаре камҷаъолияти ниҳодҳои сиёсӣ ва мустақили Тоҷикистон. Дар ноҳияҳо ин масъала ошкоро ба мушоҳида мерасид.

Дар ин давра зиёда аз 25 ҳазор мутахассисони соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ҷумҳуриро тарк намуданд, ки ба таври умумӣ ба иқтисодиёт дар ҳаҷми 300 млн. Рулб зарар расонид. Шумораи бекорон ба 600 ҳазор нафар расид, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 1987 ду баробар зиёд гардида буд [40]. Ин масъала то кунун дар таърихнигории миллий матраҳ нашудааст.

Ислоҳоти марбут ба бозсозӣ дар соҳаи илм низ фаро гирифта шуда, таваҷҷуҳ асосан ба масъалаи кадрҳо равона гардид. Дар давраи аз нимаи солҳои 70-ум то миёнаи солҳои 80-ум суръати омода намудани кадрҳои илмӣ нисбат ба давраи пас аз ҷанг коҳиш ёфта, касби олим дар ҷомеа нуфузи пешинаи худро аз даст дода буд. Бо мақсади ҷалби мутахассисон ба фаъолияти илмӣ ва боло бурдани мақому эътибори илм дар ҷомеа, аз моҳи июни соли 1985 музди меҳнати кормандони соҳаи илм зиёд карда шуд. Илова бар ин, бо оғози соли 1986 дар муассисаҳои илмӣ, барои беҳтар кардани системаи ҳавасмандгардонӣ, ба ғайр аз вазифаҳои мавҷудаи ходимони хурд ва калон, вазифаҳои нава ба монанди сарходими илмӣ, ходими асосии илмӣ ва ходими илмӣ ҷорӣ карда шуданд. [56]. Тағйироти кадрӣ дар соҳаи илм, ки дар заминаи кӯшишҳои ҳизб барои демократикунонии ҷомеа ба амал меомад, дар рӯҳияи сиёсати “ошкорбаёнӣ” сурат гирифта, ин раванд вусъат ёфт ва ба инъикоси озодонаи масъалаҳои илмӣ ва иҷтимоӣ мусоидат намуд [99, с.33]. Соли 1987, дар Академияи илмҳои ИҶШС бар асоси низомномаи нав, тартиби таъйини роҳбарони илмӣ тағйир ёфт: директорон, мудирони шӯбаҳо ва аъзои шӯроҳои илмӣ минбаъд ба таври интихобӣ ба вазифаҳо интихоб мегардиданд.

ҶШС Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ, аз ҷумла Молдавия, Қирғизистон, Литва ва Қазоқистон аз рӯйи афзоиши шумораи мутахассисони соҳаи илм ҷойи панҷумро ишғол мекард. Аммо аз рӯйи шумораи кормандони унвондори номзадҳои илм ва кормандони илмӣ ҷойи ҳафтум ва докторони илм ҷойи понздаҳумро ишғол мекарданд, ки

сабабҳои он то ҳол дар илми таърихнигорӣ ва сиёсатшиносӣ баррасӣ нагардидааст [166, с.17]. «Баланд бардоштани вазъи иҷтимоии кормандони илмӣ аз ҳисоби сиёсати кадрӣ дар соҳаи илм суръати зиёд шудани шумораи кормандони илмиро баланд бардошт: дар соли 1985 229 докторони илмҳо, 3074 номзадони илмҳо буданд, пас соли 1989 бошад, шумораи ходимони илмӣ 9069 нафарро ташкил дод, ки аз ин шумора 259 нафар докторони илмҳо ва 3417 нафар номзадони илмҳо буданд» [144, с.11].

Яке аз роҳҳои муҳими тайёр намудани мутахассисони соҳаи илмӣ-педагогӣ, ки дорои дараҷа ва унвони илмӣ буданд, зинаи аспирантура ба ҳисоб мерафт, ки он дар назди донишгоҳҳо, донишкадаҳо ва муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ фаъолият мекард. Дар маҷмӯъ, дар 24 муассисаи илмии Академияи илмҳо ва 5 муассисаи таҳсилоти олии кишвар аспирантҳо омода карда мешуданд. Аксари онҳо таҷрибаи на камтар аз ду соли корӣ дар самти ихтисоси худ дар соҳаҳои илмӣ ё истеҳсолиро доро буданд.

Соли 1989 шумораи умумии аспирантон дар ҷумҳурӣ 210 нафарро ташкил медод, вале на ҳамаи онҳо тавонистанд корҳои илмии худро дар муҳлати муқарраршуда анҷом диҳанд. Бар асоси маълумоти мавҷуда, ҳар сеюмин аспирант таҳқиқоти илмии худро, ки бояд аз таҳлил, хулоса ва тавсияҳои назариявӣ амалӣ иборат мебуд, ба анҷом нарасонид [220, с.48-49]. Бинобар ин, аз соли 1979 то як муддати муайян, шумораи умумии хатмкунандагони аспирантураи ҷумҳуриявӣ 285 нафарро ташкил дод. Аз ин шумора, 88 фоизашон ба кор дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ равона карда шуданд, дар ҳоле ки 12 фоизи боқимонда барои фаъолият дар муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ омода гардиданд [161, с.141].

Қобили зикр аст, ки дар соли 1990 ҳангоми таҳлили захираи кадрӣ мактабҳои олии ҷумҳурӣ, занон 12,9%-и ҳайати докторони илмро ташкил медоданд, дар сурате ки дар миёни номзадҳои илм ин нишондиҳанда ба 23,6% (343 нафар) мерасид. Бо вучуди ин, дар муқоиса

бо соли 1986 мушоҳида мегардад, ки суръати афзоиши шумораи занони дорои дараҷаҳои баланди илмӣ дар мактабҳои олии кишвар дпр сатҳи паст боқӣ мондааст: дар соли 1986 занон 22,9%-и номзадҳои илм ва 11,8%-и докторони илмро ташкил медоданд. Бо ин ҳол, шумораи умумии занон дар ҳайати кормандони илмӣ ва илмӣ-педагогӣ тағйири ҷиддӣ надошта, дар соли 1990 ба 43,6% расид, ки як нишондиҳандаи нисбатан баланди иштироки занон дар фаъолияти илмӣ ва таълимӣ ба ҳисоб меравад [51, с.3-6].

Дар натиҷа, аз як ҷониб бухрони иқтисодӣ ва аз ҷониби дигар татбиқи ислоҳоти бозсозӣ, ба вижа сиёсати «ошкорбаёнӣ» ва афзоиши фаъолияти ҳизбу ҳаракатҳои сиёсӣ миёни мардум ба сохтори давлатдорӣ ондавраи сотсиалистӣ, ки арзишҳо ва таърихи халқҳо ва миллатҳоро чандон ба эътибор намегирифт, таъсири манфӣ расонд. Дар муҳити илмӣ ҷумҳурӣ афкори нав ба миён омад, ки зарурати таҳкими пояҳои истиқлолият, эҳёи анъанаҳои таърихию фарҳангӣ ва арҷгузорӣ ба арзишҳои миллӣ мавқеи марказӣ пайдо намуд. Олимону муҳаққиқон, хусусан ҷомеашиносону ходимони сиёсӣ ва аъзоёни ҳукумат бо мақсади гиromидошти забони тоҷикӣ ва баланд бардоштани мавқеи он ба забони тоҷикӣ доаи мақоми забони давлатиро талаб мекардад.

Бояд қайд намуд, ки тамоми чораҳои таъмини рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон аз сатҳи маблағгузорӣ вобаста буд. Аз мавқеи иқтисодӣ Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои дигар қафомондатарин шуморида мешуд. Корхонаҳои мухталифи саноатӣ ва хоҷагии қишлоқ, махсусан истеҳсоли неруи барқ, комбинатҳои нассочӣ, бахши кишоварзӣ, истихроҷи маъдан, химиявӣ, роҳҳои оҳан, мошинсозӣ ва умуман, тамоми инфрасохтори истеҳсолиро муайян менамуданд, ки онҳо аз ҳисоби бучаи умумииттифоқӣ маблағгузорӣ карда мешуданд. Масалан, ба сохтмони чунин объектҳои бузург, ба монанди маҷмуи ҳудуди истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ, неругоҳи барқӣ-обии Норақ,

Заводи химиявии Ёвон, Заводи алюминии тоҷик, захираҳои бузург хароҷот карда шудаанд [165, с.8].

Илова бар ин, дар солҳои 80-ум дар асоси сиёсати «баробарнамоӣ» Тоҷикистон нисбат ба истеҳсоли пахта ба буҷа воситаҳои бештари молиявиро ба даст меовард. Дар асоси сиёсати «баробарнамоӣ» давлат уҳдадор гардида буд, ки ҷумҳуриҳои нисбатан кафомондаро ба сатҳи дигар ҷумҳуриҳои рушдкарда расонад. Як қатор муаллифон онро сиёсати популистӣ меноманд, лекин дар асоси далелҳои иқтисодӣ метавон қайд намуд, ки солҳои 80-ум чунин сиёсат пеш гирифта шуда буд ва ба рушди иҷтимоиву иқтисодии ҷумҳуриҳои алоҳида, аз он ҷумла ҶШС Тоҷикистон таъсири назаррас расонидааст.

Ҷанбаи дигар, ки ба рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон мусоидат менамуд, ҳамкориҳои ҶШС бо дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ ба ҳисоб мерафт. ҶШС Тоҷикистон дар алоҳидагӣ наметавонист рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳуриро бе алоқаҳо ва кумакҳои тарафайн бо дигар ҷумҳуриҳо ва минтақаҳои ИҶШС таъмин намояд. Муваффақиятҳои сохтмони хоҷагидорӣ ва фарҳангӣ дар ҶШС Тоҷикистон бо шарофати алоқаҳои иқтисодӣ, ивазнамоии таҷриба ва дастовардҳо дар соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ имконпазир гардид. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ин алоқаҳо сол то сол зиёдтар мешуданд, доира ва ҳаҷми ҳамкориҳо ва ивазнамоии молу маҳсулот васеъ мегардид, ки ба рушди иқтисодиву иҷтимоии ҷумҳуриҳо мусоидат менамуданд.

Аз минтақаҳои гуногуни ИҶШС ба Тоҷикистон дахҳо номгӯи молу маҳсулотҳо, техника, таҷҳизоти технологӣ барои тамоми соҳаҳои саноат, автомобилҳо, тракторҳо, металлҳои ранга ва нодир, таҷҳизоти тиббӣ, маводҳои сохтмон ворид мегардиданд. Дар навбати худ, ҶШС Тоҷикистон ба дигар ҷумҳуриҳо мошинҳои нассочӣ ва хоҷагии қишлоқ, таҷҳизоти тиҷоратӣ, арматур, яхдон, трансформатор, маҳсулоти кабелӣ, пахта, қолин, матоъ, пойафзол ва мева содир менамуд [112, с.258].

Достгоҳҳои бофандагӣ аз Тоҷикистон ба корхонаҳои саноати нассочии ҚШФСР, ҚШС Ўзбекистон, қисмҳои эҳтиётии тракторҳо ва автомошинаҳо, қисмҳо барои саноати коркарди нафт ва газ ба тамоми ҷумҳуриҳои шуравӣ, трансформаторҳо ба ҚШС Украина, ҚШС Белоруссия, ҚШС Гурҷистон, ҚШС Озорбойҷон, ҚШС Литва, ҚШС Эстония, ҚШС Молдовия содир карда мешуданд [139, с.16-17].

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки алоқаҳои иқтисодии байни ҷумҳуриҳои ИҚШС муносибатҳои анъанавии дӯстонаро байни халқҳо мустаҳкам ва ба рушди қувваҳои истеҳсолкунанда мусоидат намудааст. Шакли васеъ паҳнгардидаи ҳамкориҳои иқтисодии халқҳои ИҚШС, омили муҳимми мустаҳкам намудани ягонагии иқтисодӣ меҳнати якҷояи намояндагони миллату халқиятҳои гуногун дар коллективҳои меҳнатӣ ба ҳисоб мерафт. Меҳнати якҷоя саъю кӯшиш, маҳорату малака ва дониши онҳоро муттаҳид намуда, тамоми захираҳоро барои афзоиши натиҷаҳои меҳнат равона месохт. Чунин ҳамкориҳо ва ҳамбастагӣҳо ба рушди тарафайни иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳуриҳои шуравӣ мусоидат менамуд.

Анҷумани XXVII Ҳизби коммунистӣ самтҳои асосии рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ИҚШС-ро барои солҳои 1986 – 1990 ва барои давраи то соли 2000 муайян намуд. Анҷуман вазифаҳои асосии ҳизб ва мардумро дар тули асри XXI муайян кард ва барои суръат бахшидан ба рушди иқтисодӣ-иҷтимоии кишвар дар асоси пешрафти илмӣ-техникӣ, навсозии инқилобӣ ва таҷдиди ҷомеаи шуравӣ қарорҳои заруриро қабул намуд. Ҳамин тариқ, роҳҳои мушаххаси ҳалли ин вазифаҳо муайян карда шуданд. Мақсади бозсозӣ некуаҳволӣ, ғамхорӣ, кор ва зиндагии мардум буд.

Дар чунин вазъияти мураккаби дохилии сиёсии кишвар халқи тоҷик ба иҷрои вазифаҳои нақшаи панҷсолаи оғозшуда ва барои давраи то соли 2000, ки аз тарафи Анҷумани Ҳизби коммунистии Тоҷикистон

пешбинӣ шуда буд, оғоз намуд. Дар нақшаи панҷсолаи нав афзалият ба соҳаҳои энергетика, саноати ранга ва кимиё, мошинсозӣ ва сохтмон дода мешуд. Аммо тавре раванди ҳодисаҳои минбаъда, ки бар асари ғурупошии Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ нишон дод, ҳизби коммунисти Тоҷикистон ҳеҷ гуна ғайолияти мустақилона ва ба суди халқ ва давлат нашошта, тобеи дастгоҳи марказии ҳизби коммунистии ИҶШС буд.

Барои рушди минбаъдаи маҷмуи истеҳсолоти ҳудудии ҷанубӣ, аз ҷумла суръат бахшидани сохтмони неругоҳи Роғун, оғози сохтмони неругоҳҳои барқи обии Сангтӯда ва Помир маблағҳои калон ҷудо карда шуданд, аммо сохтмони онҳо бо сабаби ҷанги шаҳрвандӣ қатъ гардиданд.

Дар соҳаи кишоварзӣ вазифаи муҳимтарин истеҳсоли пахта боқӣ монд, ки тақрибан 910 ҳазор тонна дар як солро ташкил меод ва аҳолии ҷумҳуриро бо маҳсулоти озуқаворӣ истеҳсоли худӣ таъмин менамояд.

Дар толи панҷ сол лозим буд, ки ҳадди аққал 65 ҳазор гектар заминҳои нави обёришаванда аз худ карда шаванд. Барои рушди соҳаи нақлиёт, пеш аз ҳама, автомобилӣ, маблағҳои зиёд ҷудо карда шуданд. Нақша барои идомаи сохтмони роҳҳои Душанбе – Ленинобод тавассути каторкӯҳҳои Ҳисор, роҳи Душанбе – Қалаъаи Хумб, Қӯрғонтеппа – Кӯлоб пешбинӣ гардида буд, ки то охир ба анҷом нарасид. Ин ҳолат дар раванди ялпурчагии Тоҷикистон ва миллатшавии тоҷикон низ монандӣ ҷарид.

Дар нақша ва минбаъд баланд бардоштани некуаҳволии мардум ва сатҳи фарҳангии он диққати махсус дода шудааст. Дар ҷумҳурӣ ба истифода додани биноҳои истиқоматӣ бо масоҳати беш аз 7 миллион метри мураббаъ ба нақша гирифта шуда буд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки раванди демократикунонӣ ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ ҳанӯз бо сиёсати бозсозӣ оғоз гардида буд. Ба хоҳири амалӣ намудани ҷанбаҳои ислоҳоти иқтисодиву иҷтимоӣ пойгоҳи қонунгузорӣ, ки равандҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсиро танзим менамуд, тағйир дода шуд. Масалан, соли 1986 Қонуни Иттиҳоди Шуравӣ «Дар бораи ҷаъолияти меҳнати инфирудӣ» қабул карда шуд, ки оғози гузариш аз иқтисоди нақшавӣ ба иқтисоди бозорӣ ба ҳисоб меравад [59, с.37]. Дар ин самт меъёри ҳуқуқии калидӣ Қонуни Иттиҳоди Шуравӣ «Дар бораи кооператсия» ба ҳисоб мерафт, ки соли 1988 қабул гардида, ба рушди соҳибкории хусусӣ дар кишвар такони бузург дод [58, с.68].

Вазъиятро, инчунин, Қонун «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ», ки соли 1987 қабул гардида буд, мушкил гардонид. Маҳз ин қонун ба ҳалалдор гардидани низоми савдо ва тиҷорати байнисоҳавӣ, ки муддати тулонӣ иқтисодиёти шуравиро нигоҳ медошт, оварда расонид. Гарчанде қонун ба корхонаҳои саноатӣ нисбати тақсимои даромад ва воситаҳои пулӣ ҳуқуқи бештар медод, лекин муқаррароти қонун оид ба он, ки корхонаҳои саноатӣ дигар ба иҷрои фармоиши корхонаҳои дигар уҳдадор нестанд, ба оқибатҳои мудҳиш оварда расонид. Акнун корхонаҳои саноатӣ метавонистанд, ки дар асоси интиҳоби худ бо дигар корхонаҳои саноатӣ шартнома банданд. Як қисми истеҳсолот бояд дар ихтиёри давлат боқӣ мемонд, ки ҳаҷми он ҳамасола бояд маҳдуд карда мешуд [57, с.48].

Академик Абалкин Леонид Иванович қайд карда буд, ки «Хусусигардони иқтисодиёти давлати Шуравӣ ин амали шитобкорона буда, оқибати нохуб ва бебор меорад». Масалан, соли 1987-1988 қисми фармоишҳои давлатӣ тақрибан 80%-ро ташкил медод, аз ин хотир натиҷаи ислоҳот он қадар назаррас набуд. Лекин солҳои 1989-1990

фармоиши давлатӣ то 25% коҳиш ёфт, ки боиси пошхӯрии тамоми низом гардид. Соли 1990 аксарияти уҳдадориҳои шартномавӣ иҷро намегардиданд. Корхонаҳои саноатӣ ё шартнома мебастанд, ё аз ин амал худдорӣ менамуданд, лекин онҳо иҷро намегардиданд [77, с.116].

Ҳамин тариқ, давраи бозсозӣ дар таърихи Тоҷикистон баробари як қатор дастовардҳо дар самти рушди иқтисодӣ-иҷтимоӣ, проблемаҳои муайян низ мавҷуд буданд. Хусусан дар самти коҳиши миқдори кормандон ва кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ ҳам дар саноат ва ҳам дар хоҷагии қишлоқ ба миён меояд. Чунин вазъият, асосан, бо ҷанбаҳои зерин алоқаманд аст: вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии халқи меҳнаткаши тоҷик бадтар гардид; ба таври назаррас талабот ва диққати асосӣ ба кормандон коҳиш ёфт. Чӣ тавре ки доктори илми таърих Абулҳаев Рақиб қайд мекунанд, ки: «Кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ тадричан нуфуз ҳудро аз даст меодад. Шароити зарурии иҷтимоӣ-маишӣ ҳаёт ва меҳнатро надошта, як қисми коргарон ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ гузаштанд, қисми дигар ба ҷараёнҳои муҳочират пайваست гардиданд, ки дар охири солҳои 80-ум қувват гирифта буд. Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ, махсусан ҷавонон сафи бекоронро дар ҷумҳурӣ зиёд менамуданд» [153, с.167].

Қайд намудан зарур аст, ки дар ИҶШС припсипи асосии рушди қувваҳои истеҳсолкунанда самтгирӣ ба тақсимои меҳнат байни минтақаҳо, тобеъ намудани талаботҳои маҳаллӣ ба манфиатҳои умумии давлат шуморида мешуд. Мутобиқан, нақши Тоҷикистон дар саноатикунории кишвар, асосан, ҳамчун сарчашмаи ашёи хом баромад менамуд. Аз ин хотир, тамоми корхонаҳои саноатӣ, ки мувофиқи нақшаи рушди хоҷагии халқ ба назар гирифта шуда буданд, ба тайёр намудани ашёи хом ва маҳсулоти ниҳой равона гардида буд.

Чанбаи манфӣ дар он зоҳир мегардид, ки рушди истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ на аз ҳисоби афзоиши босуръати саноат, балки аз ҳисоби бунёди миқдори зиёди корхонаҳои нав ва афзоиши миқдори коргарон, ки берун аз ҷумҳурӣ ба кор ҷалб карда мешуданд, ба ҳисоб мерафт. Чунин муносибат ба воридгардидани миқдори зиёди коргарон ва хизматчиён дар ҳолати мавҷудияти захираҳои барзиёди қувваи корӣ дар ҷумҳурӣ мусоидат намудааст. Натиҷаҳо нишон доданд, ки охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум муайян гардид, ки чунин муносибат ба натиҷаҳои манфӣ оварда расонид.

Дар таҳлилҳои умумии даҳсолаҳои охири мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ имкон фароҳам шудааст, ки дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон самтҳои зерин чудо карда шаванд.

Заминаи асосии соҳаҳои таҳассусии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз иқтисоди нақшавии шӯравӣ ба мерос гирифта шавад. Яъне, аксарияти навъҳои истеҳсолоти саноатӣ дар кишвар дар давраи Шуравӣ ба роҳ монда шуда буд. Мусаллам аст, ки дар давраи шуравӣ Тоҷикистон дар хоҷагидорӣи давлати Шуравӣ яке аз ҷойҳои охиринро ишғол менамуд [210, с.145-156]. Лекин, чунин мешуморем, ки ин аҳаммияти давраи таърихӣи шуравиро дар таърихи Тоҷикистон ба таъхир намеандозад. Зеро, масалан, дар соли 1975 ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшудаи саноатӣ дар Тоҷикистон 14 маротиба нисбат ба соли 1940, ва дар муқоиса 121 маротиба дар соли 1913 афзоиш ёфтааст [95].

Қобили қайд аст, ки дар давраи солҳои 1971-1990 дар самти рушди иқтисодиёти Тоҷикистон корҳои зиёд ба сомон расонида шуданд. Дар муқоиса аз соли 1970 дар соли 1990 ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ 251,4%, дар маҷмуи энергетика афзоиш 461,1%, дар саноати мошинсозӣ 366% дар саноати сабук 191%, дар саноати хӯрока 193,2%-ро ташкил менамуд. Дар маҷмуи металлургия дар давраи солҳои 80-ум афзоиши истеҳсолоти саноатӣ дар сатҳи 270%, дар саноати нафтиву химиявӣ бошад, афзоиш 220% ба қайд гирифта шудааст. Афзоиши босуръати соҳаҳои

нишондодашудаи саноат дар ин давра шаҳодати он аст, ки дар иқтисодиёти Тоҷикистон як қатор дигаргуниҳои сохторӣ амалӣ карда шуданд. Агар дар солҳои 50-уми асри XX сатҳи саноати вазнин дар иқтисодиёти Тоҷикистон ҳамагӣ 5%-ро ташкил дода бошад, соли 1970 ин нишондод ба 7%-расид, то соли 1990 ба таври назаррас афзуда, ба 20% баробар гардид. Лекин, асоси маҳсулоти минтақавии Тоҷикистонро ҳанӯз таҳассусоти сахавӣ – баҳши аграрӣ, саноати сабук ва хӯрокаи ташкил менамуд [168, с.167].

Аз моҳи феврали соли 1989 дар ҷумҳурии гирдиҳамоӣ ва намоишҳо аз тарафи зиёиён шиддат гирифт. Аввалин гурӯҳи сиёсии «Рӯ ба рӯ» бо ташаббуси комсомоли ҷумҳурии таъсис ёфт. Пайравон ва аъзоёни ин гурӯҳи сиёсӣ ба таври ошкоро ғайриқонунии намоёндогони давлатиро таҳлил намуда, танқид карданд.

Зери таъсири гурӯҳи сиёсии «Рӯ ба рӯ» солҳои 1989-1990 дар шаҳру ноҳияҳои гуногуни Тоҷикистон иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ, ба монанди «Ошкоро», «Бохтар», «Эҳёи Хучанд», «Ваҳдат», «Дирафши Ковиён», «Куруши Кабир», «Пайванд», «Самарқанд», «Суғдиён» ва ғайраҳо пайдо шуданд [96, с.286].

Пайдоиш ва рушди ниҳодҳои мазкур талаботи сиёсати нави кигвар ба ҳисоб рафта, пеш аз ҳама, раванди тағйироту дигаргуниҳоро дар ҷомеа таҷассум менамуд. Дар раванди демократикунонӣ ва гуногунакидагӣ дар ҷумҳурии нақши воқеаҳои февралӣ соли 1990 бузург аст.

Ташкилоти зиёди ҷамъиятию сиёсии ғайрирасмӣ бо рафтори бе таҳаммули худ вазъияти ҷумҳуриро боз ҳам муташанниҷ намуданд. Ба назар мерасид, ки татбиқи ислоҳот танҳо дар ҳолате муваффақ шуда метавонад, ки камбудиҳо бартараф гардида, дар сохтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсати кишвар дигаргуниҳои амиқ роҳандозӣ шаванд. Дар ҳамин замина, дар марҳалаи бозсозӣ ташкилотҳо ва иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятию сиёсӣ ба вучуд омаданд, ки онҳо дар муҳокима ва

баррасии фаълонаи масъалаҳои муҳими ҷумҳурӣ сахм мегузоштанд. Ҳамин тавр, раванди бозсозӣ боиси боло рафтани сатҳи фаълнокии сиёсӣ дар ҷомеа гардид.

Моҳи сентябри соли 1989 дар назди Кумитаи Марказии Иттифоқи Ленинии Коммунистии Ҷавонони Тоҷикистон (КМИ ЛКҶТ) клуби мубоҳисавӣ бо номи «Рӯ ба рӯ» таъсис дода шуд [192]. Ин клуб ба баргузори баҳсҳо ва муҳокимаҳои озод оид ба масъалаҳои муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар машғул буд. Ба ҷорабиниҳои он намояндагони ташкилоти сиёсӣ чун «Растохез», ки мавқеи муҳолифи ҳудро нисбат ба ҳукумат доштанд, даъват мешуданд. Дар натиҷа, теъдоди муайяни иштирокчиёни клуб ба сафҳои ин ҳаракати муҳолиф пайвастанд.

9-уми феввали соли 1990 баъзе аз роҳбарони гурӯҳҳои муҳолиф, бо истифода аз овозаҳо дар бораи ба шаҳри Душанбе омадани гурезаҳои арманӣ, ба мувофиқа расиданд, ки барои маҷбур намудани арманҳо ба тарки Тоҷикистон ҷораҳо андешанд. Рӯзи 10-уми феврал, яке аз иштирокчиёни ин нақша Ю. Расулов, гурӯҳе аз ҷавонони маҳаллаҳои Авул, Испечак ва Учқулро ҷамъ овард, ки шумораашон тақрибан ба 200 нафар мерасид. Он шаб дастаҳои ташкилиёфта як қатор хонаҳоро ғорат карда, баъзеи онҳоро сӯзонданд ва сокинони арманитабори маҳаллаи «Зарафшон» мавриди озору латукӯб қарор гирифтанд. Пас аз ин, 11-уми феврал, дар назди бинои Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон гирдиҳамой баргузор гардид, ки дар он шахсони гунаҳкор, роҳбарони гурӯҳҳои ҷинояткор, иштирокчиёни ҳамоиши 9 феврал, ғоратгарони шаби 10 феврал, инчунин афроде, ки ҳудро "мусалмон" меномиданд ва таҳти роҳбарии фаълони ғайрирасмии динӣ ба монанди Боев, Ҳакимов ва дигарон буданд, ҷамъ омаданд. Дар ин гирдиҳамой инчунин хонандагони мактабҳо, донишҷӯён ва намояндагони гурӯҳҳои дигари ҷавонон ширкат варзиданд [191, с.133].

Ширкаткунандагони гирдиҳамоии 11-уми феввали соли 1990 аз роҳбарияти ҷумҳурӣ, аз ҷумла аз котиби якуми Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон Қаҳҳор Маҳкамов, талаб намуданд, ки гурезагони армании ба Тоҷикистон омада, гӯё бе нават аз ҷониби ҳукумат бо манзили истиқоматӣ таъмин шудаанд, аз ҳудуди ҷумҳурӣ хориҷ карда шаванд. Иштирокчиён бо ибрози суханҳои таҳқиромез ва партофтани санг ва дигар ашё ба сӯи бинои КМ ҲКТ, нишони эътирози ҳудро баён менамуданд. Ин гирдиҳамой таҳти таъсири афроди ифротгаро ва муҷодилаҷӯ, аз ҷумла ғаёлони ғайрирасмии динӣ Боев ва Ҳакимов, сурат гирифта, ғазои сиёсӣ ва иҷтимоиро боз ҳам муташанниҷтар гардонид [191, с.133]. Субҳи 12 феввали соли 1990, шахсоне ҷун Давлатов, Дилоев ва Ҳакимов гурӯҳе аз сокинони деҳаҳои ноҳияи Ленин (ҳозира ноҳияи Рӯдакӣ)-ро ба назди бинои Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон оварданд. Баъдан, тақрибан соати 14:00, дар назди бино издиҳами бузурге ҷамъ омад, ки он аз донишҷӯён, хонандагон, аъзоёни созмони «Растохез», шахсони ба ном «мусулмонон» ва дигар афрод, аз ҷумла роҳбарони гурӯҳҳои ҷиноятӣ иборат буд. Иштирокчиёни гирдиҳамой на танҳо шиорҳои зиддиҳукуматӣ ва зиддипарлумонӣ мебардоштанд, балки талаб менамуданд, ки Қ. М. Маҳкамов ғавран истеъфо диҳад ва сохтори ҳукумат аз ашхоси ғасодкор, зараровар ва ҷиноятпеша поксозӣ карда шавад. Бо мақсади ором кардани вазъият, Қ. М. Маҳкамов ду бор ба назди ҷамъомадагон баромад ва кӯшиш намуд бо онҳо гуфтугӯ кунад, вале издиҳом ёро нодида гирифта, таҳқир карда, сӯи ӯ санг ва дигар ашё партоб намуд. Дар натиҷа, ӯ маҷбур шуд ба дохили бинои Кумитаи Марказӣ баргардад. Баъд ҷанд сол Қаҳҳор Маҳкамов дар як суханронии худ иллатҳои номаълуми ин воқеа шарҳу тавзеҳ дод, ки сарчашмаи ин ҳама нооромӣ аз кучо маншаъ мегирад.

Зарари ҳодисаҳои моҳи феврал беш аз 100 иншооти савдо, муассисаҳои давлатӣ, зиёда аз 20 адад нақлиёти давлатӣ ва шахсиرو аз байн бурданд. Умуман, зарари иқтисодӣ ба 51 миллион сӯм баробар шуд.

Дар давоми шаш моҳи баъди воқеаҳои февралӣ кормандони ҳифзи ҳуқуқ зиёда аз 1300 ариза, муроҷиатномаҳои ахбори оид ба ҳуқуқвайронкуниҳои содиршударо дида баромаданд. Аз 12 то 15 феввали соли 1990 дар маҷмӯъ 565 нафар шахрвандон осеб диданд. Яъне 136 нафар ярадор, 88 нафар захмдор, 188 нафар дар беморхона бистарӣ шуданд, 22 нафари дигар кушта шуданд ва 180 нафар низомӣён ва миллисаҳо захм бардоштанд [205]. Мақомоти қудратии ҷумҳурӣ тавонистанд тартиботро дар пойтахт ба эътидол оранд, аммо, ҳодисаҳои февралӣ дар сар задани ҷанги шахрвандӣ дар кишвар заминаи заруриро тайёр намуд.

Аз 11 то 17 моҳи феврал дар шаҳри Душанбе гирдиҳамой доир гардид, оқибати он ғорат ва дигар намудҳои муҳолифати сиёсӣ шуд. Эътирозчиён талаб мекарданд, ки роҳбарони се шохаи асосии ҳокимият Ҳизби Коммунистӣ, Шурои Олӣ ва Ҳукумати Тоҷикистон ба истеъфо раванд. Воқеаи февралӣ нишон дод, ки Ҳизби коммунистӣ ва Ҳукумати Тоҷикистон натавонистанд ҳудро ҳимоя кунанд. Котиби якуми КМ Ҳизби коммунистии Тоҷикистон ва Раиси Шурои Вазирони Тоҷикистон санади истеъфоро имзо гузоштанд. Муқобилияти сиёсии соли 1990 бо шикасти қувваҳои демократӣ анҷом ёфт. Ба ин нигоҳ накарда, натиҷаи раёпурсии соли 1990 нишон дод, ки тақрибан чоряки намоёндагони халқии Шурои Олии кишварро намоёндагони блоки динӣ-демократӣ ташкил доданд [131, с.9]. Ду таҳқиқот ё хотираҳои иштирокчиёни ин ҳодиса – Сафаралӣ Кенчаев ва Бурӣ Каримов ҳодисаҳоро ба таври худ шарҳ додаанд [189]. Илми таърихнигории ватанӣ бояд ба чунин ҳодисаҳо ҷавоби саҳеҳ ва илмӣ ироа кунад.

Ҳамин тариқ, дар асоси баррасии масъалаи мазкур метавон чунин хулосабарорӣ намуд:

- нишондиҳандаҳои баландтарини рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҶШС Тоҷикистон аз солҳои 70 то 90-уми қарни XX-ро фарогир аст, ки бо қувват бахшидани иқтидорҳои энергетикӣ алоқаманд аст, ва ба рушди соҳаҳои энергетикӣ металлургияи ранга таъсир расонидааст;

- аз нигоҳи назариявӣ, бозсозӣ бояд ба рафъи руқуд ва эҳёи рушди иқтисодии Иттиҳоди Шӯравӣ мусоидат мекард. Агар рушди соҳаи саноатро ба ду марҳила ҷудо намоем, мебинем, ки дар солҳои 1985 то 1988 нишондиҳандаҳои истеҳсолот пурра иҷро мешуданд. Вале дар давраи минбаъда, аз соли 1988 то 1991, аломатҳои амиқи руқуд дар соҳаи саноат ба мушоҳида расиданд, ки далели афзоиши мушкилоти сохторӣ ва камсамарии ислоҳот мебошад;

- коҳиши маблағзорӣ ба истеҳсолоти саноатӣ таъсири ҷиддии манфӣ расонид. Дар заводу фабрикаҳо мутахассисони баландихтисос намерасиданд. Мутассифона сиёсати бозсозӣ масъалаи тайёр кардани мутахассиси лаёқандмандро омода карда натавонистанд;

- тамоми чораҳои таъмини рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ҶШС Тоҷикистон аз сатҳи маблағзорӣ вабаста буд. Аз мавқеи иқтисодӣ, Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои дигар қафомондатарин шуморида мешуд. Рушди саноат ва хоҷагии қишлоқи ҷумҳурӣ аз ҳисоби бучаи умумииттифоқӣ маблағзорӣ карда мешуданд;

- ҳамкории ҶШС бо дигар ҷумҳуриҳои шӯравӣ ба роҳ монда шуда буд. ҶШС Тоҷикистон дар алоҳидагӣ наметавонист рушди иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳуриро бе алоқаҳо ва кумакҳои тарафайн бо дигар ҷумҳуриҳо ва минтақаҳои ИҶШС таъмин намояд;

- рушди иқтисодӣ-иҷтимоии Тоҷикистон аз тайёр намудани кадрҳо вобаста буд. Дар ҳалли масъалаҳои амалии тайёр намудани кадрҳои муҳандисӣ-техникӣ ба хатоҳои ҷиддӣ роҳ дода шуда буд. Суръати баланди сохтмони корхонаҳои саноатӣ, рушди илмӣ-техникӣ, бунёди объектҳои бузург дар соҳаи мошинсозӣ, истеҳсоли неруи барқ,

металлургия ва саноати химиявӣ миқдори зиёди коргарони баландихтисосро талаб менамуд;

- дар ИҶШС припсиби асосии рушди қувваҳои истеҳсолкунанда самтгирӣ ба тақсимооти меҳнат байни минтақаҳо, тобеъ намудани талаботҳои маҳаллӣ ба манфиатҳои умумии давлат шуморида мешуд. Мутобиқан, нақши Тоҷикистон дар саноатикунони кишвар, асосан ҳамчун сарчашмаи ашёи хом баромад менамуд.

Ҳамин тариқ, маҳз тағйироту дигаргуниҳо барои ҷумҳуриҳои шуравӣ имконият дод, ки барои истиқлолияти давлатӣ, ки неъматҳои бебаҳо барои ҳар давлати аъзо буд, кушиш намоянд. Аз ҷумла баъди ҳазор соли беҳокимиятӣ ё надоштани ҳукумати миллӣ барои халқи тоҷик шароити мусоид баҳри бунёди давлатдорӣ навин бо тамоми аносири миллӣ замина фароҳам омад, ки ин мояи ифтихори ҳар тоҷику тоҷикистонӣ мебошад.

БОБИ II. ДИГАРГУНИҲОИ ИҚТИСОДИВУ ИҶТИМОӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ПАС АЗ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ (1991-2000)

2.1. Вазъи иқтисодии Тоҷикистон дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ ва пайдор сохтани сулҳ дар солҳои 1991-2000

Дар охири қарни XX барои ҷумҳуриҳои шуравии сотсиалистӣ марҳилаи мураккаб аз лиҳози иқтисодӣ, иҷтимоиву сиёсӣ дорои хусусиятҳо ва дигаргуниҳои амиқ буд. Дар ин давра ҳаракатҳои бозсозӣ, ҷудоии ҳақиқӣ, андешаҳои бунёди ҷомеаҳои миллӣ дар миёни кишварҳои узв ба вучуд омад. Дар оғози солҳои 90-ум самти қувватбахшидани рушди иқтисодиву иҷтимоии кишвар талош бахри бунёди ҷомеаи демократии инсонпарварона, озодандешиву таҷдиди сотсиализм, иқтисоди бозоргонӣ ва бунёди давлатдорӣ миллӣ на танҳо барои Тоҷикистон балки барои тамоми кишварҳои узв ба шумор меравад.

Ғояҳо ва принсипҳои асосии сотсиализм, ки аз тарафи роҳбарияти кишвар ба таври доимӣ хотиррасон карда мешуд, дар амал аз тарафи роҳбарияти вақти ҳукумати шуравӣ рад карда мешуд.

Афкори ҷамъиятӣ самти худро тағйир дода, дар шуури одамон танҳо ҷанбаҳои манфӣ ва фоҷиавӣ аз саҳифаҳои таърихи гузаштаи кишвар ворид гардид. Тамоми ҷанбаҳои мусбат, ки давлати Шуравӣ дар давоми зиёда аз ҳафтод сол ба даст оварда буд, нодида гирифта мешуд. Тадриҷан дастовардҳо ва рушди инкишофи кишварҳои капиталистӣ дар шуури одамон мавқеъ пайдо менамуд [176, с.51-56].

Плюрализми афкор пас аз оғози сиёсати бозсозӣ дар нимаи дуюми солҳои 80–ум пайдо гардид. Бозсозӣ шароити бунёди созмонҳо ва иттиҳодияҳои мухталифро таъмин намуд, ки дорои самтгирҳои гуногуни идеологӣ буданд. Дар оғози солҳои 90-ум, дар ҳолати ба даст овардани истиқлолият, дар ҷумҳури вазъияти мураккаби ғоявӣ-сиёсӣ ташаккул ёфт. Элитаи ҳукмрон ҳанӯз пурқувват боқӣ монда буд, зеро ба

марказ ва қувваҳои мусаллаҳи он така менамуд, лекин рӯз то рӯз мавқеи худро дар ҷомеа аз даст медод.

Қабули як қатор меъёрҳои ҳуқуқӣ боиси эҳёи худшиносии миллии гардида, пойгоҳи ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти ҳаракат ва хизмҳои сиёсиро бунёд намуд, ки дар шароити мавҷуда ба таври ногузир бояд муҳолифати байни ҷомеа исломӣ гардида ва давлатдории дунявиро таҷассум менамуд. Дар Тоҷикистон аъзоёни як қатор созмонҳои касбӣ, ба монанди кормандони илмӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, иттифоқи нависандагон, муассисаҳои илмӣ, рӯзноманигорон ва дигарон бо гурӯҳҳои наҷандон калон масоили фарҳангӣ, демографӣ, забони тоҷикӣ ва ғайраро баррасӣ менамуданд, ки боиси баҳсу мунозираҳои доманадор гардида буд [115, с.17].

Ислоҳоти низоми иқтисодӣ, ки соли 1985 дар давлати Шуравӣ оғоз гардид, ба иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири ҷиддии манфӣ расонид. Ҳукумати марказии Шуравӣ аз вазифа ва масъулиятҳои худ даст кашида, ба худмаблағгузории ҷумҳуриҳо така менамуд. Дар натиҷа корхонаҳои маҳаллӣ ва хоҷагиҳои кооперативӣ дар амал ҳуқуқ пайдо намуданд, ки мустақилона ашёи хом харид ва маҳсулоти тайёкардашударо ба хориҷи кишвар содир ва дар баробари ғоидаи бадастоварда ба бучаи ҷумҳурий андоз пардохт кунанд. Корфармоён, ки дар доираи ислоҳот имтиёзҳои зиёдро ба даст оварда буданд, метавонистанд кормандонро аз кор озод ва тарзи идоракуниро дигаргун намоянд. Бекорӣ дар Тоҷикистон ба 30% расида, то солҳои 1991-1992 болоравии он идома ёфт [126, с.208].

Номзади илҳои таърих Ғафуров Абдулло қайд мекунад, ки: «Соли 1991 ҳамчун давраи авҷи воқеаҳои сиёсӣ, оғози ғирдиҳамоии сиёсӣ дар майдонҳо, гуруснанишинии сиёсӣ, иҷозат барои фаъолияти хизмҳои гуногун ба ҳисоб рафта, сабаби таъсиси Ҳизби демократии Тоҷикистон (21 июни соли 1991) ва Ҳизби наҳзати Исломии Тоҷикистонро (октябри соли 1991) ҳамчун оғози ҷанги шахрвандӣ» [236, с.9] номидааст.

Ба мушкилоти зиёд нигоҳ накарда, Ҷумҳурии Тоҷикистон барои гузариш аз низоми нақшавии идоракунии иқтисодиёт ба низоми иқтисоди бозорӣ қадамҳои уствор гузошта, чиҳати амалии он дар тамоми соҳаҳо ва бахшҳои иқтисодиёт чораандешӣ намуд. Дар ин самт стратегияи рушди минбаъда, афзалиятҳо ва мақсадҳои асосии ислохот муайян карда шуданд.

Зиддиятҳои солҳои 90-уми неруҳои сиёсӣ, ҳизбу ҳаракатҳои дохилӣ тӯли ду сол мамлакатро ба бӯҳрони бузурги иҷтимоиву иқтисодӣ дучор намуда, манфиатҳои гурӯҳӣ боиси сар задани ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон гардид. Муҳаққиқ М. Холмуродова дар таҳқиқоти худ менигорад, ки «Дар соли 1992 ба таври ғайриқонунӣ ба сари қудрат омадани муҳолифин ва аз ҷониби онҳо ба таври дурушт ва дағал ба роҳ мондани ҳимояи манфиатҳои минтақаҳои алоҳидаи мамлакат боиси он гардид, ки дар муқобили онҳо неруҳои нави сиёсӣ пайдо шаванд. Дар охири соли 1992 аллакай неруҳои сиёсии нав муҳолифинро аз пойтахт берун намуда, барои барқарор сохтани ҳукумати конститусионӣ кӯшиш менамуданд. Яъне ҳукумате, ки манфиатҳои ҳамаи минтақаҳои мамлакатро ба таври баробар ҳимоя карда тавонад ва аз ҷониби ҳамагон эътироф гардад. Муҳолифини тоҷик берун аз мамлакат ва махсусан дар ҳудуди Афғонистони ҷангзада ҷойгир шуда, зуд-зуд сарҳадро ғайриқонунӣ убур намуда, амалиётҳои ҳарбӣ анҷом медоданд» [224, с.91-95]. Яъне кишвари тозаистиклоли мо ислоҳоти иқтисодии ҳудро дар оғӯши ҷанги шаҳрвандӣ истикбол гирифт, ки онро мо дар охир исбот хоҳем кард.

Санҷишҳо нишон медиҳанд, ки вазъи иқтисодии Тоҷикистон дар марҳалаи оғози истиклолият як чанд бӯҳрони дохилиро паси сар менамуд, аз ҷумла демографӣ, таъсиси ҳизбу ҳаракатҳо, муноқишаҳои дохилӣ (воқеаи февралӣ) ва ғайра барои Тоҷикистон Шуравӣ нисбат ба дигар давлатҳои собиқ Шуравӣ хеле гарон афтод, ки инро мо дар ҷанги шаҳрвандӣ баръало дида метавонем.

Кишваре, ки ҳиссаи ҷавононаш хеле бузург буд, соли 1990 ҷавонони то 19 сола 53,2% ва дар байни аҳолии бекор 58%-ро ташкил менамуданд [126, с.47]. Сатҳи баланди бекорӣ дар байни ҷавонон натиҷаи набудани ҷойҳои кори ҳоли ба ҳисоб мерафт.

Бояд қайд намуд, ки мушкилоти таъмини аҳоли, махсусан ҷавонон, яке аз проблемаҳои асосӣ буд ва имрӯз низ боқӣ мондааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон суръати афзоиши истеҳсолот дар солҳои 80-90-ум нисбат ба тамоми давлати Шуравӣ пасттар буд. Лекин сатҳи афзоиши захираҳои меҳнатӣ дар ҷумҳурӣ қариб чор маротиба нисбат ба кишвар баландтар қарор дошт. Маврид ба ёдоварист, ки дар ҷумҳурӣ нисбати миқдори бекорон рақамҳои муҳолиф мушоҳида карда мешаванд, ки аз 230 то ба 600 ҳазор нафарро дарбар мегиранд.

Мусоҳибаи мо бо собиқ раиси Кумитаи кор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Низорамоҳ Зарипова оид ба вазъияти сиёсӣ солҳои (1992-1994) андешаронӣ карда қайд намуданд, ки «Соли 1992 барои халқи тоҷик соли даҳшатангез ба ҳисоб мерафт, чунки гурӯҳҳои баданд, ки муносибати байни аҳолии тоҷикон ва ўзбеконро бад карда, ҳатто миёни ҳамдигар кушторҳо ба амал оварданд. Мутаассифона, 18 ҳазор аҳолии ўзбектабор ба ноҳияи Фархор ва беш аз 4 ҳазор ба ноҳияи Вахш гуреза шуданд. Ҳазорҳо ҳамватанонамон рӯ ба ғурбат оварданд. Соли 1992 дар Иҷлосияи XVI Шӯрои Олӣ, ки дар Қасри Арбоб баргузор гардида буд, тамоми намоёндагони соҳаҳои гуногуни кишвар ҷамъ омада буданд». Бояд қайд намуд, ки яке аз аввалин бонӯе, ки дар он ҷо суҳанронӣ намуда, барои пойдор сохтани сулҳи кишвар саҳми худро гузошт ин Низорамоҳ Зарифова буд, ки ин аз ҷасорат ва мардонагии ӯ шаҳодат медиҳад. Дар он замони ҷанг иштирок дар ҷунин ҷамъомад хатари ҷиддиро ба миён меовард. Н. Зарифова муддати 32 сол ба ҳайси котиби идеологӣ фаъолият намуда, ўро дар синни 70-солагинаш раиси Кумитаи занон таъйин карданд. Ў қайд мекунад, ки: «маро ба зўрӣ ба ин вазифа оварданд. Дар соли 1994, ки давраи ҷанги дохилӣ буд,

занони фаъоли ҷумҳурӣ ин масъаларо бардоштанд, ки Низорамоҳ Зарифова раиси Кумита шавад. Ман медонистам, ки таҷрибаи барои миллатам зарур аст ва ин масъулияти вазнинро ба дӯш гирифтам. Фаҳмидам, ки таҷриба ва донишу малакави ман ҳамон рӯз барои ҳукумати нав зарур шудааст, бояд барои тинҷии кишварам хидмат кунам. Аҳволи занон ниҳоят вазнин буд, Тоҷикистонро ба харобазор табдил дода буданд. Ба шахру навоҳии кишвар сафар мекардам, аҳволу рӯзгори мардум, бахусус занону тифлонро аз наздик меидидам дилам реш мешуд. Ба худ мегуфтам, ки агар ҷавон мебудам, бо нирӯи дучанд заҳмат мекашидам, то зиндагӣ зудтар ранги тоза бигирад» [265]. Дарвоқеъ Кумаитаи кор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муттаҳид кардани оилаҳои тоҷик ва кумакҳои равонию маънавӣ расонидан нақши бузург расонидааст.

Охири соли 1994 ба таври расмӣ 141400 нафар ҳамчун бекор ба қайд гирифта шуда буд. Афзоиши босуръати бекорӣ дар натиҷаи коҳиши истеҳсолот дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва қатъ гардидани фаъолияти корхонаҳои саноатӣ ба миён омадааст.

Академик Талбак Назаров бар он ақидааст, ки: «Иқтисоди бозорӣ бояд ба рушди босуръати иқтисодиёт ва амалинамоии таҷдиди техникаи истеҳсолот мусоидат менамуд, вале дар ин замина сатҳи зиндагии мардум баланд мегардад. Дар амал чунин суръат нагирифт, зеро заминаи ҷорӣ намудани методҳои нави хоҷагидорӣ омода набуданд, заминаҳои кӯҳна бошанд, ба пуррагӣ рад шуданд» [124, с.91].

Дар ислоҳоти иқтисодӣ ба ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардонии молумулки давлатӣ диққати махсус равона карда мешуд. Дар ин самт ғайридавлатикунонии корхонаҳо ҳалли вазифаҳои зиёди қафомонии саноатро дар тамоми ҷумҳурӣ ҳал менамуд. Лекин, объектҳои, ки барои фурӯш гузошта шуда буданд, бо нархи арзонтар назар ба арзиши онҳо фурухта шуданд. Чунин методи хусусигардонӣ ба мустаҳкам гардидан ва

рушди иқтисоди бозорӣ оварда нарасонид, балки ба бадтар шудани вазъияти иқтисодӣ чумхурӣ мусоидат намуд.

Хусусигардони объектҳои хурди молумулки давлатӣ ҳанӯз дар оғози солҳои 90-ум ба роҳ монда шуда буд: соли 1991 - 39 объект; соли 1992 – 657 объект; соли 1993 -124 объект хусусӣ гардонида шуданд ва солҳои минбаъда низ ғайридавлатикунӣ молумулки давлатӣ идома дода шуд [112, с.497]. Дар назар буд, ки то соли 2000 аз се ду ҳиссаи объектҳо, махсусан, объектҳои хурд ва миёна хусусӣ гардонида шаванд.

Яке аз хусусиятҳои ислоҳоти иқтисодӣ дар ин давра дар он зоҳир мегардид, ки дар он ғояи ташаккули моликияти хусусӣ на танҳо аз ҳисоби хусусигардони молумулки давлатӣ, балки аз ҳисоби сармояи хусусӣ пешбинӣ шуда буд, ки заминаи асосии ташаккул ва инкишофи соҳибкорӣ дар кишвар ба ҳисоб мерафт. Илова бар ин, дар доираи ислоҳоти иқтисодӣ соҳибкориҳои хурду миёна аз тарафи давлат дастгирӣ карда мешуд. Ба хоҳири бунёд намудани шароити инкишофи соҳибкорӣ чораҳои зарурӣ дар самти такмили пойгоҳи ҳуқуқӣ ва меъёрҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ, ташаккули асосҳои муттаҳидгардии лоиҳаҳои соҳибкорӣ ва иштироки онҳо дар амалӣ намудани барнома ва лоиҳаҳо дар асоси рақобати озод ва шаффоф андешида мешуданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусигардонӣ, асосан, соли 1992 оғоз гардидааст. Миқдори корхонаҳо ва хоҷагиҳои хусусигардонидашуда барои давраи солҳои 1992-2000 зиёда аз 8 маротиба афзоиш ёфтааст [124, с.21].

Боиси зикри хос аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусигардони амволи давлатиро бо суръати гуногун мегузаронданд. «Агар соли 1992 ба миқдори умумӣ 657 адад амволи давлатӣ ғайридавлатӣ (339 адад ба моликияти шахсӣ ва 318 адад ба моликияти коллективӣ) гардонида шуда бошад, пас соли 1993 ҳамагӣ – 124 адад ва соли 1994 – 331 адад амволи давлатӣ хусусӣ гардонида шуд, ки сабабаш ҷанги шаҳрвандӣ ва ноустувории вазъи ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодии ҷумхурӣ аст. Аз соли 1997 ин суръат боз боло гирифт. Чунончи: соли 1997- 696 адад, соли 1998

– 1264 адад ва соли 1999-1537 адад амволи давлатӣ хусусӣ гардонида шуданд. Аз ҷумла, аз амволи хусусигардонидашуда: соли 1992-1215 ададаш ба моликияти хусусӣ ва 49 ададаш ба ҷамъияти саҳҳомӣ; соли 1999 – 1512 ададаш ба моликияти хусусӣ ва 25 ададаш ба ҷамъияти саҳҳомӣ табдил дода шуданд» [42]. Раванди хусусигардонӣ дар шароити душвори иҷтимоӣ ва сиёсӣ амалӣ мегардид. Коркард ва амалинамоии раванди хусусигардонӣ дар кишвар аз тарафи Кумитаи давлатии идоракунии моликияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси қонунгузориҳои ҷумҳурӣ ба роҳ монда шуда буд. Хусусигардонӣ ва таъғирдиҳии корхонаҳо ба ширкатҳои саҳҳомӣ, барои баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои саноатиро таъмин менамуданд, ба натиҷаҳои дилхоҳ оварда нарасонид. То марҳалаи қабул гардидани Қонуни нав «Дар бораи хусусигардониҳои молумулки давлатӣ дар Тоҷикистон» соли 1997 дар бисёр ҳолатҳо корхонаҳои аз тарафи роҳбарият ва кормандони қаторӣ хусусӣ гардонида шуданд, ки барои навсозии корхона воситаҳои зарурии молиявӣ надоштанд.

Соҳибкорӣ ҳамчун як нави сифатан нави фаъолияти иқтисодӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зухур намуд ва он яке аз натиҷаҳои ислоҳоти иқтисодии солҳои 90-уми асри XX маҳсуб меёбад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайридавлатӣ ва хусусигардониҳои моликияти давлатӣ», ки 21 феввали соли 1991 қабул гардид, ҳамчун санади ҳуқуқӣ заминаи асосӣ барои ташаккул ва рушди соҳибкорӣ ба ҳисоб мерафт. Фаъолияти соҳибкорӣ тадриҷан ҳамаи бахшҳои иқтисодиёт, аз ҷумла тижорат, саноат, кишоварзӣ, хидматрасонии маишӣ, хӯроки умумӣ ва дигар соҳаҳо дар бар гирифт. Соҳибкорон бо гирифтани патет ё шаҳодатнома фаъолияти худро оғоз менамуданд. Талаботи мазкур барои муайян намудани шумораи умумии соҳибкорон аз рӯи ҳуҷҷати расмӣ мусоидат намуд.

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки шумораи соҳибкорон дар кишвар дар солҳои аввалини ташаккули иқтисоди бозорӣ босуръат афзоиш ёфт. Агар

дар соли 1991 ҳамагӣ 8,1 ҳазор нафар соҳибкор ба қайд гирифта шуда бошад, пас то соли 1998 ин рақам ба 116 ҳазор нафар расид. Соли 1999 шумораи соҳибкорон ба 50,7 ҳазор нафар коҳиш ёфта бошад ҳам, дар соли 2004 дубора афзоиш ёфта, ба 100,8 ҳазор нафар баробар гардид. Аммо таҳлилҳои оморӣ нишон дод, ки қайди баланди соҳибкорӣ дар даҳ соли истиқлолият ин соли 1998 ба ҳисоб мерафт, ки нисбат ба соли 2004 16 маротиба камтар мебошад. Ба сифати намуна метавон зикр кард, ки 23 декабри соли 1991 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ» қабул гардид. Илова бар ин, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 августи соли 1997 Агентии рушди соҳибкории хурд дар назди Ҳукумат таъсис дода шуд. Ин ва дигар иқдомҳо ба танзими ҳуқуқӣ ва рушди соҳаи соҳибкорӣ дар кишвар замина фароҳам оварданд.

Далелҳои иловагӣ нишон медиҳанд, ки дар ҷумҳурӣ то ҳол тамоми шароитҳои зарурӣ барои фаъолияти озоди соҳибкорӣ пурра муҳайё набуданд. Аз ҳамин рӯ, на ҳамаи шахсоне, ки ба ҳайси соҳибкор сабти ном шуда, шаҳодатнома ё патент гирифта буданд, воқеан ба фаъолият машғул мешуданд. Барои мисол, дар соли 1996 шумораи соҳибкорони ба қайд гирифташуда 3673 нафарро ташкил медод, ки аз онҳо танҳо 3084 нафар фаъолон кор мекарданд. Дар соли 1997 ин нишондод ба 4039 нафар расид, вале дар охири сол ҳамагӣ 2187 нафари онҳо фаъолият доштанд. Соли 2002 шумораи соҳибкорони расмӣ ба 6379 нафар баробар шуд, аммо танҳо 1215 нафари онҳо фаъолият мекарданд, ки ин ҳамагӣ 19%-ро ташкил медод. Дар давраи солҳои 2003–2005 афзоиши мӯътадили шумораи соҳибкорони воқеан фаъол мушоҳида шуд, вале пешрафт заиф но ночиз боқӣ монд. Агар соҳибкорони фаъол соли 1996 ҳамагӣ 32,9 ҳазор нафарро бо кор таъмин карда бошанд, пас соли 2000 – ум то 12, 6 ҳазор нафар, соли 2001 – 11,7 ҳазор нафар, соли 2002 – 13,7 ҳазор нафарро бо кор таъмин карда тавонистанду халос. Аммо моҳонаи онҳо

ҳамагӣ аз 2,1 сомони соли 1996 то 42,39 сомони соли 2002 зиёд шудааст [236, с.9].

Ҷойи шубҳа нест, ки дар он давра миқдори одамони аз тарафи соҳибкорон бо кор таъмин гардида ва ҳаҷми маоши онҳо хеле ночиз буд. Минбаъд вазъият нисбатан беҳтар шуда, Қонун «Дар бораи ҳимояи давлатии соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид.

Профессор Намоз Ҳотамов қайд мекунад, ки: «Яке аз сабабҳое, ки дар солҳои 90-уми қарни XX барои инкишофи соҳибкорӣ ҳалал мерасонид, ин тафтишҳои зиёд аз тарафи ташкилотҳои гуногуни маъмурию қудратӣ ба ҳисоб мерафт. Бо мақсади бартараф намудани чунин ҳолат, дар асоси фармони Президенти ҷумҳурӣ аз 28 марти соли 2001 Китоби қайди субъектҳои хоҷагӣҳои тафтишкунанда ҷорӣ карда шуд» [131, с.10].

Ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон, ки дар вазъияти ҷанги шаҳрвандӣ ба амал омада буд, ду марҳаларо дарбар мегирад: якум, аз 5 майи соли 1992 то моҳи декабри соли 1992 идома ёфтааст. Дар ин давра, ки давраи шиддат гирифтани ҷанги шаҳрвандӣ буд, наздик ба 50 ҳазор нафар ҳалок гардиданд. Бино ба маълумоти Комиссариати олии Созмони Милали Муттаҳид оид ба масоили гурезагон 600 ҳазор, яъне аз даҳ як ҳиссаи аҳолии ҷумҳурӣ ҷойи истиқомати худро тағйир доданд. Аз ҷумла 8021 нафар ба ҷониби Афғонистон фирор карда, дар марзи он паноҳ бурданд [112, с.438-488].

Маҳз дар ҳамин давра зарари иқтисодии ба ҷумҳурӣ воридшуда тақрибан 300 млрд. рубро ташкил медиҳад. Тахминан 80 ҷисади корхонаҳои саноатии кишвар аз кор боз монда, ҳаҷми даромади маҳсулот дар соли 1992 нисбат ба соли 1991 тақрибан 31% кам гардид [257]. Иқтисоди кишвар дар охири соли 1992 ба ҳолати ногувор расид. Бояд тазаккур намуд, ки аксари муаррихон бар он ақидаанд, ки эҳтимоли аз байн рафтани кишвар ба вучуд дошт. Хавфи аз кишвар ҷудо шудани баъзе минтақаҳо аз ҷумла вилоятҳои Ленинобод ва Бадахшон

пайдо шуд, роҳбарони ҳамонвақтаи ВМКБ масъалаи табдили вилоятро ба ҷумҳурии мухтор пешниҳод карданд. Аммо, хушбахтона, Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин хатархоро бартараф ва давлату миллати тоҷикро сарчамъ намуд. Ногуфта намонад, ки маҳз ҳамин Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ буд, ки вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварро аз нав эҳё ва рушд намуд.

Профессор Намоз Ҳотамов қайд мекунад, ки: «Дар охирҳои солҳои 80-уми қарни гузашта миқдори аҳолии он хоҷагӣ нисбат ба солҳои 50-ум чор баробар зиёд гардид. Ҳаҷми замини қорам бошад, аз пештара қамтар ва техникаи кишоварзӣ зиёдтар шуд. Яъне, ба ғайр аз фасли қамъоварии пахта, аксари мардуми ноҳияҳои пахтакор бекор буданд. Чунин аҳвол барои ноҳияҳои ғайрипахтакор ҳам хос буд. Маҳз ҳамин аҳвол яке аз сабабҳои норозигии мардум ва ниҳоят, яке аз сабабҳои қанги шаҳрвандӣ дар ҷумҳурий гардид» [131, с.9].

Зарурати ислоҳоти соҳаи аграрӣ аз он иборат буд, ки то охири солҳои 80-уми асри гузашта дар ҷумҳурий ғояи хоҷагидорӣ ягона ҳуқумфармо буд. Дар доираи ин консепсия, шакли хоҷагидорӣ давлатӣ ҳамчун усули асосӣ ва бартаридошта амал мекард ва дигар шаклҳои идоракунӣ қамтар ба назар гирифта мешуданд. Бо амалӣ намудани гузариш ба иқтисоди бозорӣ талабот ба ғайридавлатикунонӣ ва хусусиягардонии қорхонаи аграрӣ қувват мегиранд [218, с.55].

Соли 1990 ҳаҷми умумии заминҳои қорам 914 ҳазор гектаро ташкил менамуд, ки соли 2003 он ба 822,6 ҳазор гектар баробар шуд, яъне миқдори умумии заминҳои қорам ба 91,4 ҳазор гектар қоҳиш ёфт [177, с.58].

Равади хусусиягардонӣ мебоист ба беҳтар гардидани вазъияти иқтисодии кишвар таъсири мусбат мерасонд. Лекин ба ин нигоҳ нақарда, дар аксарияти деҳот вазъияти номусоид қой дошт, ки асосан ба оқибатҳои қанги шаҳрвандӣ алоқаманд буд. Аз ин рӯ, зарур буд, ки

барои беҳтар намудани вазъият ислҳоти дақиқи бахши аграрӣ гузаронида шавад.

Дар оғози ислҳоти низоми аграрӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вазъияти душвор қарор дошт, ки ҳалли он то ба соли 1997 идома ёфт. Ноустувории сиёсӣ, асосан, ба бахши аграрии вилояти Хатлон таъсири амиқ расонид. Дар ҷумҳурӣ то ба 1 январи соли 1995 зиёда аз 21 ҳазор заминҳои қорам бекор монда буданд, ки имконияти ташкил намудани ҳазорҳо хоҷагиҳои фермерӣ ҷой дошт [112, с.816].

Ҷанги шаҳрвандии солҳои 1992–1997 ба соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ зарари бузург расонид. Тибқи маълумотҳо, то 1 январи соли 1995, дар баробари талафоти зиёд ҷонӣ, шумораи зиёди техникаи кишоварзӣ ва ҷорҳои ҷамъиятӣ талаф ё ғорат шуданд. Илова бар ин, 1393 деҳа ба харобазор табдил ёфтанд ва зиёда аз 21 483 гектар замини қорам аз гардиши кишоварзӣ берун монданд [43, с.38-39]. Баъди ҷанги шаҳрвандӣ лозим буд, ки ҳамаи зарарҳоро бартараф ва харобиҳоро аз нав барқарор созанд, махсусан заминҳои аз қор баромадаро аз сари нав ҳосилхез ва ҳосилнокии онҳоро зиёд намоянд. Вале, пеш аз ҳама, зарур буд, ки дар ҷумҳурӣ ислҳоти замин гузаронида шавад.

Профессор Н. Ҳотамов соли 1996-ро соли пастравии кишоварзӣ номидаст [131, с.175]. Аз соли 1997 дар ин соҳа нисбат ба соли пешина, пай дар пай пешравӣ эҳсос мегардад. Аммо дар соҳаи пахтакорӣ, ки ҳанӯз ҳам яке аз соҳаҳои асоситарини ин соҳа ба ҳисоб меравад, пастравӣ то соли 1999 ҳос буд. Аз соли 2000-ум сар карда дар соҳаи пахтакорӣ, нисбат ба соли пешина, истехсол зиёд шуд [131, с.175].

Ҷойи пӯшида нест, ки мақсади ислҳоти соҳаи аграрӣ, ҷуноне аллакай таъкид намудем, ин ҳалос шудан аз хоҷагиҳои зараровар, бо роҳи тақсим намудани замини ин хоҷагиҳо, ноил гардидан ба ҳосили баланди кишоварзӣ ва ғайра буд. Аммо ин ислҳот низ соҳаи кишоварзиро аз бухрон бароварда натавонист.

Академик Н.Қ. Қаяумов андеша дорад, ки: «Вазъи носолими иқтисодии ҷумҳурӣ, аз як тараф, таъсири бухрон бошад, аз тарафи дигар, натиҷаи «бе асос ба хоҷагиҳои деҳқонӣ тақсим намудани хоҷагиҳои калоне, ки ҳанӯз ғоиданок буданд», ба ҳисоб меравад» [186, с.32].

Зеро дар натиҷаи чунин ҳал намудани замин аксари деҳқонон бе замин монданд. Бинобар ин, омори расмӣ нишон дод, ки: «Ислоҳоти даври аввали ислоҳоти замин дар Тоҷикистон бо сабаби ҷанги шаҳрвандӣ пурра амалӣ нагашт. Зеро чунин ҳолат ба нохушиҳои иҷтимоӣ оварда мерасонад» [180]. Дар натиҷаи «ислоҳот колхозу савхозҳо ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) нодуруст гузаронида шуданд. Ба бисёр хоҷагиҳо аз савхоз ва колхозҳо танҳо замин ва қарз монд» [185].

Агар раванд ва суръати ташаккулёбӣ ва афзоиши хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар кишварро таҳлил намоем, метавон ба хулоса омад, ки дар оғоз рушди онҳо бо суръати паст сурат мегирифт. Масалан, дар соли 1992 дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 31 хоҷагии деҳқонӣ ба қайд гирифта шуда буд ва ин рақам дар соли 1993 ба 35 адад расид, ки дар давоми як сол танҳо 4 хоҷагӣ зиёд шудааст. Бо вучуди ин, дар солҳои минбаъда, махсусан солҳои 1995, 1997, 1998, 2000, 2002, 2005, 2008, 2010 ва 2012, ин раванд босуръат рушд кард ва шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ ба таври назаррас афзоиш ёфт. Аммо инро ҳам бояд гуфт, ки дар аввал ба мардум бештар заминҳои лалмӣ дода мешуданд. Баъдан заминҳои обӣ низ ҷиҳати ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ иҷозат дода шуд. Инчунин, мардум дар ибтидо аз ташкил ва истифодаи хоҷагиҳои деҳқонӣ чандон огоҳ набуданд. Бинобар ин, ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ дар аввал кам ва баъдан зиёд гардид. Минбаъд чунин ҳолат ислоҳ шуд.

Дар рафти ҷанги шаҳрвандӣ бисёр техникаи кишоварзӣ ғорат ва нобуд карда шуданд. «Аз соли 1990 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон миқдори умумии тракторҳо – 37537 ададро ташкил дода, 85% онҳо коршоям буданд. Соли 2002 миқдори умумии тракторҳо – 22792 адад буда, 45%-и онҳо коршоям буданду ҳалос. Ин далелҳо гувоҳи онанд, ки соли 2002

нисбат ба соли 1990 миқдори камшавии умумии тракторҳо наздик ба 1,7 баробар ва миқдори тракторҳои коршоям бошад, қариб ду баробар кам шудаанд» [75, с.70-71].

Қадами аввалин дар самти солимгардонии бахши аграрӣ қабули Қонун «Дар бораи ислоҳоти замин» мебошад. Қонуни мазкур моҳи марти соли 1992 қабул гардида, якчанд маротиба (соли 1994, 1995, 1997) ба он тағйироту иловаҳо ворид карда шуд. Дар ин қонун қайд карда шудааст, ки замин воситаи асосии истеҳсоли маҳсулоти аграрӣ ба шумор рафта, аз ин хотир ворид намудани ҷанбаҳои соҳибкорӣ дар ташкили истеҳсолоти аграрӣ аз зарурати мубаддал гардонидани замин ба объекти муносибатҳои бозорӣ бармеояд. Аз ин хотир, амалӣ намудани ислоҳоти замин дар марҳилаи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ талаб карда мешавад [105, с.129].

Мувофиқи мундариҷаи қонуни мазкур маҷмуи тадбирҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва техникийи ҷиҳати гузаштан ба муносибатҳои сифатан нави замин мебошад. Дар он ҳуқуқи ҳар як шаҳрванд ва коллектив, ки ихтиёрӣ шаклҳои замин, истифодаи замин ва фаъолияти иқтисодӣ дар заминро интихоб мекунанд, пешбинӣ шудааст [79, с.58].

21 июли 1994 ва 4 ноябри 1995 ба ин қонун баъзе тағйиру иловаҳо ворид карда шуд. Дар нусхаи қонуни соли 1992 ҳадафҳои ислоҳоти замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди одилонаи шаклҳои мухталифи идоракунии замин, ташкили иқтисодии бисёрҷабҳавӣ, истифодаи оқилона ва ҳифзи замин бо мақсади афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ иборат буд [217, с.55-56].

Моҳи ноябри соли 1995 ба Қонун “Дар бораи ислоҳоти замин” тағйироту иловаҳо ворид карда шуд. Мувофиқи тағйироту иловаҳо аз нав тақсим намудан ва додани замин аз ҳисоби фонди махсус, ки аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳои ноҳияҳо) таъсис дода шудааст, гузаронида шавад. Заминҳои

истифоданашаванда ва ғайриоқилона истифодашаванда муайян карда шудаанд [218, с.55-56].

Маҳз чунин муносибат ба ислоҳоти замин дар асоси Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи март соли 1992 гузошта шуда буд. Лекин пас аз як муддати муайяни гузаронидани ислоҳоти замин дар асоси монополия ба хусусӣ гардонидани замин нишон дод, ки нақшаҳои тарҳрезӣшуда аз воқеият дур мебошанд. Аз ин рӯ зарур буд, ки роҳи воситаҳои дигар дар самти ислоҳот ва тақсим намудани замин пайдо гардад.

9 октябри соли 1995 мувофиқ ба фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷудонамоии 50 ҳазор гектар замин барои истифодаи шахсии шаҳрвандон” барои пешбурди хоҷагидорӣ хусусӣ заминҳо тақсим карда шуданд, ки бо номи «заминҳои президентӣ» машҳур аст. Дар асоси ин фармон, дар вилояти Хатлон барои нигоҳдории хоҷагиҳои ҷирирасони шахсӣ ба аҳолии зиёда аз 32 ҳазор гектар замин дода шуд. Дар асоси ин фармон, 577 ҳазор нафар аҳолии барои хоҷагии ҷирирасон дар заминҳои обҷиришаванда - то ҳаҷми 0,15 га ва дар заминҳои лалмӣ – то ҳаҷми 0,50 га заминро тибқи қоидаҳои муқарраршудаи истифодаи захираҳои замин гирифтанд [55].

Санҷишҳо нишон медиҳанд, ки қарори дигар соли 1997 «Дар бораи ҷудо намудани 25 ҳазор гектар барои истифодаи шахсии шаҳрвандон» қабул карда шуд, ки мувофиқи он миқдори муайяни шаҳрвандон соҳиби замин гардиданд.

Дар шароити ҷумҳурии ҷорӣ намудани таҷрибаи тақсими «заминҳои президентӣ» аз як ҷониб раванди ислоҳоти заминро тақвият бахшид ва аз ҷониби дигар, ба рушди бахши хусусӣ дар деҳот замина фароҳам овард. Аз соли аввали амалӣ гардидани ин ташаббус, афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасид, ки ин омил дар рафъи пайомадҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва беҳбуд бахшидани вазъии иҷтимоии аҳолии нақши мусбат гузошт [165, с.78].

Дар оғози гузариши хоҷагии қишлоқ ба иқтисоди бозорӣ танҳо он хоҷагиҳои ёрирасони шахсии аҳоли рушд карданд, ки аъзои онҳо, асосан, сокинони ноҳияҳои назди шаҳрӣ ва деҳот буданд. Аз ин рӯ, хоҷагиҳои ёрирасони шахсии танҳо дар хоҷагиҳои атрофи шаҳр рушд менамуданд [168, с.107].

Ҳамин тариқ, дар марҳилаи аввали ислоҳоти бахши аграрии кишвар, санадҳои муҳимми меъёрӣ-ҳуқуқӣ қабул шуданд, ки муносибати заминро танзим мекунанд. Дар ин самт Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (1995) ва “Барномаи ислоҳоти иқтисодии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” муҳимтарин аснод шуморида мешаванд [79, с.61].

Дар давраи истиқлолияти давлатии кишвар соҳаи картошкапарварӣ, ҳамроҳ бо истеҳсоли зироатҳои ғалладона, ба дастовардҳои назаррас ноил гардид. Тавре маълум аст, дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ қисми муайяни ниёзҳои аҳолии Тоҷикистон бо картошкаи воридотӣ аз Русия қонеъ гардонида мешуд. Бо вучуди ин, соли 1990 дар ҷумҳурӣ 207,0 ҳазор тонна картошка истеҳсол карда шуда буд. Вале бинобар таъсири ҷанги шаҳрвандӣ, ҳаҷми истеҳсолот коҳиш ёфт ва дар соли 1996 ҳамагӣ 107,7 ҳазор тонна картошка истеҳсол гардид, ки ин пасттарин нишондиҳанда дар тамоми давраи истиқлолияти кишвар маҳсуб мешавад.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки рушди тамоми соҳаи кишоварзии кишвар баъд аз сулҳ рӯ ба бехбудӣ овард. Бояд таъкид кард, ки аз соли 1997 сар карда, истеҳсоли картошка дар ҷумҳурӣ рӯ ба афзоиш ниҳод ва соли 2005 ҳаҷми он ба 555,0 ҳазор тонна расид, ки нисбат ба соли 1991 қариб се маротиба зиёдтар мебошад. Дар баробари ин, ҷанги шаҳрвандӣ таъсири манфии бузурге ба соҳаи чорводорӣ расонд. Масалан, шумораи гӯсфандон, ки соли 1990 ба 2 миллиону 461,8 ҳазор сар мерасид, то соли 2000 ба 1 миллиону 472,2 ҳазор сар коҳиш ёфт, яъне дар давоми 10 сол зиёда аз 1 миллион сар кам гардид. Ҳамин гуна, саршумори бузҳо низ аз 830,1 ҳазор сар дар соли 1990 то 667,6 ҳазор сар дар соли 1998 коҳиш ёфт.

Чорвон калони шохдор бошад, ки соли 1990 шуморааш 1 миллиону 351,5 ҳазор сарро ташкил медод, дар соли 2000 ба 1 миллиону 36,7 ҳазор сар расид, ки нишондиҳандаи коҳишёфта ба ҳисоб меравад. [157].

Дар раванди ислоҳоти маҷмуаҳои агросаноати, аксарияти корхонаҳои аграрӣ дар ҳолати корношоямӣ қарор доштанд. Воситаҳои техникии чунин корхонаҳои аграрӣ аллакай ғорат гардида буданд. Низомҳои обёринамӣ дар ҳолати корношоямӣ қарор гирифтанд. Аз тарафи дигар, муносибати ҳокимияти маҳаллӣ ба азнавсозӣ ва хусусигардонии корхонаҳои аграрӣ ягона набуд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бе низоми санҷидашуда аксарияти колхозҳо ва совхозҳо ба ҷамъиятҳои саҳҳомӣ мубаддал гардиданд.

Мақсади асосии ислоҳоти аграрӣ дар ҷумҳурӣ аз таъмин самаранокии истеҳсолот, васеъ намудани истеҳсолот, беҳтар намудани сифати маҳсулоти аграрӣ, таъмин намудани аҳоли бо маводи озуқаворӣ ва як қатор корхонаҳои саноати сабук бо ашёи хом ба ҳисоб мерафт, ки сохтори бахши агарариро ба пуррагӣ дигаргун намуд. Ҳамин тариқ, дар асоси ислоҳоти аграрӣ, дар аввал хоҷагиҳои шуравӣ (совхоз) ва хоҷагиҳои коллективӣ (колхоз) аз байн рафтанд. Агар то солҳои 90-ум дар Тоҷикистон маҳсулоти аграрӣ, асосан, аз тарафи истеҳсолкунандагони бузург истеҳсол мегардид, ки 45% маҷмуи маҳсулоти миллиро ташкил менамуд, пас дар соли 2010 ҳиссаи онҳо то ба 2,1% коҳиш ёфт [5, 340].

Ислоҳоти аграрӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси як қатор ҳолатҳо дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад. Дар хоҷагии қишлоқ миқдори зиёди техника истифода карда мешуд, ки истифодаи онҳо на он қадар самаранок буд. Чунин вазъият бо он шарҳ дода мешуд, ки сохтори заминҳо дар Тоҷикистон номунтазам буда, аксарияти заминҳо дар нишебии кӯҳҳо дар шакли қитъаҳои алоҳида ҷойгир шудаанд. Аз ҳисоби баландӣ ва ноҳамвории релефи кӯҳӣ танҳо 7% ҳудуди ҷумҳурӣ бо мақсадҳои аграрӣ истифода мешаванд, ҳиссаи

заминҳои қорам ва киштзорҳои бисёрсола танҳо 20% заминҳои таъиноти аграриро ташкил менамоянд.

Чунин вазъият сохтори ягонаи ташкиливу технологияи заминҳоро ҳалалдор намуд, ки ин мақсаднокии амалӣ намудани шаклҳои ташкиливу иқтисодии истифодаи заминро нишон медиҳад. Дар шароити қувват гирифтани самтҳои марказгурез таъминоти ин захираҳо тариқи маблағгузорию марказонидашуда ғайриимкон мегардид. Тоҷикистон дар ин марҳила ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ, ҳам аз ҷиҳати ташкилӣ ва ҳам технологӣ ба истифодаи самаранокии ин захираҳо омода набуд.

Илова бар ин, истеҳсолкунандагони маҳсулоти аграриро зарур буд, ки қисми асосии даромади худро ба харидорӣ намудани таҷҳизотҳои зарурӣ истифода намоянд. Маҳз аз ин хотир, барои рушди истеҳсолот воситаҳои молиявӣ боқӣ намонданд.

Аз нав ташкил намудани колхоз ва совхозҳо ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва ҷудо намудани заминҳои иловагӣ бо фармони Президенти кишвар барои ниёзи шаҳрвандон имконияти истифодаи замин васеъ гардид. Лекин ин раванд бо суръати паст амалӣ мегардид. Ислоҳоти замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1995 оғоз ёфт. Дар марҳилаи ибтидоии он, тақрибан 75 ҳазор гектар замин ба ихтиёри деҳқонон ба тариқи иҷора дода шуд. Ҳамзамон, колхозу совхозҳои мавҷуда тадриҷан ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) табдил дода шуданд. Барои суръат бахшидан ба ислоҳоти замин ва таъмини мустақилии хоҷагиҳои нав дар Кумитаи давлатии заминсозӣ шӯъбаи алоҳида ташкил карда шуд, ки асосан, вазифаи машваратиро иҷро менамуд.

Лекин, бо сабаби мураккабии раванд ва маҳдуд будани имкониятҳои институтсионалии ин комитет, дастрасӣ ба замин бо хароҷот ва қоидаҳои гирифтани шаҳодатномаи ҳуқуқи истифодаи замин; риоя нагардидани қоидаҳои тақсими замин дар асоси номукаммалии қонунгузорӣ, надонишани қоида ва қонунҳо, инчунин, ҳуқуқи истифодаи

замин; гузаштани қарзҳои пешинаи колхозу совхозҳо ба хоҷагиҳои нави деҳқонӣ ва ғайра монеаҳои мухталифро ба миён меоварданд [205, 25-26].

Ҳамин тариқ, дар ҷумҳурии тамоми хоҷагиҳои коллективӣ ва шуравӣ барҳам дода шуда, хоҷагиҳои фермерӣ ва деҳқонӣ ташкил карда шуданд. Чунин чорабиниҳои давлатӣ буд, ки аллакай соли 1998 ҳиссаи хоҷагиҳои ғирирасони шахсӣ афзоиш ёфт: гушт - 94,3 %, шир - 94,5 %, тухм - 63,7 %, пашм - 82,3 %; дар хоҷагиҳои ғирирасони шахсӣ 92,5% чорвои калон, 80% гӯсфанд, 86,9% буз, 59,7% парранда, 72,9% аспҳо нигоҳдорӣ мешуданд [5, с.183].

Ҷудо намудани заминҳо ба аҳолии деҳот ва ташкил гардидани хоҷагиҳои шахсии ғирирасон дар ҳалли масъалаи истиқлолияти ғалла ва дигар молу маҳсулоти озуқаворӣ нақши назаррас бозидааст. Дар алоқамандӣ бо гузаронидани ислоҳоти аграрӣ тағйироти кулӣ дар кишти заминҳо ба нафъи васеъ намудани киштзорҳои ғалла ва картошка ва мутобиқан коҳиш ёфтани кишти пахта ба миён омад.

Паст рафтани рушди маҷмуи маҳсулоти миллий дар муқоиса бо солҳои пешина бо коҳиши рушд дар саноат ва хоҷагии қишлоқ алоқаманд аст. Дар хоҷагии қишлоқ ин аз пастравии истеҳсоли маҳсулоти асосӣ – пахта (ба 20%) ва пастравии содироти пахта (ба 42%) алоқаманд аст.

Аз сабаби нокифоягии маблағгузорӣ неруи илмӣ дар соҳаи кишоварзӣ коҳиш ёфтааст. Парвариши тухмӣ, парвариши растаниҳо ва муҳофизати онҳо ба роҳ монда шудааст. Хадамоти иттилоотӣ ва машваратӣ, ки барои шаклҳои нави идоракунӣ заруранд, танҳо пайдо шуда истодаанд.

Яке аз маҳсулоти асосӣ, ки ба истеҳсоли он диққати махсус равона карда мешавад, ғалла ба ҳисоб меравад. Аз сатҳи рушди ғаллапарварӣ таъминоти озуқавории кишвар ва нишондиҳандаи сатҳи зиндагии аҳоли муайян карда мешавад. Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ дар истеҳсоли ғалла, кишвар дар ҳолати вазнин қарор дошт. Дар ҷумҳурии соли 1994

ҳамагӣ 206 ҳазор тонна ғалладона истеҳсол шуд, аммо барои ниёзи мардум 1 миллион тонна зарур буд. Ҳамин тариқ, истеҳсоли ғалла назар ба истеъмоли он дар кишвар чандин маротиба бештар буд [43].

Гарчанде заминҳои кишти ғалла зиёд буданд, лекин ҳрсилнокӣ дар сатҳи паст қарор дошт. Масалан, соли 1994 ҳаҷми умумии кишти ғалла ба 300 ҳазор гектар баробар буд, ки 23% тамоми заминҳои киштро ташкил менамуд. Азбаски 60% чунин заминҳо аз заминҳои камҳосил буданд, ҳосил дар сатҳи паст қарор дошт. Илова бар ин, нарасидани воситаҳо дар ин соҳа омили дигари сатҳи пастии истеҳсоли пахта ба ҳисоб мерафт. Масалан, ҳаҷми маблағгузорӣ дар маҷмуи агросаноатӣ соли 1993 нисбат ба соли 1990 30 маротиба коҳиш ёфта буд, талабот танҳо ба 3% қонеъ гардонида мешуд [43].

Дар асоси баррасӣ ва таҳлили масъалаҳои асосии ислоҳоти аграрӣ метавон чунин хулосаҳо баровард:

- аз соли 1990 камшавии ҳаҷми умумии заминҳои қорам мушоҳида гардида, танҳо аз соли 2006 зиёдшавии он таъмин карда мешавад. Бояд тазаккуо дод, ки дар давраи гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ дар кишвар зиёда аз 80 ҳазор гектар замин дар ҳолати ногувор қарор доштанд;

- давраи солҳои 1991-1996 давраи коҳиши истеҳсолоти маҳсулоти хоҷаги кишлоқ ба ҳисоб меравад. Чунин вазъият дар тамоми маҳсулоти истеҳсоли мушоҳида карда мешуд ва танҳо аҳ соли 1997 бештар гардидани вазъият мушоҳида гардид;

- дар доираи ислоҳоти аграрӣ дар муносибатҳои истеҳсоли тағйироти ҷиддӣ ба миён омаданд, ки ба бештар намудани низоми истеҳсолотӣ, молиявӣ ва хоҷагидорӣ равона гардидааст;

- ислоҳоти аграрӣ рушди ҳамкориҳои судманди давлат ва қувваҳои истеҳсолкунандагони маҳсулоти аграриро таъмин намуда;

- тақсими «заминҳои президентӣ» ба аҳоли дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз як тараф чараёни ислоҳоти заминро тақвият бахшид ва аз

ҷониби дигар, ба густариши баҳши хусусӣ дар деҳот замина фароҳам овард. Аз ибтидои ин ташаббус, болоравии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасид, ки он ба рафъи оқибатҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва беҳтар гардидани сатҳи иҷтимоии мардум мусоидат намуд;

- дар раванди ислоҳоти маҷмуаҳои агросаноатӣ, аксарияти корхонаҳои аграрӣ дар ҳолати корношоямӣ қарор доштанд. Воситаҳои техникии чунин корхонаҳои аграрӣ аллакай ғорат гардида буданд. Низомҳои обёринамӣ дар ҳолати корношоямӣ қарор доштанд. Аз тарафи дигар, муносибати ҳокимияти маҳаллӣ ба азнавсозӣ ва хусусигардонии корхонаҳои аграрӣ ягона набуд;

- дар ҷумҳурӣ тамоми хоҷагиҳои коллективӣ ва шуравӣ барҳам дода шуда, хоҷагиҳои фермерӣ ва деҳқонӣ ташкил карда шуданд. Чунин чорабиниҳои давлатӣ буд, ки аллакай соли 1998 ҳиссаи хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ афзоиш ёфт;

- аз сатҳи рушди ғаллапарварӣ таъминоти озукавории кишвар ва нишондиҳандаи сатҳи зиндагии аҳоли муайян карда мешавад. Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ дар истеҳсоли ғалла, кишвар дар ҳолати вазнин қарор дошт;

- маҳдудияти сормоягузорӣ, ҷой надоштани имеониятҳои васеи техникӣ ва инфрасохтори кӯҳна ба амнияти озукаворӣ таҳдидҳои муҳталиф эҷод менамоянд. Ҷангалзорҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати нигоҳдории об, таъмини хоҷагии қишлоқ, назорати эрозияи хок ва сӯзишворӣ истифода мешаванд.

2.2. Ҳаёти иҷтимоии мардум дар шароити бӯҳрони шадиди сиёсӣ иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ

Бо гузариши кишвар ба иқтисоди бозорӣ дигаргуниҳои куллӣ дар ҳаёти иҷтимоии оммаи мардум ба миён омаданд. Тақсимои синфӣи замони шуравӣ, ки аз синфи коргару деҳқон ва зиёиён иборат буд, ба

дигаргунии куллӣ дучор шуда, ҳайати иҷтимоии ҷомеа ба табақаҳои нави иҷтимоӣ тақсим шуд. Албатта, дар замони шуравӣ ҳам тафриқа байни табақаҳои ҷомеа вуҷуд дошт, вале хеле ночиз буда, шаҳрвандони ҳамаи табақаҳо зери ҳимояи давлат қарор доштанд [43].

Дар баробари соҳиб шудан ба истиқлолияти давлатӣ (1991) Тоҷикистон дар масири таърихи худ ба марҳалаи сифатан нав ворид шуда, ҷиҳати таҳкими истиқлолияти давлатӣ имкони воқеӣ пеш омад. Ин дастоварди бузург ба Тоҷикистон имконият фароҳам овард, ки дар пешбурди сиёсати иҷтимоиву иқтисодӣ мустақилона фаъолият намуда, самтҳо ва афзалиятҳои онро муайян созад.

Сохти кӯҳнаи иқтисодиёт, ки аз соли 1991 ба тариқи мерос гирифта шуда буд, дар муҳити навини иқтисодӣ қобилияти рақобатпазириро надошт, ҷанги шаҳрвандӣ раванди ислоҳоти иқтисодиро дар кишвар тулонӣ намуд. Ҷанги шаҳрвандӣ ва бухронҳои марҳалаи гузариш механизмҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ ҳимояи иҷтимоиро суст намуд, ки ин ба зиёдшавии теъдоди аҳолии камбизоат оварда расонид.

Бо сабаби гузариш аз иқтисоди гурӯҳиву маъмурӣ ба иқтисоди бозорӣ, тағйирёбии нархҳо, таназзули муносибатҳои иқтисодӣ бо ҷумҳуриҳои собиқи шӯравӣ, катъи кӯмакҳои ҳамаҷонибаи бучавӣ аз марказ ва шурӯи ҷанги шаҳрвандӣ, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти миллий дар ҷумҳурӣ аз соли 1991 то соли 1996 босуръат коҳиш ёфт. Ин ба озод гардидани оммавии ҷойҳои кор, асосан, дар шакли пушида оварда расонид.

Сатҳи нокифояи истеҳсолоти дохилӣ афзоиши воридот, норасоии тавозуни пардохтӣ ва беқурбшавии пули миллиро ба миён овард. Дар чунин шароит қарзи хориҷӣ босуръат боло рафта, пардохтҳо барои хизматрасонии он ба устувории низоми фискалӣ ҳалал мерасонид.

Ҳамин тариқ, бо шикасти низоми ягонаи иқтисодии шуравӣ, аз қор мондани қорхонаҳои саноатӣ ва ба вартаи ҷанги шаҳрвандӣ қашида шудани Тоҷикистон, ҳолати ногувори иҷтимоӣ ба миён омада, дар ҳаёти

одамон тағйироти куллӣ пайдо гардид. Таксимооти синфӣи шуравӣ, ки асосан, аз коргарону деҳқонон ва зиёиён иборат буд, аз байн рафта, мутобиқан раддабандии дигари иҷтимоӣ дар ҷомеа рӯйи кор омад.

Мувофиқи омили соли 1991 ба сари ҳар як аҳоли дар Тоҷикистон 550,1 доллари амрикоӣ маҷмуи маҳсулоти дохилӣ рост меомад. Ин нишондиҳанда, то соли 1995 се маротиба коҳиш ёфт [43,с. 25-26]. Чунин коҳишёбӣ, албатта, яке аз нишондиҳандаҳои асосии афзоиши сатҳи камбизоатӣ ва коҳиши сатҳи зиндагии мардум ба ҳисоб мерафт. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки рӯйхати аниқ омили камбизоатҳо дар кишвар вучуд надорад. Аз рӯйи таҳлили намоёндагони СММ дар ҷумҳурӣ 86%-и аҳолиро камбағалон ташкил менамуданд [180].

Ба андешаи Н. Ҳотамов «Камбизоатҳои кишвар, асосан, аз ҳисоби коргарон ва колхозчиёни собиқ иборат буд, ки дар солҳои 90-ум тақрибан 90% аҳолиро ташкил менамуданд». Дар ин давра шумораи бекорон афзуда, нархи маҳсулот боло рафт, ҳаҷми нафақа ва маош ночиз боқӣ монданд. Ба чунин шароит, албатта, таъсири оқибатҳои ҷанги шаҳрвандӣ низ дида мешавад [165,с.78].

Бешубҳа, сатҳи зиндагии аҳоли аз ҳаҷми музди меҳнат, даромади хоҷагӣ ва ҳаҷми нафақа вобаста аст. Вале, дар натиҷаи оғози ҷанги шаҳрвандӣ ва таназзули шадиди иқтисоди миллӣ дар солҳои 90-уми асри XX, ин нишондиҳандаҳо ба таври назаррас коҳиш ёфтанд. Дар бисёре аз мавридҳо, муассисаву ташкилотҳо ҳатто аз пардохти он маблағҳои каме, ки муқаррар шуда буданд, очиз монда буданд.

Камбизоатӣ дар Тоҷикистон падидаи гуногунҷанба ба ҳисоб меравад. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки камбизоатӣ, ки дар асоси даромад ва истеъмолот муайян карда мешавад, дар сатҳи баланд қарор дорад. Ин гуна вазъият, пеш аз ҳама, дар натиҷаи маҳдуд будани имкониятҳо ба вучуд меояд, ки барои таъмини сатҳи кофӣ даромади аҳоли заруранд. Ин маҳдудиятҳо аз музди пасти меҳнат, набудани дастрасии аҳоли ба

воситаҳои истеҳсолот, хизматрасониҳои давлатӣ, аз ҷумла соҳаҳои тандурустӣ, маориф ва таъминоти об шаҳодат медиҳанд.

Даромади воқеии аҳоли хеле паст буда, асосан, аз даромад аз фурӯши маҳсулоти хӯрока ва ашёи рӯзгор иборат аст. Ҳаҷми имтиёзҳои иҷтимоии пулӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Дар қатори хонаводаҳо, ки камбизоаттарин шуморида мешаванд, имтиёзҳои пулӣ ва кӯмаки иҷтимоӣ танҳо 8% даромади умумии онҳоро ташкил менамояд. Оилаҳои камбизоаттарин 80% даромади худро барои хӯрока хароҷот менамоянд. Онҳо қисми зиёди талаботи худро ба маҳсулоти хӯрока аз ҳисоби истеҳсолоти табиӣ ва кӯмаки башардӯстона қонеъ месозанд.

Соли 1999 натиҷаи баррасии сатҳи зиндагӣ дар Тоҷикистон нишон дод, ки аз $\frac{3}{4}$ ҳиссаи аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ менамояд, ки ба ҳиссаи он миқдори зиёди камбизоатони ниҳойи рост меояд (23,4%). Дар байни минтақаҳо бошад, аз ҳама аҳолии камбизоат дар вилояти Хатлон – 26,1%, вилояти Суғд – 19,2%, ноҳияҳои тобеи марказ – 6,9% ва шаҳри Душанбе – 2,1% зиндагӣ мекунанд.

То давраи солҳои 2000-ум дар қатори сабабҳои сершумори сатҳи баланди камбизоатӣ дар ҷумҳурӣ, ки аз вазъияти бахши истеҳсолотӣ бармеояд, метавон ҷанбаҳои зеринро номбар намуд:

- сатҳи пасти маҳсулнокии меҳнат дар соҳаҳои асосии хоҷагии миллии ҷумҳурӣ;
- қобилияти рақобатпазир набудани молу маҳсулоти истеҳсолшавандаи миллий;
- коҳиши истеҳсоли ашёи асосии истеъмоли;
- қафомонии сохторӣ ва рушди соҳаҳои илмӣ;
- шуғли сатҳи паст дар бахшҳои воқеии иқтисодиёт ва арзиши баланди манзил, ки барои аксарияти аҳоли дастнорас мебошад.

Сатҳи камбизоатӣ аз нишондиҳандаҳои истифодашаванда вобаста аст. Доираи камбизоатӣ дар Тоҷикистон аз 17% то 97% вобаста ба нишондиҳандаҳои мухталиф, ки аз тарафи созмонҳои гуногуни

байналхалқӣ ва ватанӣ коркард шудаанд, муайян карда мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳукумати ҷумҳурӣ ба сифати нишондиҳандаи муайяннамоии камбизоатӣ худбаҳодиҳии аҳолиро қабул намудааст, ки мувофиқи он тақрибан 60% аҳоли худро камбизоат меҳисобад.

Дар солҳои 2000 вазъияти иҷтимоӣ то андозае муътадил гардид. Масалан, маҷмуи маҳсулоти давлатӣ дар соли 1998 - 172,2 доллар, дар соли 2000 189 доллари амрикоӣ ва дар соли 2003 - 236,6 доллари амеркоӣ баробар буд [235, с.218].

Моҳи июни соли 2002 аз тарафи парламенти кишвар «Ҳуҷҷати стратегияи коҳиши камбизоатӣ дар мамлакат барои солҳои 2002-2006» қабул карда шуд. Мақсади асосии Стратегияи қабулгардида зиёд намудани даромадҳои воқеии аҳоли, тақсимои адолатноки натиҷаи рушди иқтисодӣ ба ҳисоб мерафт. Рафти амалисозии стратегия ҷиҳати тақвияти рушди иқтисодии босуръат ва адолати иҷтимоӣ, хусусан, ба содирот нигаронидашуда, пешниҳодҳо оид ба хизматрасониҳои самараноки асосии иҷтимоӣ, дастгирии қишрҳои камбизоаттарини аҳоли; идоракунии самаранок ва беҳтар намудани амният ба ҳисоб меравад. Барои таъмини инкишоф дар ин самтҳо сиёсат ва амалҳои алоҳидаи бахшӣ амалӣ шуданд, ба монанди «ба модернизатсияи соҳаи иҷтимоӣ, қувват бахшидан ба бозсозии сохтори иқтисодиёт, рушди маҳсулнокии соҳаҳои асосии иқтисодиёт, эҳёи объектҳои инфрасохтор ва ҳимояи муҳит равона гардидаанд» [148].

Ислоҳоти соҳаи маорифи ҷумҳурӣ ба се давра рост меояд. Давраи якум аз соли 1991 то соли 1997-ро фаро мегирад. Дар ин марҳала, ки Тоҷикистон дар давраи аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ буд, ба мушкилоти зиёд, хусусан, муқовимати шадиди сиёсӣ, ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ, бӯхрони иҷимоиву иқтисодӣ, рӯ ба рӯ гардида буд. Ҳатто соли 1994 як қисми омӯзгорони кишвар маош гирифта натавонистанд.

Аз муноқишаҳои дохилӣ, боло гирифтани ҳисси маҳалгарой, гирдиҳамоиҳо дар майдонҳои Шаҳидон ва Озодӣ ва ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ (солҳои 1992 - 1997) ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, алаҳхусус, ҳаёти фарҳангӣ ва аҳли зиёи ҷумҳурӣ зарари ҷиддӣ диданд. Дар ин марҳила садҳо биноҳои мактабу муассисаҳои томактабӣ, клубу китобхонаҳо, кинотеатрҳову хонаҳои маданӣ ва дигар марказҳои илмю фарҳангӣ - маърифатӣ сӯхта нобуд гардиданд. Тибқи маълумоти Бонки умумиҷаҳонӣ ва Хазиначи асъори байналхалқӣ дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ наздик ба 20% макотиби кишвар хароб гашт, ки зиёда аз 130 бинои мактабӣ ба таъмири ҷорӣ, таъмини лавозимоти таълимӣ, васоити моддию техникӣ ва дастуру китобҳои дарсӣ ниёз дошт. Бинобар ин, бар ивази таъмиру тармими ин гуна муассисаҳо зарурати сохтмони мактабҳои нав бо 20 ҳазор ҷойи нишаст ба миён омад.

Аз соли 1992 то ба имзо расидани Созишномаи истикрори сулҳ ва ризоияти миллӣ мактабу маориф, илму адабиёт, муассисаҳои тандурустиву фарҳангӣ давраи мушкилтаринро аз сар мегузаронд. Мактабу маориф дар ҳолати хеле пасти иҷтимоиву иқтисодӣ қарор дошта, қариб аз ҳисоби буҷаи ҷумҳурӣ ба мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, миёнаи махсус ва олии кишвар маблағгузорӣ қатъ гардид, ки ин боиси тарки хонандагону донишҷӯён ва устодон аз макотиби миёнаву олии кишвар гардид. Аз ҷониби дигар, ин вазъият ба сифати таълиму тарбия бетаъсир намонд, сатҳу сифати таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ паст шуд. Нақшаву барномаҳои таълимӣ тибқи талабот пурра иҷро намешуданд. Дарачаи саводнокии хонандагону донишҷӯён коҳиш ёфт. Қисме аз хонандагону донишҷӯён маҷбур шуданд, ки дар бозорҳо ба корҳои савдогариву аробакашӣ ва дигар корҳои даромаднок машғул шаванд. Омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олӣ низ ба савдои молу маҳсулот дар бозорҳо машғул шуданд. Шумораи майзадагону авбошон, нашьамандону нашьачалобон ва дуздону гадоҳо афзуд.

Дар муассисаҳои илмӣ низ аҳвол хуб набуда, норасоии маблағ ва васоити модӣ – техникӣ ба мушоҳида мерасид. Аз ин хотир, аксарияти муассисаҳои таҳқиқотии Академияи илмҳо фаъолиятро қатъ намуданд, ки боиси ҷумҳуриро тарк намудани олимону мутахассисони варзида гардид. Ҳамзамон, қисме аз олимони кишвар рӯҳафтода гаштанд. Бо вучуди ин, олимони асил ва меҳанпарасти кишвар дар чунин рӯзҳои вазнин баҳри халқу миллат хизмат намуда, асарҳои нодир эҷод карданд. Хусусан, ба ин ҳама мушкilotҳо нигоҳ накарда, ҳунармандони кишвар филми «Имом - ал Бухорӣ» (Бақо Содиков)-ро рӯйи навор оварданд. Инчунин, театри «Аҳорун» зери роҳбарии Фаррух Қосим фаъолиятро идома дода, дар ҳамин давра гурӯҳҳои мусиқии «Борбад» ва «Шашмақом» ташкил ёфтанд [135, с.505].

Бояд қайд кард, ки бӯҳрони шадиди иҷтимоӣ наметавонист, аҳли зиё ё фарзандони фарзонаи миллатро бетафовут монад. Зеро, пеш аз ҳама, зарур буд, ки ба беҳубдии мактабу маориф диққати ҷиддӣ диҳанд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон махсусан дар ҳамин марҳала ба соҳаи мактабу маориф таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамуд. Чунин таваҷҷуҳ буд, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (27-уми декабри соли 1993) қабул карда шуд. Илова бар ин, «Дастуруламал оид ба мактаби маълумоти умумӣ» (12-уми октябри соли 1995) қабул гардид. Ногуфта намонад, ки қонуни мазкурро мо дар раванди ҷанг қабул намудем. Таҳқиқотҳои илмӣ нишон доданд, ки аз соли 1993 то 2000 соҳаи маориф хеле харобу валангор шуда буд. Ҳатто мо натавонистем муайян кунем, ки дар ин муддат ба соҳаи маориф чӣ қадар маблағ пул ҷудо шудааст. Гуфтан бамаврид аст, ки соли 2000-ум давлат ба соҳаи маориф 42 миллион сомонӣ ҷудо кард [118, с.108].

Давраи дуҷуми ислоҳоти маориф аз соли 1997 то соли 2004-ро фаро мегирад. Дар ин давра маорифи кишвар аз ҳолати бӯҳрони тадричан раҳо ёфта, ҳукумати кишвар бо мақсади рушди ин соҳа ва ислоҳоти марҳилаи дуҷуми маориф кӯшишҳои зиёд ба харҷ дод. Дар натиҷа

дараҷаи таҳсилот, баланд тахассусӣ ва вазъи модди омӯзгорон тарбия ва омода намудани мутахассисони ҷавон, беҳдошти вазъи муассисаҳои таълимӣ беҳтар гардида, таҳияи стандартҳои давлатӣ ва барномаву концепсияҳо амалӣ гашт.

Солҳои 1991-1992 теъдоди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ 3179 адад (50 адади дигар ғоибона)-ро ташкил менамуд, ки ин нишондод дар соли 2010 ба 3747 мактаб баробар шуд. Яъне, аз соли 1992 то соли 2019 дар ҷумҳурӣ 518 мактаб зиёд шуд [81, с.336]. Соли 2005 ба соҳаи маориф 268 млн сомонӣ ҷудо гардид, ки қариб 7 баробар зиёд буд. Бо вучуди талошҳои ҳукумат ва сарвари кишвар азҳудкунии хонандагон ва ба талаботи замон ҷавобгӯ набудани соҳаи маорифро Президенти кишвар дар Паёми соли 2006 иброз карда буданд [210, с.16].

Хулоса, ба ҳамаи мушкилиҳо нигоҳ накарда, соҳаи маориф тадриҷан рушд намуд. Тамоми оморӣ расми шаҳодат аз он медиҳад, ки дар алангаи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон кушода гардидани типи нави мактабҳо ба вучуд омаданд. Агар дар соли 1991 ҳамагӣ 1 мактаби типи нав (гимназия) фаъолият мекард, дар соли 2010 шумораи ин гуна мактабҳо 157 адад баробар шуд [118, с.108]. Ҳамзамон, агар дар соли 1991 шумораи донишҷӯён ҳамагӣ 40,7 ҳазор нафарро ташкил медод, пас соли 2010 он ба 37550 ҳазор расид. Музди меҳнати омӯзгорони кишвар аз соли 1991 то соли 2000 ду баробар, яъне ба 7,5 сомонӣ баробар шуд [118, с.108].

Бояд гуфт, ки хоҷагии халқи Тоҷикистон дар ибтидои истиқлолият дар натиҷаи задухурдҳои мусаллаҳона ва вайрон шудани алоқаҳои тижоратӣ тамоман барҳам хурд. Бо сабабҳои маълум истехсоли хоҷагии халқ 55% кам шуд, ки ҳамаи ин ба амнияти иҷтимоии мардум таъсири манфии худро расонид.

Бо оғози ҷанги шаҳрвандӣ пурра ё қисман аз кор мондани корхонаҳо бисёр одамон бекор монданд, давлат барои ҳифзи иҷтимоии одамон ба кадри кифоя маблағ надошт ва барои нигахдории соҳаҳои тандурустӣ,

фарҳанг илм ва маориф кушишҳои зиёд мекард. Хусусан, Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати ҷумҳурии солҳои 1993-1995, яъне дар шароити номусоиди ҷанг баъзе қонунҳоро қабул мекард, ки хусусияти зиддибухронӣ дошта, ба масоили иқтисодию иҷтимоӣ ва низоми нархҳо, инчунин, низоми пулию қарзи кишвар нигаронида шуда буд. Ҳукумати кишвар ҳар чӣ зудтар кӯшиш мекард, ки ислоҳоти соҳаи бонк, хусусигардони моликияти давлатӣ ва ҷалби сармоядорони хориҷиро ба роҳ монанд.

Давраи гузариш барои ҳар давлат дардовар аст. Тавре ки Н. Ҳотамов қайд мекунад: «Дар давраи Шуравӣ аҳолии кишвар ба синфи коргар, деҳқон, колхозчӣ ва зиёиён ҷудо мешуданд, пас дар давраи нав бошад, табақаи дигаре ба монанди бойтаринҳо, бойҳо, камбағалҳо ва фақиртаринҳо ҷудо шуданд» [165, с.269].

Дар аввали солҳои истиқлолият дар натиҷаи тезутундшавии кишвар табақабандии иҷтимоии аҳоли ба бухрони шадидӣ сиёсӣ рӯ ба рӯ шуд, ки боиси ба миён омадани бисёр проблемаҳои мураккаб гардид. Тибқи хулосаи намояндагони СММ, дар соли 2006 қисми хурди сарватмандон 60% тамоми сарвати кишварро дар даст нигоҳ медоштанд. Аммо аҳолии ҷумҳурии аз нарасидани маводи ғизоӣ азият мекашид.

Иброҳим Усмонов дар мусоҳибааш ба Радио Озодӣ дар санаи 14 апрели соли 2007 оид ба вазъи кишвар дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ иброз доштааст, ки: «Вазъи иҷтимоию иқтисодии солҳои 1993-1994 кишвар хеле вазнин буд. Агар аз нигоҳи соли 1993 ва ибтидои соли 1994 ба воқеаҳо назар андозем, на танҳо ҳукумат, балки тарафи мухолифин ҳам омодаи музокирот набуданд, намехостанд, ки он баргузор шавад. Душворӣ дар ҳукумат он буд, ки мамлакат мутамарказ набуд. Дар соли 1993 ва 1994 ноҳияҳо ва вилоятҳо на ҳама ба марказ тобеъ буданд. Маблағ набуд дар Тоҷикистон. Теъдоди зиёди мардум гашта рафта буданд. Ин душвории ниҳоят сахте буд, ки давлатро маҷбур мекард, то роҳи аз он баромаданро пайдо кунад. Барои мухолифон бошад,

саргардони мардум дар хориҷи кишвар бисёр мушкил буд. Тарси он буд, ки онҳо бозгашта ба ватан меоянд ва танҳо роҳбарони сиёсӣ берун аз ватан мемонанд. Махсусан, баъди ташкил шудани барномаи «Ҳоки Ватан» дар Радиои Тоҷикистон ин беҳтар эҳсос мешуд. Аз ин сабаб онҳо ҳам ҳарчанд тайёр набуданд, маҳз бо нияти он ки аз ҳамин варта ҳалос шаванд, омодагии худро ба музокирот эълон карданд. Лекин ҳарду ҷониб ҳам вақте омодагии худро изҳор карданд, ки аллакай вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодии кишварамон бе ниҳоят хароб гашта буд» [138, с.169-170].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки маҳаки асосии иҷро нашудани ислоҳоти иҷтимоӣ ва иқтисодии дар солҳои 1992-1996 ин дар набудани сулҳу субот, набудани мутахассисони варзида, мавҷуд надоштани андешаи ягонаи миллӣ ва дигар омилҳо ба ҳисоб мерафтанд. Бинобар ин проблемаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ баъд аз музокирот ҳалли худро ёфтанд.

Аз соли 1992 Тоҷикистон дар рӯйхати давлатҳои фақиртарин шомил гардид. Ҷанги шаҳрвандӣ сафи камбизоатҳоро рӯз то рӯз афзун мекард. Аҳволи мардум бад мегардид ва ташкилотҳои байналмилалӣ барои беҳтар намудани некуаҳволии кишвар кӯмакҳои башардӯстона мерасониданд. Расонидани ёрии башардӯстона дар солҳои ҷанг қатъ нашуда буд ва дар давраи барқарорсозии пас аз низоъ низ идома ёфта буд. Соли 2001 ин маблағ 82,7 миллион доллари ИМА-ро ташкил дод. Соли 2002 Тоҷикистон аз 41 мамлакати ҷаҳон бо маблағи 107,2 миллион доллари ИМА ёрӣ гирифтааст [138, с.169-170].

Бояд қайд кард ки, яке аз сабабҳои бӯҳрони иҷтимоӣ солҳои 90-ум ин фирори мағзҳо ба ҳисоб мерафт. Гуфтан бамаврид аст, ки 25 ҳазор мутахассиси машҳури соҳаи мухталиф кишварро тарк намуданд, аз ҷумла 1600 нафар духтурони варзида [213, с.108]. Агар дар соли 1991 мутахассисони дорой таҳсилоти олии тиббӣ беш аз 13,5 ҳазор нафарро ташкил медод, пас ин дар соли 2010 ба 14,5 ҳазор расид [138, с.90]. Яъне

маълум мешавад, ки дар зарфи бист сол 1000 духтур зиёд шудааст, аммо ногуфта намонад, ки аҳолии Тоҷикистон дар ин муддат анқариб 65% афзудааст.

Боиси зикр аст, ки баъди қабули Конститутсия Ҳукумати кишвар нисбат ба аҳоли ва ҳифзи иҷтимоии онҳо як чанд тадбирҳо қабул намуд. Дар Тоҷикистони Шуравӣ синни миёнаи умри одамон ба 72,2 мерасид пас, ин нишондод ба соли 2013 баробар шуд. Маоши моҳонаи корманди соҳаи тандурустӣ агар соли 1994 3 сомонӣ бошад, пас соли 2010 он ба 332 сомонӣ баробар шуд [138, с.90].

Алимов Ботурҷон, номзади имлҳои таърих қайд мекунад, ки маҷмуи маҳсулоти дохилии Тоҷикистон нисбат ба соли 1996 соли 1997 1,7 баробар зиёд мегардад [231, с.22]. Ва суръати афзоиши вазъи иҷтисодии Тоҷикистон аз соли 1997 баръало дида мешавад. Мавриди зикр аст, ки дар тадқиқоти Алимов Ботурҷон ягон дастовардҳои иҷтимоии солҳои 1992-1997 дида намешавад, аммо тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар ин муддат қабули бисёри қонунҳо ба амал омадааст, ки аксари онҳо иҷро шуданд. Яъне, мо ба фикри муаллиф розӣ ҳастем, ки беҳбудии вазъи зиндагии мардум баъд аз истиқрори сулҳ ба амал омад буд.

Мувофиқи сандҳои барӯйхатгирии аҳоли дар соли 2000 «таъи 11 - сол шумораи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон 20,3% зиёд гардида, аз он ҷумла шумораи тоҷикон ба 1725,3 ҳазор нафар расид, ё ин ки 54,4 %-ро ташкил медиҳад. Дар натиҷа шумораи умумӣ аз 62,3% дар соли 1989 ба 79,9 % дар соли 2000 зиёд гардид [127, с.185]. Шумораи умумии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2000 - 6 миллиону 132 ҳазор нафар буд» [127, с.183].

Бояд ибраз дошт, ки масоили мавриди ниёзҳои байниҳамдигарии миллатҳо дар таърихи инсоният ҳамчун масъалаҳои муҳим ва мураккаб маҳсуб меёбад. Дар солҳои дарназардошташуда бо сабабҳои дигаргуншавии сохти иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсиву фарҳангии кишвар теъдоди муҳочирон аз ҳисоби дигар халқу миллатҳои сокини ҷумҳурӣ

зиёд шуд. Аз ҷумла, тибқи таҳлилҳо «шумораи русҳо 5,7 маротиба, тоторҳо 3,8 маротиба, украинҳо 11,9 маротиба ва немисҳо 28,8 маротиба кам гардиданд», ки ин ба нооромиҳои фазои сиёсии кишвар дар солҳои 1990-1995 мансуб буд. «...Байни миллату халқиятҳои сокини Тоҷикистон нобаробариҳои гуногун зиёданд. Яке нисбатан пеш рафта, дараҷа ва сифати баланди зиндагиро соҳиб гашта, дигаре ҳанӯз хеле қафо монда буд. Барои таъмини пешрафти ҷамъият ва баланд бардоштани сифати зиндагии аъзоёни ҷамъият зарур аст, ки дар асоси муносибатҳои интегратсионӣ дар байни ҳамаи миллатҳо ва халқиятҳои ҷумҳурӣ аз рӯи ба ҳисоб гирифтани манфиатҳои бозори тарафҳо дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ-ташкилии истеҳсолот, тақсимои неъматҳои моддию маънавӣ, идоракунӣ, баланд бардоштани дараҷаи саводноқӣ, илму ҳунар ва ғайра ҳамкорӣ, дастгирӣ ва ёрии байнихамдигариро ривочу раванг диҳанд» [52, с.136].

Бо имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ, ки раванди он аз соли 1994 то ба соли 1997 идома ёфт, ба инкишофи тамоми соҳаҳои ҳоҷагии халқ ва ташаккули инкишофи худшиносии миллӣ таъсири амиқи мусбӣ расонид. Омӯзиши таърихи гузашта ва таҳқиқи баррасии ҳодисаҳо ва баҳрабардорӣ аз гузашта бе шубҳа ба ҳисси худшиносӣ ва худоогоҳии миллӣ бетаъсир монда наметавонад. Иброҳим Усмон ва Сатторзода Абдунабӣ дар мақолаи «Зарурати ташаккули андешаи миллӣ» фармудаанд: «Дарёфти сулҳу оштии заминаи мусоидеро барои Ваҳдати миллӣ омода сохт. Таҳкими Ваҳдати миллӣ дар навбати худ ба болоравии худшиносии миллӣ боис гардид. Махсусан, ба болоравии савияи худшиносии миллии тоҷикон сиёсати пешгирифти роҳбари давлат Э.Ш.Раҳмонов мусоидат намуд» [120, с.22].

Бояд қайд кард, ки вазъи сиёсии кишвар хуб бошад, дигар самтҳои давлатдорӣ, ба монанди иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва фарҳанг рушд мекунанд. Пас аз ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ, яъне аз соли 1997 дар Тоҷикистон инқилоби фарҳангӣ ба амал омада,

чорабиниҳои мушаххаси фарҳангӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ гузаронида шуданд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар баргузориҳои чорабиниҳои мухалифи фарҳангӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ нақш ва мақоми Пешвои Миллат Эмомалӣ Раҳмон бузург аст.

Дар шаҳри Душанбе бунёд гардидани китобхона ва осорхонаи миллии ва соли 2010 тибқи қатъномаи махсуси СММ мақоми байналмиллалӣ гирифтани ҷашни «Наврӯз» бо қарори ЮНЕСКО ба феҳристи ёдгориҳои ҷаҳонӣ ворид гардидани ёдгории таърихиву археологӣ «Саразм» яке аз дастовардҳои бузурги фарҳанги давраи истиқлол ба шумор меравад. Шиори «Фарҳанг ҳастии миллат аст» асоси сиёсати фарҳангии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба таври умумӣ шиори фарҳангии зиёиёни кишвар ба шумор меравад.

Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ба нақши фарҳанг дар ҷомеаи шаҳрвандӣ баҳои махсус дода, аз ҷумла мефармоянд: «Мо борҳо таъкид кардаем ва бори дигар хотиррасон мекунем, ки истиқлолияти фарҳангӣ баробари истиқлолияти сиёсӣ бароямон азиз аст». Ҳоло дар ҷаҳон бархӯрди тамаддунҳо идома дорад, ки ҳадафи аслии он фуру бурдани фарҳанги халқҳо ва давлатҳои хурд аст. Муҳаммади Ҳичозӣ гуфтааст: «Дар ҷанг мағлуб шудан даҳшатовар нест. Даҳшатовар он аст, ки душман мафкураи худро ин ҷо роҳандозӣ кунад». Дар асри XIX як сафири Британия дар Ҳиндустон чунин мегуфт: «Бигузор хинду хинду монад, аммо ӯ тафаккури англисӣ дошта бошад». Дар ҷойи дигар Ҳичозӣ мегӯяд: «Шикасте, ки аз қудрати аслиҳа бошад, ҷуброн мешавад, аммо шикасте, ки аз бартарии донишу тамаддуни фотех бирасад, ҷуброннопазир аст».

Хулоса, тибқи иттилои расмӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ба Тоҷикистон беш аз 10 миллиард доллари амрикоиро бо қурби ҳамон давра зарар овард [141, с.48]. То пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ Тоҷикистон аз рӯйи нишондодҳои иқтисодӣ дар байни 15 давлати Шуравӣ дар зинаи 7-ум қарор дошт. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ чунон

касод шуд, ки Тоҷикистон ба фақиртарин кишварҳои олам мубаддал ёфт. Ҷанги шаҳрвандӣ Тоҷикистонро ҳадди ақал то ба 10 сол ба ақиб партофт, 80% корхонаҳо хароб ва валангор шуда, дар мамлакат бекорӣ ва фирори мағзҳо ба амал омад. Аз ибтидои солҳои 2000 раванди муҳоҷиршавии аҳоли зиёд гардид.

Ногуфта намонад, ки оқибати ҷанг зиёда аз 25 ҳазор нафар занон бева ва қариб 55 ҳазор нафар кӯдакон ҷатим монданд [141, с.48]. Ҷанг ва бад шудани таъмини аҳоли бо оби тоза боиси эпидемияи вараҷаи домана гардид, ки он беш аз 26 ҳазор нафар гирифта шуда, 337 нафари онҳо ҷавтиданд. Дар баъзе ноҳияҳо бемории вабо ва сил зиёд ба ҷашм мерасиданд. Соли 1997 аз 100 ҳазор аҳоли 497, 8 нафар бемор буданд [16, с.33-35]. Таҳқиқотҳои оморӣ нишон доданд, ки ҳаёти мардуми Тоҷикистон шурӯъ аз соли 1997 рӯ ба инкишоф ниҳода, тамоми самтҳои ҷаҳолияти давлатдорӣ ба ҷаҳолияти ҷадид оғоз карданд.

Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ ташкилотҳои ҳаммонанди Ҷамъияти дӯстӣ ва равобити фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ (пештара номаш Ҷамъияти Тоҷикистони робитаҳои дӯстӣ ва маданӣ бо мамлакатҳои хориҷӣ, Ҷамъияти дӯстӣ ва алоқаи маданияи Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ, инчунин, Анҷумани дӯстӣ ва равобити фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ низ мегуфтанд) дар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ё нигоҳ дошта шудаву ё барҳам хӯрданд ва ё шакл дигар карданд.

Дар Тоҷикистон бо вуҷуди нигоҳ дошта шуданаш, Ҷамъияти дӯстӣ ва равобити фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ бар асари нобасомониҳо, ҷанги шаҳрвандӣ ва норасоии маблағ наметавонист дар ҳамон сатҳ ҷаҳолият барад. Ба қадри имконоти мавҷуда ва мувофиқи тавон қарашро пеш мебард.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон дар суханронӣ ба таъҷили 20-умин солгарди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд намудааст, ки «ба таври

огоҳона муттаҳид намудани мардуми кишвар дар атрофи ғояи «Тоҷикистони соҳибхитӣ – Ватани ягонаи мо» мебошад. Зеро маҳз ҳамин ғоя нуқтаи пайванд ва маркази иттиҳоди тамоми мардуми Тоҷикистон, сарфи назар аз миллат, забон, дин мазҳаб ва мавқеи сиёсӣ мебошад» [31, с.58-69].

Соли 1996 Раёсати Ҷамъияти дӯстӣ ва алоқаи маданияи Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ, дар қатори ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ, ташкилотҳои фарҳангӣ, миллий, касбӣ, динӣ ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, яке аз аввалинҳо шуда ба санади муҳими таърихӣ — Аҳдномаи ризоияти ҷомеаи Тоҷикистон имзо гузошт. Ин ниҳод соли 1997 ташкили ҳаракати «Ваҳдати миллий ва эҳёи Тоҷикистон»-ро низ ҷонибдорӣ ва дастгирӣ намуд. Фаъолияти худро барои хотима додан ба муқовимати мусаллаҳона, ба даст овардани ваҳдати миллий ва яқпорчагии давлати соҳибистиклол, рушди минбаъдаи Тоҷикистон равона сохт. 13 март соли 1997 дар ҷаласаи Президиуми Ҷамъияти дӯстӣ ва алоқаи маданияи Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ сохтори он тасдиқ шуд. Мувофиқи он ҳайати Президиум 13 нафар ва воҳиди корӣ 18 нафарро ташкил меод.

Аз 23 то 27 июни соли 2000 бо ташаббуси Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо Раёсати Ҷамъияти дӯстӣ ва алоқаи маданияи Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ ва Фонди миллии «Шоҳроҳи абреши – шоҳроҳи Ваҳдат» ҳаракати «Корвони Ҷумҳурии сулҳу ваҳдат дар шоҳроҳи Ваҳдат» гузарониданд, ки дар он намояндгони 57 шаҳру навоҳии кишвар ширкат варзиданд. Бояд таъкид дод, ки Ҷамъияти дӯсти ва робитаи фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар ҳар як сафар ҳайати корвон, ки бахшида ба Рӯзи Ваҳдати миллий анҷом доданд, аъзои Ҷамъияти дӯстӣ ва алоқаи маданияи Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ дар ҳар шаҳру ноҳия, маҳаллае, ки бо сокинони ин манотиқ вохӯрӣ менамуданд, аз сулҳу ваҳдат суҳбат

ороста, мардумро ба ҳамзистии осоишта ва ба дӯстию рафоқат даъват мекарданд [262].

Ҳамин тавр, вазъияти ногувори сиёсии Тоҷикистон бар иқтисод ва фарҳанги кишвар таъсири ногувор гузошт. Ин раванд тамоми аркони давлатдориро заиф сохт: аз муҳоҷирати оммавии мардуми русу украину немис, то канда шудани робитаҳои иқтисодӣ, кам гардидани ҳаҷми истеҳсолот ва паст шудани даромади аҳоли. Ба ҳамаи ин мушкилотҳо нигоҳ накарда, масоили ислоҳи низоми сиёсиву иҷтимоӣ баррасӣ гардиданд, ки барои рушди ояндаи кишвар заминаи мусоид фароҳам сохт. Панҷ сол пас аз баста шудани Созишномаи умумии истиқрори сулҳу ризояти миллӣ нахустин дигаргуниҳо дар ҳаёти кишвар ба даст омад, ки дар қисмҳои ояндаи диссертатсия онро баён мекунем.

БОБИ III. БЕҲТАР ШУДАНИ ВАЗЪИЯТИ ИҚТИСОДИИ КИШВАР ВА БОЛОРАВИИ САТҲИ ЗИНДАГӢ ДАР СОЛҲОИ (2000-2016)

3.1. Татбиқи стратегияҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастовардҳо дар соҳаи иқтисодӣ

«Тавре ки гуфта шуд, дар натиҷаи ҷанги шахрвандӣ тамоми соҳаҳои ҷумҳурӣ, аз ҷумла соҳаи иқтисодиёти кишвар хароб гардид. 8 сентябри соли 2006 Сарвари давлати Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маърузаи худ бахшида ба 15-солагии истиқлолияти давлатӣ таъкид намуд, ки танҳо зарари иқтисодии ин ҷанг ба 10 миллиард доллари амрикоӣ мерасад» [15].

Давраи аввали гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ба давраи хеле ҳам душвор - пароканда шудани Иттиҳоди Шуравӣ ва соҳибистиклол гардидани собиқ ҷумҳуриҳои он рост омад. Ин ба иқтисодиёти ҷумҳуриҳо таъсири манфӣ расонид, яъне кандашавии алоқаи иқтисодии собиқ ҷумҳуриҳо, ки ҳанӯз дар замони бозсозии Горбачёв оғоз шуда буд, ба нуктаи ниҳии худ расид. Ба гуфти собиқ вазири корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, академик Талбақ Назаров ҷумҳуриҳои собиқ Иттифок баробари эълони истиқлолияти худ дар самти иқтисодиёт амалиёташонро тамоман дигар карданд [204, с.41]. Дар натиҷа, аз рӯй назари академик Нуриддин Қаюмов, минбаъд «ба ҷойи интегратсия амалиётҳои дезинтегратсионӣ боло гирифт» [187, с.111].

Ба ҳамаи ин душвориҳо нигоҳ накарда, Ҳукумати ҷумҳурӣ тамоми тадбирҳоро барои баромадан аз вазъияти ногувор меандешид. Дар ин самт яке аз вазифаҳои асоситарин боздоштани пастравии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба шумор мерафт. Бо мақсади татбиқи Барномаи ислоҳоти иқтисодӣ барои солҳои 1995–2000, ки баъдан ба Барномаи иқтисодӣ оид ба мубориза бо камбизоатӣ ва таъмини рушди иқтисодӣ барои солҳои 1998–2004 иваз карда шуд, иқдом ба амал гузошта шуд [112, с.489].

Раванди ислоҳоти иқтисодие, ки дар он марҳила бояд, мавриди иҷро қарор мегирифт, Сарвари давлат Эмомалӣ дар муқаддимаи асари худ «Тоҷикон дар оинаи таърих» қайд намудаанд, ки: «Дар навбати аввал пеш гирифтани роҳи ислоҳоти иқтисодӣ, дигаргун намудани шакли моликият ва тақомул додани низоми мутамаркази истеҳсоливу идоракунии давраи Шӯравӣ меистод, ки кулли имкониятҳои аъзои ҷомеа ро маҳдуд сохта, аз низоми якҷутбии дастгоҳи давлатӣ вобаста карда буд» [221].

Иҷрои ин барномаҳо дар шароити хеле душвори мамлакат мегузашт. Зеро дар солҳои аввали барномаи яқум ҳанӯз ҷанги шаҳрвандӣ идома дошт. Ҳарчанд авҷи ин ҷанги бародаркушӣ паси сар шуда буд, аммо Ҳукумати ҷумҳурӣ маҷбур буд, ки барои ба пуррагӣ баромадан аз вартаи ҷанг ва ноил шудан ба сулҳу озоиштагии комил тамоми ҷораҳои заруриро андешад. Пас аз ба имзо расидани Созишномаи сулҳ байни тоҷикон 27 июни соли 1997, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми захираву имкониятҳоро барои барқарорсозии иқтисоди миллӣ сафарбар намуд. Дар натиҷа, дар солҳои 1997–2000 раванди коҳиши иқтисодӣ дар кишвар боздошта шуда, дар як қатор соҳаҳои ҳаётан муҳими иқтисодиёт чараёни азнавсозӣ ва барқароршавӣ оғоз гардид.

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар даҳсолаҳои охири замони Шӯравӣ Тоҷикистон ба як ҷумҳурии саноатӣ-аграрии Иттиҳоди Шӯравӣ табдил ёфта буд. Дар ин марҳилаи таърихӣ истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба маҳсулоти кишоварзӣ дар кишвар ба таври назаррас афзалият дошт. Аз рӯи сатҳи рушди саноатӣ миёни ҷумҳуриҳои шӯравӣ, Тоҷикистон мақоми даҳумро ишғол мекард. Теъдоди корхонаҳои саноатӣ дар кишвар низ қобили тавачҷуҳ буд. То соли 1991 шумораи умумии корхонаҳои саноатӣ ба 2308 адад мерасид ва шумораи кормандон дар ин соҳа 188,2 ҳазор нафарро ташкил медод. Аз ин шумора, 425 корхона ба зумраи корхонаҳои бузург дохил мешуданд, ки аз онҳо 207 адад ба соҳаи саноати вазнин ва 119 адад ба бахши саноати сабук тааллуқ доштанд.

Чанги шахрвандӣ ба фаъолияти муназзами соҳаи саноат зарари чидди расонида ин соҳаи ҳаётан муҳим, ки барои таъмини аҳоли бо ҷойи кор ва таъмини ниёзҳои ҷомеа бояд фаъолият менамуд, аз кор боз монданд. Корхонаҳое, ки дар соли 1996-ум фаъолият менамудаанд, ба ҷойи ғоидабахшӣ зарари моливу иқтисодӣ меоварданд. Сабаби зарароварӣ пеш аз ҳарма рақобатпазир намудани моли истеҳсолшуда ва молҳои аз хориҷа воридшуда будаанд, ки молҳои аз хориҷи кишвар воридшуда ба маротиб зиёд гардид. Омилҳои зикргардида ба он оварда расонид, ки маҳсулоти истеҳсолшудаи дар давраи мураккабии вазъи сиёсӣ иқтисодӣ истеҳсолшуда беҳаридор монд, ки ин ба пастсифат тавлид шудани мол ва муфлисшавии корхонаҳо оварда расонид. Асосан рушди бемайлони соҳаи саноат аз соли 2010 шуруъ мешавад. [264].

Қайд кардан зурур аст, соли 2000 ум дар баҳши хусусӣ даромад аз 19%-и соли 1991 то 43,5% зиёд гардид. Дар зарфи 10 сол дар кишвар бо рушд додани соҳаи саноат 1 миллион ҷойҳои нави корӣ ташкил карда шуд, ки барои таъмини аҳолии мамлакат бо ҷойи кор ва коҳиши сатҳи камбизоатӣ мусоидат намуда, барои ҷалби неруҳои меҳнати дохилӣ барои рушди иқтисоди миллӣ таъсири мусбат гузошт. Саҳми корхонаҳои ғайридавлатӣ дар истеҳсолот зиёд гардида, пояҳои иқтисодии давлатро тақвият бахшиданд [173].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон зина ба зина, нархи озоди маҳсулотро муқаррар намуда, дар самти ҳифзи иқтимоии аҳоли ва пешгирии болоравии нархҳо тадбирҳои зарурӣ андешид, ки ин дар бозори маводи ниёзи аввал рақобати солиро ба миён овард. Дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда талаботи бозори истеъмолӣ қонеъ шуда, соҳибкорӣ рушд кард, ки дар он савдои хурд нақши арзанда гузошт.

Ҷиҳати рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар мамлакат ба соҳибкорои хурду миёна имтиёзҳо дода шуда, аз ҷумла бо мақсади дастгирии онҳо дар навоҳии дурдасти кӯхистон қарҳои ҳаҷман хурд ва бузург аз ҷониби

бонкҳо ва дигар ташкилотҳо дода шуд. Ҳаҷми маблағи қарзи бонкии ба соҳибкорон додашуда сол то сол зиёд карда шуд. Таҳлилҳо собит менамоянд. Дар давраи то соли 2010 дар мамлакат хизматрасонии бонкӣ рушд намуда, то охири соли 2010 дар миқёси ҷумҳурий ҳамагӣ «138 ташкилоти қарзии хурд, минҷумла 2 ташкилоти маблағгузорӣ-қарзии ғайрибонкӣ, 14 бонк, 1 ташкилоти молиявии ғайрибонкӣ, 35 ташкилоти амонатии қарзи хурд, 42 ташкилоти қарзии хурд ва 44 фонди қарзии хурд фаъолият доштанд. Афзудани теъдоди ташкилотҳои қарзӣ ва бахшҳову намояндагӣҳои онон дастрасии аҳолиро ба захираҳои қарзӣ ба маротиб вусъат бахшид. Бархӯрдорӣ аз ин қарзҳои имтиёзнок, махсусан, ба рушди истеҳсолоти хонагӣ дар миёни занони рустоҳо, парвариши чорво ва бунёди боғзорҳо мусоидат намуда, дар бехбуди ва ободии зиндагии мардум таъсири намоён гузошт» [179, с.6-8].

Инчунин, чиҳати дастгирӣ ва рушди соҳаи иқтисодӣ Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи либерализатсияи савдои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 27 июни соли 1995 ба тасвиб расида буд, ки дурнамои равобити иқтисоди хориҷии мамлакатро муайян мекард. Дар така ба сиёсати дарҳои кушоди Ҳукумати ҷумҳурий дар муносибатҳои тичоративу иқтисодии кишвар роҳҳои нав кушода шуда, «сиёсати иқтисодии беруна ба омили муҳимму манфиатбахши иқтисодиёти миллӣ табдил ёфт» [142, с.166-169].

Боиси зикри хос аст, ки сармояи хориҷӣ на танҳо дар инкишофи бахшҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ, саноати кишоварзӣ нақши бузург гузошт, балки дар бавучудоии минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва рушди иқтисодиёти кишвар шароит фароҳам овард. Соли 2007 дар Паёми солонаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурат ва моҳият минтақаҳои озоди иқтисодӣ таъкид гардид. Ҳамзамон, дар ин Паём ишора шуд, ки кишварҳое, ки ба ин иқдом даст заданд, муваффақ шуданд. Дар асоси дастури Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли

2008 ду минтақаи озои иқтисодӣ: дар Суғд ва Панҷ тарҳрезӣ ва ба ғайри ин оғоз карданд.

Ҳиссаи сармоягузори хориҷӣ ба иқтисоди Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо мақомоти олии қонунгузори кишвар оид ба масъалаи ҳамроҳ шудани кишвар ба созмонҳои минтақавию байналмилалӣ ва эътирофи санадҳои меъёрий-ҳуқуқии байналхалқӣ доир ба ҳимояи ҳуқуқи сармоягузoron тадбирҳои мушаххаси амалӣ андешид. Барои боз ҳам беҳтар намудан ва ривочу равнақ ёфтани дар мамлакат як қатор қонунҳо «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонун Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ», «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи муфлисшавӣ ва дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» қабул гардиданд. Қабули ин тағйиру иловаҳо дар мутобикат бо санадҳои меъёриву ҳуқуқии байналмилалӣ дар пешрафти ғайриқонунӣ соҳибкорӣ роҳҳои навро боз намуд [173].

Яке аз ҳадафҳои муҳими стратегӣ барои Тоҷикистон расидан ба истиқлолияти энергетикӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои фаровони гидроэнергетикӣ аст ва бо назардошти ҳаҷми ин захираҳо нисбат ба шумораи аҳоли ва масоҳати кишвар, дар ҷойи ҳаштум дар ҷаҳон қарор дорад. Неруи бузурги обӣ самти асосии рушди бахши энергетикӣ муайян намуда, зарурат ба бунёди неругоҳҳои барқи обӣ ба вуҷуд овард. Ин иқдом шароити мусоид фароҳам овард, ки дар кишвар корхонаҳои дорои талаботи баланди энергетикӣ таъсис ёбанд ва ғайриқонунӣ кунанд.

Об – гидроэнергетика имрӯз ба яке аз масъалаҳои умумибашари замони муосир табдил ёфтааст. Назар ба таҳқиқоти анҷомшуда ҳаҷми захираи сӯзишвории нафту газ ва ангишт дар ҷаҳон айни замон хеле коҳиш ёфта, рӯз то рӯз кам мегардад, ки боиси ташвиши ҷомеаи ҷаҳонӣ шудааст. Бӯҳрони сӯзишворӣ, ки дар айни замон ҷаҳонро фаро

гирифтааст, мардуми дунёро водор месозад, ки бештар ба гидроэнергетика рӯ оранд.

Бесабаб нест, ки ташкилотҳои бонуфузи ҷомеаи ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама, Созмони Миллали Муттаҳид ба масъалаи об на танҳо ҳамчун тавлидкунандаи қувваи барқ инчунин, бо оби аз ҷиҳати экологӣ тозаи нушокӣ таъмин кардани аҳолии курраи замин диққати ҳамаҷуза дода истодаанд.

Пажӯҳиш ва аз худ кардани захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон, сохтмони аввалин неругоҳҳои барқии обӣ, ки аз солҳои 30-юми асри гузашта оғоз гардида буд, дар охири ин аср аниқтараш дар солҳои 80-90 уми асри XX дар миқёси ҷумҳурӣ садҳо неругоҳҳои хурду миёна ва калон сохта, ба истифода дода шудаанд. Дар замони ҳокимияти Шуравӣ тамоми масоҳати Тоҷикистон бо хатҳои баландшиддати пастшиддати барқӣ фаро гирифта шуда буданд ва ин хатҳои қувваи барқ корхонаҳои саноатӣ ва аҳолии Тоҷикистонро бо қувваи барқ таъмин мекард.

Таҳлилҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки истеҳсоли қувваи барқи Тоҷикистон дар замони шуравӣ зина ба зина пеш мерафт. Масалан соли 1960 дар Тоҷикистон 1,3 млрд кВт соат қувваи барқ истеҳсол шуда бошад, соли 1980 ин миқдор 13,6 млн кВт соат, соли 1991 17,597 млн кВт соат, соли 1995 17,768 млрд кВт соат, соли 2000-ум 14,247 млн кВт соат ва 2010-ум 16,435 млн кВт [155, с.253], пас соли 2012-ум 16,9 млн кВт соатро ташкил додааст. Зеро дар ин муддат Тоҷикистон аз беруни кишвар қувваи барқ мегирифт. Агар соли 1991 аз хориҷи ҷумҳурӣ 6 млрд 941 млн кВт соат, соли 2000 – ум 5 млрд 242 млн кВт соат, соли 2005 – ум бошад, 4 млрд 637 млн кВт соат ва соли 2010 434 млн кВт соат қувваи барқ аз кишварҳои ҳамҷавор (Ўзбекистон, қисман аз Туркманистон ва Қазоқистон) гирифтааст. Ин нисбат ба солҳои пешина дар миқёс дахҳо баробар кам буд [155, с.254].

Агар соли 1991 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеъмоли қувваи барқ 19,148 млн кВт соатро ташкил дода бошад, пас истеҳсоли он соли 2000-ум 15,580 млн кВт соат ва соли 2010 16.581 млн кВт соатро ташкил медод. Таҳлилҳои омории зикршуда нишон доданд, ки қувваи барқ аз хориҷи он ва ҳам содироти қувваи барқ ба хориҷи ҷумҳурӣ пас истеъмоли қувваи барқ низ нисбат соли 1991 дар соли 2000-уми 2,567 млн кВт соат кам шудааст [155, с.254].

Нарасии қувваи барқ дар соҳаи саноат ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, бахусус аҳолии яке аз масъалаҳои нигаронкунанда гардид. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳалли ин масъала аз бухрони энергетикӣ баровардани кишварро яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа қарор дод. Амалӣ гардидани ин нақша, пеш аз ҳама, аз нав оғоз бахшидану сохта ба кор истифода додани неругоҳи азими Роғуну Сангтӯда – 1 ва Сангтӯда – 2 буд [155, с.255].

Вале Тоҷикистон барои татбиқи ин нақшаҳо тамоман маблағ надошт. Аз як тараф, ҷанги шаҳрвандӣ, вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии ҷумҳуриро вазнин намуд, аз тарафи дигар, пошхурии давлати шӯравӣ ва низоми ягонаи барқии байни ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна, ки бисёр риштаҳои ҳамбастагии Тоҷикистонро ба ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ гусаста буд, боз ҳам вазнинтар гардонид.

Барои баромадан аз бухрони энергетикӣ дар замони ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистонро водор сохт, то чораҳои зарурӣ андешад.

Дар баробари аз нав оғоз намудан ва давом додани НБО-ҳои Роғуну Сангтӯда бо ҷалби инвестисияи хориҷӣ ва ҳиссагузориҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миқёси мамлакат, пеш аз ҳама, бо қувваи барқ таъмин кардани аҳолии кӯҳистон - Вилояти Кӯҳистони Бадахшон, Рашт, Айнию дигар ноҳияҳои водии Зарафшон ва ғайра буд, ки дар ин замина дар мадди аввал сохта ба истифода додани неругоҳҳои хурду бузург дар кишвар меистад.

Тавре маълум гашт, дар соли 2008 дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 94 неругоҳи хурди барқии обӣ фаъолият мекард. Ин нишондиҳанда дар аввали соли соли 2011 ба 241 адад расидааст. Яъне, аз соли 2008 то соли 2011 147 неругоҳи барқӣ сохта, ба истифода дода шудааст, ки шаҳодати татбиқи барномаҳои давлатӣ дар ин самт мебошад.

Сохтмони НБО-и Роғун на танҳо аҳаммияти маҳаллӣ, балки аҳаммияти минтақавӣ дорад. Банақшагирӣ ва тарҳи сохтмони он аз ҷониби олимони маъруфи Осиёи Марказӣ ва Академияи илмҳои ИҶШС, инчунин, қарори қабулкардаи Шурои Вазирони ИҶШС, Вазорати энергетика ва электрикони ИҶШС муайян карда шуда буд. Дар таҳияи нақшай ин сохтмон тамоми роҳбарону олимони ҳамонвақтаи Осиёи Миёна ширкат варзида, пурра ғоиданокӣ ва бехатарии ин онро тасдиқ карда буданд.

Ҳукумати Тоҷикистон дар самти рушди манбаъҳои гидроэнергетикӣ чораҳои муассир андешида, барои таъмини аҳоли бо қувваи барқ ва содироти он ба кишварҳои хориҷа барномаҳо тарҳрезӣ намудааст. Объекти гидроэнергетикӣ муҳимми стратегӣ барои солҳои оянда сохтмони НБО Роғун, ки дар Осиёи Марказӣ бузургтарин ба ҳисоб меравад, соли 1976 оғоз шуда, иқтисори лоиҳавии он 3600 МВт-ро ташкил медиҳад. Ҳамзамон, қайд кардан бамаврид аст, ки 6 адад 600 МВт ва тавлиди солонаи қувваи барқ 13,1 млрд кВт/соатро ташкил медиҳад. Нерӯгоҳи барқӣ обии Роғун як нерӯгоҳи барқӣ обии силсилаи нерӯгоҳҳои дарё Вахш мебошад. Агар лоиҳа ба итмом расад, сарбанди Роғун бо баландии 335м баландтарин дар ҷаҳон хоҳад буд [171, с.18-24].

Дар баробари бо қувваи барқ таъмин кардан, инчунин, обанбори 330 метрай НБО-и Роғун имконият медиҳад, ки садҳо ҳазор заминҳои наваташкили Тоҷикистону Ўзбекистон обшор карда шавад. Зиддиятҳои шадиди Ўзбекистон нисбати НБО-и Роғун, пеш аз ҳама, ба он равона шудааст, ки баробари пурра сохта ба истифода додани ин нерӯгоҳҳо Тоҷикистон на танҳо аз бӯҳрони шадиди энергетикӣ раҳой меёбад, балки

қувваи зиёдати барқе, ки ин неругоҳҳо истеҳсол мекунад, тавассути хатҳои баландшиддати 500-800 ва 1000 КВ барқӣ (нақшаи он байни давлату ҳукумати Тоҷикистон, Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндустон ва Хитой мувофиқа карда шудааст) фурӯхта мешавад. Тоҷикистон аз фурӯши қувваи барқи зиёдати дорои маблағҳои зиёде мегардад, ки ин маблағҳо дар оянда Тоҷикистонро ба яке аз мамлакатҳои соҳибхитиёри аз ҷиҳати иқтисодӣ иҷтимоӣ пешрафта табдил медиҳад [119, с.146].

Таърих гувоҳ аст, ки халқ ва миллати тоҷик, сарфи назар аз баъзе мавридҳо, ҳеҷ гоҳ сархаму муҳтоҷ ва дастнигари дигар давлатҳо, қабилаю халқҳо набуд. Ҳукумат ва Президенти Тоҷикистон ба ҳулосае омад, ки илочи раҳои аз бӯҳрони энергетикӣ иқтисодӣ ва сиёсии Тоҷикистон сохта, ба истифода додани НБО-и Роғун мебошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вохӯрӣ декабри соли 2009 бо коллективи бинокорону кормандони инженер-техникии НБО-и Роғун изҳор карда буд, ки мо дигар ба умеди ҳеҷ кас намешавем, НБО-и Роғунро мушкил ҳам бошад, бо қувваи худ месозем.

Мавриди зикр аст, ки Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба тамоми хурду калон ва пиру ҷавони Тоҷикистон дар бораи дастгирӣ ба ҳиссагузорӣ ба сохтмони НБО-и Роғун 5 январи 2010 муроҷиат кард. Муроҷиати сарвари давлат дар байни тамоми аҳолии Тоҷикистон ҳамовозӣ пайдо кард. Саҳмияҳои НБО-и Роғун, дар мудати кӯтоҳ ба маблағи 187,41 миллион доллари америкӣ харидорӣ карда шуданд. Инчунин, аз буҷети давлат барои ин сохтмон дар солҳои 2011-2013 ба миқдори 1,21 миллиард доллари америкӣ ҷудо гардид [178].

Иқтидори умумии неругоҳҳои барқи обӣ ҳоло 4070 ҳазор кВт/соатро ташкил медиҳад. Дар соли 2009, он 15,8 млрд кВт/соатро ташкил дод. Бузургтарин нерӯгоҳи кишвар НБО-и Норақ дар як сол 11,2 млрд.кВт/соат нерӯи барқ истеҳсол менамояд. Дар поёни масири НБО-и Норақ НБО-и «Бойғозӣ», ки аз 4 агрегати 150 МВт бо тавлиди солонаи

кувваи барқ 2,5 миллиард кВт иборат аст, мавриди истифода қарор дорад [123, с.167].

Дар дарёи Вахш неругоҳи Вахш бо иқтидори 285 МВт, неругоҳи Варзоб бо иқтидори умумии 25 МВт дар дарёи Варзоб, НБО «Қайроққум» бо иқтидори 126 МВт дар дарёи Сир ва НБО-ҳои Хоруғ ва Помир бо иқтидори 28 МВ сохта, ба истифода дода шудаанд ва имрӯз бомуваффақият фаъолият доранд.

Иқтидори лоиҳавии НБО Роғун 3600 МВт аст, ки ба ҳисоби миёна солонаи он 13,8 млрд кВт/соат аст. Дар бинои НБО шаш гидроагрегат бо иқтидори 600 МВт бо турбинаҳои радиалӣ-мехварӣ насб карда мешаванд. Сарбанди НБО бояд обанбори бузурги Роғунро бо ҳаҷми 13,3 км³ ва ҳаҷми муфидаш 10,3 км³ ташкил диҳад. Оби обанбор ҳам барои ҳадафҳои энергетикӣ ва ҳам обёрӣ дар заминҳои хушк бо масоҳати зиёда аз 300 ҳазор гектар ба нақша гирифта шудааст [132].

Сохтмони НБО дар якҷанд марҳила ба нақша гирифта шудааст: марҳилаи аввал пур кардани сарбандро ба баландии 135 м ва насби ду агрегати гидравликӣ, ки дар сатҳи паст қор мекунанд, дар бар мегирад. Сиёсати миллии рушди гидроэнергетика дар Тоҷикистон ба баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии ҷумҳурӣ бо мақсади рушди минбаъдаи иқтисодиёти кишвар нигаронида шудааст на барои расонидани зарар ба кишварҳои ҳамсоя. Ҳамзамон, бояд ёдовар шуд, ки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, масъалаи тақсимои захираҳои об, ки дар давраи Шуравӣ характери дохилидавлатӣ дошта, ҷанбаи фаромарзӣ пайдо кард ва бахше аз муносибатҳои байнидавлатӣ дар минтақа ба ҳисоб меравад [122, с.304].

Хатҳои интиқоли барқи 500 кВ, бо маҳдудияти қобилияти техникий худ, наметавонианд дар мавсими тобистон содироти пурраи неруи барқро аз Тоҷикистон таъмин намоянд. Аз ин рӯ, зарурати ташкили низоми ягонаи энергетикӣ кишвар ба миён омад. Сабаб дар он буд, ки саноати инкишофёфтаи минтақаи шимолии ҷумҳурӣ бо қисмати ҷанубӣ,

ки неругоҳҳои асосии барқӣ дар он ҷойгиранд, иртиботи мустақим надошт. Дар гузашта неруи барқ ба шимоли Тоҷикистон тавассути хатҳои интиқоли барқ аз қаламрави Ўзбекистон мегузашт.

Бо назардошти ин ҳолат, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасмим гирифт, барои таъмин намудани имконияти мустақилона фурӯхтани неруи барқ ба кишварҳои ҳамсоя чораҳои зарурӣ андешад ва қарорҳои дахлдор қабул намояд.

Бунёди хати интиқоли барқи 500 кВ «Ҷануб – Шимол» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ гардид ва яке аз масъалаҳои муҳими таъмини ягонагии энергетикӣ кишварро ҳал намуд. Ин тарҳ ба интиқоли неруи барқ аз минтақаҳои ҷануби кишвар ба вилояти Суғд, ки камбудии неруи барқ мушоҳида мешавад, инчунин ба ҷануби Қазоқистон, Қирғизистон ва дар оянда ба Русияву Чин равона шудааст. Бо амалӣ гардидани ин лоиҳа, эътимод ва устувории низоми ягонаи энергетикӣ кишвар ба таври назаррас афзуд.

Ин тарҳ дар асоси созишномаи ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин ба роҳ монда шуда, хусусиятҳои зеринро доро мебошад: дарозии хати интиқол 386 километр, арзиши умумии он 282 миллион доллари ИМА, ки 276 миллиони он қарзи Чинро ташкил медиҳад. Мӯҳлати иҷроиш се солро дар бар гирифта, иқтидори интиқоли солонаи он 8,6 миллиард кВт/соат мебошад. Дар доираи ин лоиҳа ду зеристгоҳи нави 500 кВ дар шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд сохта шуда, зеристгоҳи «Регар» низ таъдид гардид. Илова бар ин, лоиҳаи дигаре, ки ба густариши инфрасохтори энергетикӣ мусоидат намуд, сохтмони хати интиқоли барқи 220 кВ «Лолазор – Хатлон» ба шумор меравад [122, с.304]. Баробари татбиқи ин лоиҳаҳо Тоҷикистон системаи энергетикӣ худро мустақил намуд.

Соли 2007 дар Тоҷикистон сохтмони хати интиқоли барқи 220 кВ аз неругоҳи «Сангтӯда» то шаҳри Пули Хумрии Афғонистон оғоз гардид. Иқтидори интиқоли солонаи ин хати барқ тақрибан 4 миллиард

кВт/соатро ташкил медиҳад, ки имкон медиҳад дар фасли гармо (махсусан солҳои 2008–2010) то 300 МВт неруи барқ ба Афғонистон содир карда шавад. Ин лоиҳа бо муваффақият анҷом ёфта, хатти мазкур имрӯз мавриди истифода қарор дорад. Бо татбиқи ин ва дигар тарҳҳои монанд, имкониятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати иштирок дар савдои минтақавии неруи барқ ва густариши содироти он мутаносиб бо афзоиши иқтидори истеҳсоли васеъ гардиданд.

Муртазаев У.И. дар ин самт чунин иброз намудааст: «Тоҷикистон дар баробари Афғонистон, Покистон ва Қирғизистон дар бозори минтақавии қувваи барқ дар Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ширкат мекунад. Ёддошти байниҳукумати ба имзо расид, ки тибқи он Покистон аз Тоҷикистону Қирғизистон дар як сол 1000 МВт неруи барқро харидорӣ менамояд. Бо мурури замон ин ҳаҷм метавонад то 4000 МВт афзояд» [122, с.304].

Барномаҳои таҳиягардида барои рушди бахшҳои комплекси сӯзишвориву энергетикӣ кишвар дар солҳои 2007–2015 идомаи иҷрои лоиҳаҳоро дар назар дошт, ки ҳадафи он таҷдид ва навсозии иншооти муҳими инфрасохтори энергетикӣ, аз ҷумла неругоҳҳо, хатҳои интиқоли барқ ва зеристгоҳҳои трансформаторӣ буд.

Лоиҳаҳои таҷдиди неругоҳҳои барқии обӣ ва афзоиши иқтидори онҳо то ҳудуди 10% амалӣ карда шуданд, ки тибқи онҳо истеҳсоли нерӯи барқ дар ин неругоҳҳо метавонад то 350–400 МВт зиёд гардад. Ин иқдом асосан ба неругоҳҳое татбиқ мешавад, ки дар замони Шӯравӣ дар соҳили рӯди Вахш, неругоҳи Қайроққум ва неругоҳҳои Варзоб бунёд ёфта буданд. Корҳо асосан ба таъмиру навсозии қисмҳои муҳими техникӣ, аз ҷумла турбинаҳо, агрегатҳо ва дигар таҷҳизоти асосиву эҳтиётӣ равона гардида буданд.

Бо мақсади татбиқи самараноки барномаҳои сарфаи энергия, дар марҳилаи аввал барқарорсозӣ ва навсозии унсурҳои асосии низоми энергетикӣ амалӣ гардид. Дар навбати аввал, таъмир ва модернизатсияи

шабакаҳои тақсимои барқ ва зеристгоҳҳои трансформаторӣ ба роҳ монда шуд. Ин тадбирҳо ба таъмини устувор ва босифати барқ, самаранокии интиқол ва истеъмоли оқилонаи неруи барқ мусоидат намуда, дар маҷмӯъ ба рушди инфрасохтори энергетикӣ ва иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудаанд.

Ба ин тартиб, лоиҳаи «Барқарорсозии соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки ҳадафи асосии он эҳё ва тақмили захираҳои техникӣ ва инфрасохтори бахши энергетикӣ дар ҷануби кишвар буд, бомуваффақият ба анҷом расид. Ин иқдом бо дарназардошти мавҷудияти нерӯманди бузурги энергетикӣ дар ҷануби ҷумҳурӣ амалӣ гардида, арзиши умумии он 62,8 миллион долларро ташкил дод. Иҷрои ин лоиҳа нақши муҳим дар тақвияти рушди соҳаи энергетикаи миллий бозид.

Дар кишвар Барномаи «Коҳиш додани истеъмоли технологияи нерӯи барқ дар неругоҳҳо ва шабакаҳо» амалӣ гардид. Бар пояи ин барнома, сохторҳо ва корхонаҳои марбут ба шабакаҳои энергетикӣ вазифадор шуданд, ки дар давраи солҳои 2007–2009 бо мақсади кам намудани истеъмоли нерӯи барқ ҳангоми интиқол дар шабакаҳои 0.4 то 500 кВ ва инчунин коҳиши хароҷоти дохилии неругоҳҳо, тадбирҳои зарурӣ андешанд. [151, с.37].

Бо мақсади коҳиши талафоти барзиёди барқ то ба истифодабарандагон расидани он дар шаҳри Душанбе ҶСК «Барқи Тоҷик» лоиҳаи кам кардани талафоти барқро бо ворид намудани технологияи нави соҳаи энергетика ва таъмиру таҷдиди онҳо ба роҳ монд. Лоиҳа барои тамоми истифодабарандагони шабакаҳои барқии шаҳри Душанбе насби 160 ҳазор ҳисобкунаки барқии муосир, таҷҳизоти телекоммуникатсионӣ ва воситаҳои калибрченкунӣ пешбинӣ менамояд. Ҳамзамон, татбиқи он ба таҳия ва роҳандозии низоми автоматишудаи чамъоварӣ ва интиқоли маълумот аз ҳисобкунакҳои барқии навин таъя

мекунад. Айни замон, амалисозии ин лоиҳа бо натиҷаҳои назаррас идома дорад.

Бо ҳадафи татбиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарфаи энергия» дар маркази таълимии ҶСК «Барқи Тоҷик» курси махсуси тайёр намудани мутахассисон дар ҷорҷӯби барномаи «Сарфаи энергия» ба роҳ монда шуд. Бешубҳа, ин тадбирҳо ба беҳсозии фаъолияти маҷмӯи энергетикӣ кишвар мусоидат мекунанд.

Дар шароити имрӯзаи кишвар бахши энергетика марҳилаи ислохотро паси сар мекунад, ки он ба ҷалби сармоягузорӣ, аз ҷумла аз ҷониби бахши хусусӣ, ба афзоиши истеҳсоли барқ ва рушди соҳаи энергетикаи миллӣ равона карда шудааст. Дар ин замина сатҳ ва сифати хизматрасонӣ дар соҳаи барқ тадриҷан рӯ ба беҳбудӣ оварда, мунтазам такмил меёбад.

Бояд таъakkур дод, ки яке аз ҳадафҳои рушди устувори кишвар таъмини истиқлолияти энергетикӣ ба ҳисоб меравад, дар ин самт ҳукумати кишвар бунёди нерӯгоҳҳои мухталифи хурд ва бузургро ба роҳ мондааст. Новобаста ба камбудии дар ин соҳа ҷойдошта то як андоза ин ҳадаф амалӣ гардида, тамоми кишвар аз вобастагии энергетикӣ Осии Марказӣ бароварда шуда, интиқоли барқ аз Ҷануб ба Шимол роҳандозӣ гардид.

Тамоми нерӯгоҳҳои амалкунанда таҷдид гардида, миқдори зиёди нерӯгоҳҳои хурду миёна сохта, ба истифода дода шудаанд. Аммо Тоҷикистон ин ҳадафи стратегиро ҳанӯз то ба охир ба даст наовардааст. Аз ин хотир, метавон қайд намуд, ки то ба мавриди истифода қарор гирифтани тамоми агергатҳои НБО-и Роғун, камбудӣ ва норасоии нерӯи барқ дар иқтисодиёт ва талаботи оммаи мардум эҳсос карда мешавад.

Ин маънои онро надорад, ки пешравиҳо дар ин самт ҷой надоранд. Пешравиҳо дар самти истеҳсол ва истифодаи нерӯи барқ дар кишвар мушоҳида карда мешавад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки солҳои охир истеҳсол ва истифодаи нерӯи барқ дар кишвар беҳтар гардида, дар

самти бадастории истиқлолияти энергетикӣ чораҳои зарурӣ андешида шуда, мавриди татбиқ қарор дода шудаанд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки тамоми заминаҳои ба даст овардани ҳадафи якуми стратегии кишвар – истиқлолияти энергетикӣ омода гардидаанд.

Дар сурати ба итмом расидани сохтмони НБО-и Роғун ва ба иқтисодии пурра ҷаъолият намудани он, иҷрои пурраи таҷдиди неругоҳҳои кишвар, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои наздик ба кишвари бузурги содиркунандаи нерӯи барқ дар минтақа табдил меёбад.

Яке аз ҳадафҳои муҳими стратегии кишвар ин аз бунбасти коммуникатсионӣ раҳо намудани Тоҷикистон ба шумор мерафт. Зеро, ки дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар кишвар алоқа ва рафту омад ба вилоятҳои Суғду Бадахшон дар ғаслҳои тирамоҳу зимистон ғайри имкон буд. Аз ин лиҳоз аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардани кишварро давлату ҳукумати кишвар ҳадафи дуҷуми худ қарор додаанд.

Раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ яке аз чор ҳадафи стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб ёфта, он ҳамчун вазифаи умумимиллӣ ва омили муҳими рушди устувори кишвар арзёбӣ мегардад. Ин ҳадаф татбиқи лоиҳаҳои сохтмон ва навсозии роҳҳои автомобилгард, роҳи оҳан, пулҳо, нақбҳо, истгоҳҳо ва дигар инфрасохтори нақлиётро бо дарназардошти талаботи стандартҳои байналмилалӣ дар бар мегирад. Татбиқи ин иқдомҳо имконият медиҳад, ки ҷумҳурӣ тадричан аз бунбасти коммуникатсионӣ берун рафта, ба кишвари транзитӣ табдил ёбад ва иртиботи муназзами он бо бандарҳои баҳрӣ ва шабакаҳои транзитии минтақавӣ таъмин гардад [16, с.255].

Барои Тоҷикистон, ки 93%-и онро кӯҳҳо ташкил менамояд, нақлиёту коммуникатсия барои таъмин намудани рушди тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятии кишвар аҳамиятии кишвар ниҳоят аҳамияти барҷаста дорад. Зеро, ки Тоҷикистон дар сурати ҳаллу ғасли проблемаҳои роҳу нақлиётӣ ҳамчун кишвари транзит ва ё ба таври дигар гуем барои дигар кишварҳо ҳамчун долони нақлиётӣ иқтисодӣ баромад менамояд. Аз ин лиҳоз

ҳаллу фасли масоили роҳу нақлиёт барои Тоҷикистон аҳамияти муҳимми стратегӣ дорад.

Нақлиёт муҳимтарин омили рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Нақлиёт ҳамчун зерсохтори муҳим, воситаи асосии таъмини робитаҳои истеҳсоли байни давлатҳои ҷаҳон, инчунин байни минтақаҳо ва маҳалҳои гуногуни як кишвар ба ҳисоб меравад. Он мубодилаи молу хизматрасониҳои гуногун ва таъмини доимии захираҳои фароҳам меорад. Илова бар ин, нақлиёт дар низоми иқтисоди ҷаҳонӣ нақши муҳими ташаккулдиҳандаро иҷро намуда, ба ташкили оқилонаи тақсимои минтақавии меҳнат мусоидат мекунад.

Шабакҳои роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳан, ки Тоҷикистонро бо кишварҳои ҳамсоя мепайвандад, ҳанӯз дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ бунёд гардида, ҷузъи инфрасохтори умумӣ ба шумор мерафт. Лекин, шабакаи мазкур имкониятҳои мавҷударо пурра қонеъ намекард. Пойтахти ҷумҳурӣ бо шимоли кишвар ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон пайванди мустақим надошт ва равобит бо онҳо асосан тавассути роҳҳои ҳудуди кишварҳои ҳамсоя амалӣ мешуд. Дар шароити Иттиҳоди Шӯравӣ ин вазъият мушкилотро ба миён намеовард, аммо баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ масъалаи транзити нақлиётӣ тавассути ҳудуди ҷумҳуриҳои ҳамсоя мушкил гардид ва миёни давлатҳои тозаистиклол ихтилофоти гумрукӣ ба вуҷуд омад.

Дар натиҷа, минтақаҳои алоҳидаи кишвар аз ҳамдигар дар канор монданд, ки ин ҳолат ба таҳкими ваҳдати миллӣ ва расидан ба истиқлолияти воқеии давлат монеаҳои ҷиддӣ эҷод кард. Ғайр аз ин, қатъ шудани равобити иқтисодӣ дар доираи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон зарбаи сахт расонд. Тоҷикистон дар шароити соҳибистиклолӣ ба як бунбасти ҷуғрофӣ ва иқтисодӣ рӯ ба рӯ гардид. Набудани дастрасӣ ба роҳҳои байналмилалӣ, масофаҳои дур ва арзиши баланди хизматрасониҳои нақлиётӣ имкони барқарорсозии робитаҳои нави иқтисодиро бо дигар кишварҳо хеле душвор сохт. Ҳамзамон,

камбуди иртибот ва рафтуомади мунтазам байни аҳолии минтақаҳои гуногун ба равандҳои минтақагарой ва маҳалгарой замина гузошт, ки дар оғози солҳои 1990 ба вазъи сиёсӣ ва суботи дохилии ҷумҳурӣ таъсири манфӣ расонид.

Дар натиҷаи омилҳои зикршуда, то соли 1996 нишондиҳандаҳои асосии иқтисодии Тоҷикистон нисбат ба соли 1991 коҳишро нишон доданд. Масалан, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) танҳо 32,5 фоизи нишондиҳандаи соли 1991-ро ташкил дод. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 34,2% ва маҳсулоти кишоварзӣ ба 49,2% коҳиш ёфт. Ҳамзамон, дар ин давра ҳаҷми умумии интиқоли мол тавассути ҳамаи намудҳои нақлиёт 3,7 маротиба ва интиқоли мусофирон 4,3 маротиба кам гардид, ки ин аз вазъи душвори иқтисодию нақлиёти кишвар дар солҳои аввали истиқлолият шаҳодат медиҳад [151, с.37].

Сарфи назар аз бӯҳрони шадиди иқтисодӣ, вазъи мураккаби иҷтимоӣ ва бесуботии сиёсӣ дар кишвар, роҳбарияти навтаъини Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти сарвари Эмомалӣ Раҳмон кӯшишҳои пайдарпайеро барои раҳии кишвар аз бӯҳрон ба роҳ монд. Ҳамзамон бо ҳалли масъалаҳои муҳимми дохилӣ, аввалин иқдомҳо барои раҳӣ аз бунбасти нақлиёти анҷом дода шуданд. Барои ин, тадбирҳои дар самти сохтмон ва бозсозии роҳҳо ва роҳи оҳан мутобиқ ба стандартҳои байналмилалӣ амалӣ гардиданд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо назардошти хусусиятҳои ҷуғрофӣ, иқлим ва ҷойгиршавии он, набудани дастрасӣ ба бандарҳои баҳрӣ ва дарёӣ, инчунин рушди заифи шабакаҳои роҳи оҳан ва нақлиёти ҳавоӣ, нақлиёти автомобилӣ ва роҳҳои мошингард аҳамияти ҳаёӣ доранд. Дар чунин вазъ, роҳҳои автомобилгард на танҳо ҳамчун василаи иртиботот, балки ҳамчун унсури муҳими рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ арзишманд мебошанд. Дар оғози солҳои 90-уми асри гузашта, тӯли умумии роҳҳои автомобилгард, ки истифода мешуданд, ба 13,4 ҳазор километр мерасид.

Дар Тоҷикистон, ҳам дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ ва ҳам пас аз соҳибистиқлолӣ, нақлиёти автомобилӣ маъмултарин шакли интиқоли молу маҳсулот шуморида мешавад. Дар соли 2002 тариқи нақлиёти автомобилӣ тахминан 90% аз ҳаҷми умумии мусофирон интиқол дода шудаанд, ки зиёда аз 130,3 миллион нафарро ташкил медод, инчунин бо нақлиёти автомобилӣ 146,2 ҳазор тонна молу маҳсулот низ интиқол дода шудааст. [151, с.37].

Дар солҳои 90-ум роҳи нақлиётӣ дар Тоҷикистон бо шакли нобаробар таҳти таҳия ва бунёд қарор дошт. Ҷойгиршавии роҳҳо асосан ба зичии аҳоли ва сатҳи рушди иқтисодии минтақаҳо вобаста буд. Дар вилояти Суғд, ба ҷуз водии Зарафшон, инчунин дар водии Ҳисор ва қисматҳои аз вилояти Хатлон роҳҳо бо қабати асфалт руйпуш карда шуданд ва вазъи онҳо қаноатбахш ҳисоб мешуд. Дар муқоиса, дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, ки релефи кӯҳистонӣ доранд, роҳҳо дар ҳолати ногувор қарор доштанд. Илова бар ин, дар аввали солҳои 90-ум сохтмони роҳҳои нав ва навсозии роҳҳои мавҷуда тақрибан қатъ гардид ва таҷҳизоти роҳсозӣ аз нав барқарор карда шуд.

Дар чунин вазъият, бо вучуди мушкilot, кишвар бо вазифаҳои барқарорсозӣ ва мучахҳазгардонии инфрасохтори саноатӣ ва ислоҳоти тамоми бахшҳои иқтисодӣ рӯй овард. Ҳамзамон, зарур буд, ки диққати махсус ба барқарорсозӣ ва рушди коммуникатсияи муҳандисӣ ва нақлиётӣ, хусусан ба сохтмони роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳан дода шавад. Танҳо пас аз барқарор шудани сулҳ ва оромӣ, яъне аз соли 1997, Ҳукумат тавонист маблағгузорию инфрасохтори роҳро дар саросари ҷумҳурӣ таъмин намояд. Соли 1997 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар суҳанронии худ, аз ҷумла қайд намудааст: «Мо бояд суръати сохтмони объектҳои барои кишвар муҳим: роҳи оҳани Қӯрғонтеппа - Кӯлоб, шохроҳи Кӯлоб-Қалъаи Хумб ва нақби Анзобро суръат бахшем. Мо бояд саъй кунем, ки дар оғози асри 21 шабакаи роҳи нақлиётӣ, ки дар

ҳама гуна фасли сол фаъолият мекунад, тамоми минтақаҳои ҷумҳуриро бо ҳам пайвандад. Дар ниҳоят, роҳҳои ба монанди тамос ва иртиботи инсонӣ дар кишвари кӯҳистони мо на танҳо аҳаммияти бузурги иқтисодӣ, балки сиёсӣ низ доранд» [214]. Пеш аз оғози ғайридавлатикунӣ дар соҳаи нақлиёти автомобилӣ, дар Тоҷикистон беш аз 3 ҳазор парки нақлиёти (АТП) бузург, миёна ва хурд фаъолият мекарданд. Барои солҳои 1991–1992 дар ҷумҳурӣ барномаи хусусигардонӣ ва берун овардани моликият аз зери назорати давлат таҳия гардид. Дар ҳамин давра, як қисми воситаҳои нақлиётӣ, ки муҳлати истифодаашон ба охир расида буд, аз ҳисоби корхонаҳои нақлиётӣ ба ронандагон ҳамчун соҳибмӯлкӣ фурӯхта шуданд.

Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон соҳибони воситаҳои нақлиёт ба хисороти ҷиддӣ дучор шуданд, зеро аксари воситаҳои гуногуни нақлиётӣ ғорат, сӯзонда ё ба яғмо бурда шуданд. То ибтидои асри XXI раванди хусусигардонӣ дар бахши нақлиёти автомобилӣ қариб пурра анҷом ёфт.

Боиси зикри хос аст, ки ҳолати иқтисодии кишвар аз бисёр ҷиҳат ба сифат ва ҳолати роҳҳои мошингард. Чунки алоқаи иқтисодӣ миёни вилоятҳо ва шаҳру навоҳии мамлакат маҳз ба воситаи ҳамин роҳҳо амалӣ мегардиданд. Қайд кардан зарур аст, ки аксари коршиносон дар аввали асри XX бар он ақида буданд, ки Тоҷикистон умуман аз бумбасти коммуникатсионӣ баромада наметавонад. Тибқи маълумоти соли 2006, дар ихтиёри Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон он замон 13 747 километр роҳҳои автомобилгард қарор дошт. Аз ин шумора, 4 782 км ба роҳҳои аҳамияти ҷумҳуриявӣ ва 8 965 км ба роҳҳои аҳамияти маҳаллӣ тааллуқ доштанд. Баҳои умумии вазъи ин роҳҳо чунин дода шудааст: 20% дар ҳолати миёна, 48% дар вазъи бад ва 32% дар ҳолати ғайриқаноатбахш қарор доштанд. Аз ҷумлаи роҳҳои дар ҳолати вазнин буда, 323 км доимо зери хатари лағзиши санг, 168,2 км зери таҳдиди тармафарой, 106,6 км дар фасли зимистон яхбанд мешаванд ва 66,9 км ба

хатари селу борон дучор ҳастанд. Илова бар ин, дар кишвар 2 167 купрук мавҷуд аст, ки дарози умумии онҳо 36 979 метрро ташкил медиҳад. Аз ин шумора, 15% дар ҳолати ғайриқаноатбахш ва 35% дигар ба таъмир ниёз доранд.

Қобили зикр аст, ки сохтмон ва таъмири роҳҳои автомобилгард, пулҳо ва дигар иншооти нақлиётӣ хароҷоти зиёдро талаб мекунанд. Дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ ва даҳаи аввали солҳои 2000-ум имкониятҳои молиявии ҷумҳурӣ барои иҷрои чунин корҳои бузург маҳдуд буданд. Аз ин рӯ, зарур буд, ки барои пешбурди соҳаи роҳу нақлиёт сармояи хориҷӣ ҷалб карда шавад. Дар натиҷа, ҳаҷми умумии маблағҳое, ки барои сохтмон ва таъмири роҳҳо, пулҳо ва дигар иншоотҳо дар кишвар масраф гардидаанд, аз 336,03 ҳазор сомонӣ дар соли 1994 то ба 2 547 398 ҳазор сомонӣ дар соли 2004 афзоиш ёфтааст.

Дар ибтидои соли 2010, бо истифода аз маблағҳои буҷетӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ, дар ҳудуди ҷумҳурӣ ба таври умумӣ 1200 километр роҳҳои автомобилгард, 14 километр нақб, 93 пули мошингузар ва 5 километр иншооти зиддитармавӣ сохта ё азнавсозӣ гардиданд. Ин пешрафтҳо дар баҳши инфрасохтори нақлиётӣ дар раҳой ёфтани кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ нақши калидӣ бозиданд. Дар ин самт, сохтмони шохроҳи байналмилалӣ Душанбе – Кӯлоб – Хоруғ – Кулма – Қароқурум аҳамияти ҷуғрофӣи бузурги минтақавӣ ва байналмилалӣ дорад. Гарчанде дар ибтидо бештари коршиносон ба имкони иҷрои чунин тарҳи бузург дар Тоҷикитсон бовар надоштанд, бо вучуди мушкилоти зиёди молиявӣ ва техникӣ, кишвар тавонист ба ин ҳадафи муҳими стратегияи худ ноил гардад. Аз ҷумла, ба истифода додани нақбҳои «Истиклол» (Анзоб), «Шар-шар», «Чормағзак», «Шаҳристон», инчунин сохтмони роҳҳо то сарҳади Афғонистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон, далели равшани ин комёбиҳо мебошанд. Амалишавии ин лоиҳаҳо танҳо бо маблағгузориҳои дохилӣ имконнопазир буд, аммо ба шарофати талошҳои пайваста ва ҳамкориҳои байналмилалӣ, кишвар ба

яке аз муҳимтарин ҳадафҳои худ расид. Дар мамлакат роҳҳо ба вилоятҳои Суғду Бадахшон ва ноҳияҳои тобеи марказ дар чор фасли сол таъмин карда шуда, комуникатсияи ҷумҳурии таъмин карда шуд. Ҳамзамон бо ба даст овардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар мамлакат сатҳи камбизоатӣ аз 86 % -и солҳои 90 –ум ба 30 % дар соли 2016 расонида шуд. Ногуфта намонад, ки баъд аз ба даст овардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар мамлакат раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ оғоз гардида, обрӯ ва нуфузи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ давра ба давра боло рафта, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва махсусан пойтахти он шаҳри Душанбе ба макони гузаронидани чорабиниҳои сатҳи ҷаҳонӣ, конференсияҳои сатҳи баланд, маркази муносибатҳои дипломатӣ табдил ёфт. Ин аст, ки имрӯзҳо Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун ҷумҳурии дорои амнияти пешрафта ва зиндагонии шоиста эътироф намудаанд. Сарвари давлат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон обрӯ ва нуфузи ҷаҳонии давлати Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ боло бурда, бовариву эътимоди кишварҳои ҷаҳонӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон боз ҳам қавӣ гардида, ин омил сабаби рушди муносибатҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва робитаҳои дипломатӣ ба Тоҷикистон гардид. Дар шароити феълӣ тавачҷӯҳи саёҳон, сармоягузoron ва созмону ташкилотҳо ба Тоҷикистон дар ҳоли густариш қарор дорад. Имрӯзҳо Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун кишвари амн ва роҳбарияти онро ҳамчун роҳбари ташаббускори сатҳи ҷаҳонӣ мешиносанд ва эътирофӣ менамоянд [263].

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳукуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ бо кишварҳои манфиатдори ҷаҳон дар соҳаи нақлиёт ва комуникатсия ҳамкориҳои созанда ба роҳ мондааст. Бо қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 марти соли 1996 муайян карда шуд, ки Тоҷикистон ба Конвенсияи гумрук оид ба ҳамлу нақли байналмилалӣ бо истифода аз карнет (Конвенсияи TIR аз 14 ноябри соли 1975) ҳамроҳ гардад. Дар баробари ин, Барномаи давлатии рушди шабакаи роҳҳои

автомобилгарди кишвар барои давраи то соли 2000 таҳия гардида, бо мақсади таъмини пешрафти устувор дар ин бахш, Ҳукумати ҷумҳурӣ Қарореро таҳти унвони «Дар бораи чораҳои минбаъд суръат бахшидан ба рушд ва беҳбуди истифодаи роҳҳои автомобилгард» қабул намуд. Дар асоси ин санад, лоиҳаҳо ва нақшаҳои зарурӣ барои сохтмон ва таҷдиди шабакаи нақлиёти кишвар таҳия ва амалӣ гардонида шуданд [260].

Сохтмони шоҳроҳи байналмилалии Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Хоруғ – Қулма – Қароқурум барои раҳой ёфтани Тоҷикистон аз бунбасти нақлиётӣ аҳаммияти ғавқулода дошт. Ҳанӯз дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ лоиҳаи роҳсозии масири Кӯлоб – Қалъаи Хумб таҳия гардида буд, аммо дар он замон танҳо 18 километр аз ин роҳ сохта шуд. Сабабҳои асосии ба таъхир афтодани татбиқи пурраи ин лоиҳа рельефи душвори кӯҳистон, шароити номусоиди иқлимӣ, набудани технологияҳои муосири сохтмон ва инчунин хароҷоти баланди молиявӣ буданд, ки монеаҳои ҷиддии техникӣ ва иқтисодиро эҷод мекарданд [260]. Дар ҳамин замина, Вазорати нақлиёти ҷумҳурӣ ба хулоса омад, ки бинобар мушкилоти зиёди техникӣ ва маҳдудияти захираҳои молиявӣ, идомаи пурраи сохтмони роҳи автомобилгарди Кӯлоб – Қалъаи Хумб ғайриимкон аст ва аз ин рӯ қарор қабул гардид, ки қорҳои сохтмонӣ то анҷом пурра амалӣ карда нашаванд.

Раванди оштии миллӣ дар миёнаи солҳои 90-ум ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият фароҳам овард, ки ба иҷрои «Барномаи ислоҳоти иқтисодӣ барои солҳои 1995–2000» диққати асосӣ диҳад. Зарурати ғаврии бунёди роҳҳои нав, махсусан роҳҳои иртиботӣ бо кишварҳои ҳамсоя ва шоҳроҳҳои байналмилалӣ, ба мисли сохтмони гузаргоҳи Мурғоб–Қулма, ки ба шоҳроҳи Қароқурум мепайвандад, бо он асоснок мешавад, ки ин инфрасохтор бояд Тоҷикистонро аз бунбасти геоиқтисодӣ раҳой бахшад [214]. Ин роҳ на танҳо барои иқтисодиёти Тоҷикистон, балки барои кишварҳои ҳамсоя низ аҳамияти калони

стратегӣ дошт, зеро ба рушди равобити мутақобилан судманд ва густариши ҳамкорӣ дар сатҳи минтақавӣ замина фароҳам меовард.

Аз соли 1998 иҷрои ин лоиҳа оғоз ёфт. Дар моҳи апрели ҳамон сол Вазорати нақлиёт ва роҳҳои автомобилӣ дар Тоҷикистон аввалин тендерро барои асосноккунии техникӣ-иқтисодӣ ва таҳияи лоиҳаи муфассали қисмати роҳи Мурғоб – Қулма баргузор намуд. Бо қарори иштирокчиёни тендер ва намояндагони Бонки Исломии Рушд Консорсиуме таъсис дода шуд, ки дар он ширкати «Скотт Вилсон Киркпатрик Ко ЛТД», ширкати машваратии «SEYASH» (Туркия) ва Институти давлатии тарроҳӣ ва таҳқиқоти «Тоҷикгипротрансстрой» ширкат доштанд [260].

Ширкати машваратии туркии «SEYASH» соли 1998 бо маблағҳои грантии Бонки Исломии Рушд корхоро дар гузаргоҳи Мурғоб-Қулма барои тарҳрезӣ ва таҳқиқот оғоз намуд. Дар ҳамин замон, мутахассисони роҳ корҳои кофтукобӣ ва таҳия кардани пояи роҳро иҷро карданд. Арзиши шартнома 12,293,384 доллари амрикоӣ буд [260].

То 7-умин солгарди истиқлолияти кишвар, яъне 9 сентябри соли 1998, дар марзи Тоҷикистон бо Чин гузаргоҳи санҷиши нақлиёти автомобилӣ таъсис ёфт. Ин рӯйдод оғози марҳалаи нав дар сохтмон ва барқарорсозии қисмати тоҷикии Роҳи бузурги Абрешим буд. Шоҳроҳи Мурғоб – Қулма охири соли 2002 оғоз ёфт ва тобистони соли 2004 ба истифода дода шуд.

Ҳамзамон, сохтмон дар қисмати роҳ Шкев – Зигар (бо дарозии 37 км) оғоз гардид, ки ин роҳи ба ҳам пайваस्तкунандаи вилояти Хатлон бо Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон буд. Рӯзи 30 январ 1999 дар ин масир ҳаракати озмоишӣ оғоз шуд. Сипас, Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон қадамҳои устуворро дар роҳи раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ гузоштааст [260].

Сарфи назар аз оғози сохтмони роҳ Шкев – Зигар, ин қисмат ба талаботи стандартӣ ҷавобгӯ набуд ва ҳаракати нақлиёт дар он хавфнок

ҳисоб мешуд. Аз ин рӯ, соли 2002 барои лоиҳаи беҳсозии шоҳроҳ тендер эълон шуд. Дар моҳи декабри соли 2002 байни Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун фармоишгар ва ширкати туркии «Ояк Иншаат» ҳамчун иҷрокунанда шартнома имзо шуд ва сохтмони роҳ аз моҳи январи соли 2003 шурӯъ гардид.

Арзиши умумии лоиҳа 27,3 миллион доллар муайян гашта, дар асл 31,7 миллион доллар сарф гардид. Ҳамчунин, маблағгузори ин лоиҳа аз ҷониби Ҳазинаи Кувайт барои рушди иқтисодии араб ба миқдори 16,25 миллион доллар, Фонди Рушди Саудӣ 6 миллион доллар ва Ҳукумати Тоҷикистон 5,5 миллион доллар таъмин шудааст. Дар сохтмон 768 нафар коргар ғайб буданд, ки 76% ё 584 нафар аз онҳо маҳаллӣ буданд. Роҳи нав 2 ноябри соли 2005 бо маросими бошукӯҳ расман ба истифода супурда шуд.

Бо мақсади бартараф кардани монеаҳои мавсимӣ ва таъмин намудани алоқаи доимӣ байни минтақаҳои шимолӣ ва ҷанубии ҷумҳурӣ, дар охири солҳои 90-ум сохтмони нақби Анзоб дар зери қаторкӯҳи Ҳисор оғоз гардид, ки масофаи 5 километрро фаро мегирифт.

Лоиҳакашӣ ва тарҳрезии нақбро мутахассисони Институти «Гидроспецпроект»-и Маскав ва пажуҳишгоҳи лоиҳакашӣ ва таҳқиқоти «Тоҷикгипротрансстрой» дар солҳои 80-ум ба иҷро расонида буданд. Ширкати «Метро-стил» дар баробари дигар корҳои сохтмонӣ, тарҳрезии иншооти зеризаминии нақлиётӣ, нақбҳои роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳанро низ ба уҳда дошт. Дар доираи лоиҳаи «Метро-стил», системаи вентилятсия ва тоза кардани дуди нақби Анзоб насб карда шуд.

Сохтмони нақби Анзоб соли 1988 оғоз ёфта, то он вақт тақрибан 600 метр роҳ кашида шуда буд. Бо пошхӯрии Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравӣ соли 1993 сохтмони нақб муваққатан қатъ гардид. Зарурати бунёди нақб аз он ҷиҳат муҳим буд, ки иртиботи мустақим байни марказ ва минтақаҳои водии Зарафшон қатъ шуда буд, зеро мақомоти Ҷумҳурии Ёзбекистон метавонистанд сарҳадро бе огоҳии Тоҷикистон барои

муҳлати номаълум баста, монеаҳои сунъӣ дар равандҳои ҳамлу нақли иртибот байни марказ ва ноҳияҳои вилояти Суғд эҷод кунанд. Аз моҳи январи соли 2001 дар Ҷумҳурии Ўзбекистон вуруди ҳатмии равондидҳои транзитӣ қорӣ карда шуд, ки ин рафтуомади аҳолиро байни қисматҳои гуногуни кишвар боз ҳам душвор гардонид.

Бо назардошти ин ҳолат, дар соли 1999 Ҷумҳурии Тоҷикистон қорҳои нақбсозиро бо иштироки мутахассисони собиқӣ трести «Нурекгидроспецстрой» оғоз намуд. Аз соли 2003 ба ин фаъолият мутахассисони ширкати эронии Sobir International ҳамроҳ карда шуданд. Дар ҳамон сол байни Ҳукумати Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон Созишнома оид ба сохтмони нақби Анзоб ба имзо расид, ки ҳаҷми умумии маблағгузори 39 миллион доллар ИМА-ро ташкил медод. Аз ин маблағ, 10 миллион доллар маблағгузори заминавии Ҳукумати Эрон, 7,8 миллион доллар ҳиссаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 21,2 миллион доллар қарзи аз қониби Ҳукумати Эрон дода шуда буд [112, с.534].

Ҳамин тариқ, ба мушкилоти мавҷуда нигоҳ накарда, соли 2006 нақби Анзоб, ки номи Истиқлолро гирифт ба истифода дода шуд, ки қисми шимолӣ ва қанубии кишварро ба ҳам пайваст менамуд. Ин қадами бузург дар роҳи бартараф намудани бунбасти коммуникатсионӣ ба ҳисоб меравад.

Шамин тариқ, дар заминаи баррасии масъала метавон чунин ҳулоса намуд:

- дар таърихи ҳалқи тоҷик раҳой аз бунбасти нақлиёти коммуникатсионӣ ва бо ҳам наздикшавии минтақаҳои кишвар таъмин гардид, ки боиси решакан кардани маҳалгарой шуда, инкишофи миллати тоҷикро қомилан таъмин намуд;

- аз бунбасти нақлиёту коммуникатсионӣ баровардани кишвар аз ҳадафҳои стратегии Ҳукумати ҷумҳурӣ дар солҳои истиқлолият гардид.

- дар солҳои истиқлолият барои сохтмон ва барқарорсозии роҳҳо ва дигар инфрасохторҳои соҳаи нақлиёт беш аз 45 лоиҳа ба маблағи 12 миллиард сомонӣ амалӣ гардид. Зиеда аз 2 ҳазор километр роҳҳо, 190 километр роҳи оҳан ва 30 километр ағба барқарор ва сохта шуданд.

- дар айни ҳол Тоҷикистон 14 ҳазор километр шабакаҳои роҳ дошта, 8670 километраш ё 62%-ро роҳҳои аҳамияти маҳаллидошта, 2120 километр ё 15%-ро роҳҳои аҳамияти ҷумҳуриявидошта ва 3178 км -ро роҳҳои байналмилалӣ ташкил медиҳад. Тибқи гузориши Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ, Тоҷикистон дар феҳристи умумӣ аз рӯи сифати роҳҳо дар Осиёи Марказӣ аз Қазоқистон ва Қирғизистон пеш гузашта, ҷойи аввалро касб кардааст.

- сохтмони роҳҳои нав ва барқарор намудани роҳҳои мавҷуда ба зиёд шудани кашондани бор ва мусофирон мусоидат кард. Дар соли 2016 15 миллиону 78 ҳазор тонна бор кашонда шуда, гардиши мусофиркашонӣ 228 миллиону 700 ҳазор ташкил дод.

- роҳҳои нав масофа ва вақти сафарро кӯтоҳ намуда, арзиши аслии сузишворӣ ва равшанҳои молиданиро арзон карданд, мӯҳлати хизмати ҳаракаткунамандаро зиёд ва бехатарии ҳаракатро таъмин намуданд.

- давлат барои сохтан ва барқарор намудани роҳҳои автомобилгард ва роҳҳои оҳан маблағҳои калон сарф кард. Аз хориҷа инвентитсияҳои калон ҷалб карда шуданд. Дар баробари дарозии роҳҳо, баромади роҳҳо, зичии роҳҳо Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ ҷойи аввалро ишғол кард.

- аз рӯи захираҳои обӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро мегирад, ки ин боигарӣ «стратегияи рушди энергетикаи ҷумҳуриро муайян кардааст».

- дар зарфи 28 соли даврони Истиқлолият, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии Сарвари давлат ба он назаррас шуд, ки неругоҳҳои Сангтуда 1 (670 МВт), Сангтуда 2 (220 МВт), Маркази гармию барқии Душанбе - 2 (400 МВт), агрегати 1-ум НБО Роғун 16 ноябри соли 2018 ва агрегати 2-юми ин неругоҳ 9 сентябри соли 2019,

НБО Помир – 1 (28 МВт) ва зиёда аз 250 адад НБО хурд, дастгоҳҳои офтобиро ба истифода дода, зиёда аз 1500 МВт тавоноии навро ба даст орад. Ба истифода додани Маркази гармию барқии Душанбе - 2 бо иқтидори 400 МВт ва эҳёи шабакаи гармирасонии шаҳри Душанбе боиси таъмини хубтари деҳотҷойи ватанамон бо энергияи электрикӣ гардид.

- муҳимтарин дастоварди кишвар дар роҳсозӣ ба Тоҷикистони воҳид табдил додани ҷумҳури гардид, ки хатарҳои эҳтимолии таҷзия, порашавӣ ва густариши андешаҳои зараровар барои вучуди Тоҷикистони мустақилро ба нестӣ бурд. Ин раванд имкон дод, ки ҷумҳури ба ҳалли мушкилоти дигар камар баста, бомуваффақият аҳдофи миллиро пиёда кунад.

3.2. Сиёсати иҷтимоии Ҳукумати мамлакат дар таъмини некуаҳволӣ ва бехатарии озуқаворӣ дар кишвар

Мувофиқ ба Сарқонуни кишвар, Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ эълон гардида, уҳдадор шудааст, ки барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам орад [54, с.64].

Дар асоси принсипи иҷтимоӣ будани давлат муносибати комилан нави шаҳрванд ва давлат ба миён омадааст, ки ҳадафи он зина ба зина баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишвар мебошад. Аз ин рӯ, «ҳаллу фасли тадриҷии масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии кишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати дохилии давлат аст [37, с.109].

Аз аввали солҳои соҳибистиклолӣ то имрӯз вазъи иҷтимоии кишвар зери таваҷҷуҳи давлат ва ҳукумати кишвар қарор дошта, аз муҳимтарин ҳадафҳои сиёсати давлатӣ дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки ҳаҷми маблағгузорӣ буҷетӣ ин масъаларо рӯшан менамояд.

Яке аз масъалаҳои муҳими соҳаи иҷтимоӣ ин кам кардани камбизоатӣ мебошад. Камбизоатӣ барои Тоҷикистон масъалаи нав нест. То замони истиқлолият даромад ба ҳар як сокини ҷумҳурии мо дар

байни дигар ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ аз ҳама паст ва ғоизи аҳолии камбизоат аз ҳама баланд буд.

Натиҷаҳои тадқиқоти сатҳи зиндагӣ дар Тоҷикистон, ки соли 1999 гузаронида шуд, нишон медиҳанд, ки аҳолии аз ҳама камбизоат, асосан, дар деҳот зиндагӣ мекунад.

Камбизоатӣ дар Тоҷикистон мафҳумест, ки дорои ҷанбаҳои гуногун мебошад. Вале, пеш аз ҳама, имкониятҳои маҳдуди корёбӣ ва сатҳи пасти музди меҳнат, хусусан, дар соҳаи кишоварзӣ сабабҳои асосии камбизоатӣ шуморида мешавад.

Илова бар ин, ҷанги бемаънии шаҳрвандӣ, офатҳои табиат, изтиробу тақонҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки дар раванди гузариши мамлакат аз низоми идоракунӣ ва фармонравӣ ба иқтисоди бозорӣ вобастаанд, шароитҳои низоми ҳифзи иҷтимоии аҳолиро саҳт маҳдуд намуданд. Соли 1995 аз рӯйи таҳлили намоёндагони СММ дар ҷумҳурӣ 86%-и аҳолиро камббизоатӣ ташкил менамуданд [180]. Бояд иброз анумд, ки соли 2002 то 2006 Стратегияи паст кардани камбизоатӣ қабул гардид. Агар ғоизи сатҳи камбизоатии мутлақ аз рӯйи таҳқиқоти сатҳи зиндагии аҳолии Тоҷикистон дар соли 2003 - 72,4 ғоизро ташкил дода бошад, ин нишондод дар соли 2009 ба 46,7 ғоиз расидааст. Ҳамчунин, сатҳи камбизоатӣ дар деҳот аз 74 ғоиз ба 51 ғоиз паст рафтааст ва дар мавзёҳои шаҳрншин бошад, пастравии камбизоатӣ аз 69 ғоиз ба 37 ғоизро ташкил додааст [180].

Соҳаҳои иҷтимоӣ ҳамеша дар мадди аввали сиёсати давлат ва Ҳукумати мамлакат қарор дорад. Аз ин рӯ, «дар даврони истиқлолият аз ҳисоби буҷет ба соҳаҳои иҷтимоӣ 45 миллиард сомонӣ равона карда шуд, ки қариб нисфи буҷети давлатиро ташкил медиҳад» [1]. Ҳамзамон, Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солони худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2016 қайд намуданд, ки: «Дар чанд соли охир нисфи буҷети давлатӣ мунтазам барои рушди соҳаҳои ҳаётан муҳими иҷтимоӣ, махсусан маориф, тандурустӣ, ҳифзи

ичтимоии аҳоли, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии шаҳрвандон бо роҳи зиёд намудани музди меҳнати кормандони соҳаҳои бучетӣ, нафақа, стипендия ва дастгирии оилаҳои камбизоат бо дарназардошти муқаррар намудани ҷубронпулӣ ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ равона карда мешавад» [180]. Чигунае, ки Абуфатҳ Шарифзода дар таҳқиқоти худ нишон додааст: «Агар дар соли 2001-ум барои соҳаҳои иҷтимоӣ зиёда аз 148 миллион сомонӣ ё 39 фоизи бучет сарф гардида бошад, пас дар соли 2006-ум ин маблағ ба 750 миллион сомонӣ расонида шуд, ки зиёда аз 50 фоизи хароҷоти бучети давлатиро ташкил медиҳад» [37, с.109].

Агар дарозумрии аҳолии Тоҷикистонро таҳлил кунем, пас соли 1971 дарозумрии аҳоли 72,7 бошад, пас 1998 ба 68,1, мерасад, аммо ин нишондод 2013 ба 73,4 баробар мешавад [56, с.28]. Яъне, дарозумрии аҳоли аз вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давлат вобастагии калон дорад. Бинобар ин, ҷанги шаҳрванди дарозумрии аҳолии кишваро ба 61,2 расонид, ки Тоҷикистон дар рӯйхати даҳ кишвари камумри ҷаҳон ворид гашт.

Бо ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ яке аз ҳадафҳои муҳим ва афзалиятноки стратегияи давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид. Дар ин замина, барои ноил шудан ба ҳадафҳои, ки бо беҳбудии зиндагии мардум алоқаманд буданд, тадбирҳои зиёде андешида шуданд. Пешрафти истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун омиле муҳимтарини таъмини амнияти озуқаворӣ дар кишвар пазируфта шуд.

Бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ дар ҷумҳурӣ ислоҳоти иқтисодӣ оғоз ёфт. Бар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти замин» соли 1992 марҳилаи аввали тақсимои қисман заминҳои минтақаҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ ба роҳ монда шуд. Ҳамчунин, бо фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 октябри соли 1995 (№342) ва 1 декабри соли 1997 (№874) ба 75 ҳазор гектар замин барои

истифода ба аҳолии деҳот тақсим карда шуд. Ин тадбир барои таъмини аҳоли бо озуқа ва ҷойи кор то андозае мусоидат намуд. Бо мақсади истифодаи самаранок ва оқилонаи захираҳои замин ва об, инчунин зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 1996 (№522) «Дар бораи таҷдиди корхонаҳо ва ташкилотҳои кишоварзӣ» қабул гардид. Дар ин раванд, супориши давлатӣ (госзаказ) ва нархи маҳсулоти кишоварзӣ озод карда шуд, ки ин амр ба мустақилияти деҳқонон дар парвариши маҳсулот ва афзоиши истеҳсолот мусоидат намуд [76, с.80].

Дар даврони истиқлолияти давлатӣ ислоҳоти кулӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба амал бароварда шуд. Ислоҳоти ба амал омада дар соҳаи кишоварзӣ барои хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) имкон фароҳам овард, ки кишти зироат, истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ ба роҳ монда шавад. Дар бисёр минтақаҳо татбиқи кишти такрорӣ дар заминҳои обӣ ва ҳалли масъалаи қарзи хоҷагиҳои пахтакор иқтисодии соҳаеро ба таври назаррас афзун намуд. Гузариш ба шаклҳои нави муносибатҳои иқтисодӣ, ташкили хоҷагиҳои нав ва хусусигардони амвол ба тағйироти амиқ дар соҳаи кишоварзӣ оварда расонд. Масалан, дар соли 2010 шумораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар кишвар ба 54,3 ҳазор расид, ки аз онҳо 890 адад асотиатсияи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), 819 адад хоҷагиҳои деҳқонии коллективӣ ва 357 адад хоҷагиҳои кооперативӣ буданд. Ҳамин тавр, сахми бахши хусусӣ дар рушди соҳаи кишоварзӣ устувор гардид.

Соҳаи кишоварзӣ ҳамчун бахши асосӣ ва рушддиҳандаи иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад ва дар солҳои охир, бо вучуди таъсири офатҳои табиӣ ва омилҳои бухронӣ, сатҳи устувориро нигоҳ дошта, ба ҳисоби миёна 18-21 фоизи маҷмӯи маҳсулоти дохилиро ташкил медиҳад. Бо вучуди ин, қисми зиёди масъалаҳои муҳими сиёсати аграрӣ ҳанӯз ҳал нагардидаанд. Модели рушди минбаъдаи соҳаи кишоварзӣ, ки

дар чанбаҳои иқтисодӣ ҳамчун афзалиятнок эътироф мешавад, то ҳол номувофиқият дошта, ба мушкилот рӯ ба рӯ аст.

Тоҷикистон пас аз ҷанг бо мушкилоти зиёд дар самти истеҳсоли ғалла ва таъмини амнияти озуқаворӣ рӯ ба рӯ шуд. Агар далелҳоро таҳлил кунем, вазъи кишварамон дар ибтидои истиқлолият хеле мушкил буд. Бар асоси ҳисобҳои олимон, талаботи ҷумҳурӣ ба ғалла тақрибан 1,5 млн тоннаро ташкил меод, ки аз ин 1 млн тонна барои истеъмоли хӯрокворӣ ва 500 ҳазор тонна барои хӯроки чорво зарур буд. Аммо соли 1994 дар ҷумҳурӣ танҳо 220 ҳазор тонна ғалла истеҳсол шуд, ки ин нишондиҳанда камтарин шумурда мешавад, инчунин ҳосилнокӣ он сол то 9 сентнер дар ҳар гектар расида буд. Ин дар ҳолест, ки соли 1990 дар ҷумҳурӣ 318 ҳазор тонна ва соли 1991-ум 304,3 ҳазор тонна ғалла истеҳсол гардида буд [43, с.38].

Таҳлилҳои илмӣ нишон доданд, ки аз соли 1996 ба ин тараф кишти ғалла дар ҷумҳурӣ ба тадриҷ беҳтар шудааст. Дар соли 1996 истеҳсоли ғалла 548,2 ҳазор тонна буд, ки то соли 2002 ба 700,7 ҳазор тонна ва соли 2005 ба 934,9 ҳазор тонна расид. Соли 2009 майдони кишти пахта дар ҷумҳурӣ 20% кам карда шуда, ҷои он кишти ғалладона зиёд гардид. Дар натиҷа, майдони кишти ғалладона ба 360 ҳазор гектар расид ва ин имконият фароҳам овард, ки бори аввал ҳаҷми истеҳсоли ғалладона ба 1 миллиону 294,5 ҳазор тонна баробар гардад [128, с.484]. Яъне, деҳқонони кишвар тавонистанд, ки 80% аҳолии кишваро бо ғалла таъмин намоянд. Муҳаққиқ Исайнова М. Ҳ. оид ба ин масъала дар мақолаи худ «Таъмини амнияти озуқаворӣ минтақа самти муҳими рушди иқтисодиёти ҷумҳурӣ» мефармояд, ки: «Таҳлили қиёсии нишондиҳандаҳои омории ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки соли 2020 истеҳсоли ғалла ба 1561,4 ҳазор тонна расонида шуд. Ҳамзамон, мувофиқи ояндабинҳои дар назар дошта мешавад, ки то соли 2025 нишондиҳандаи истеҳсоли ғалла ба 1,7 млн. тонна гандум ба миқдори қариб 1 млн. тонна расонида мешавад, ки

ҳаҷми қариб 80% - қонё намудани талаботи аҳоли бо ғаллаи худӣ бахусус гандум гувоҳи медиҳад» [184, с.105-111].

Гуфтан бамаврид аст, ки соҳаи ғаллакории ҷумҳурӣ дар аввали карни ХХI нисбат ба солҳои 1990-1991 муваффақиятҳои назаррас ба даст овард. Вале, нисбат ба он давра, соли 2014 дар мамлакат зиёда аз ҷаҳор баробар зиёд ғалладона ва лӯбиёи истеҳсол карда шуд. Ҳосилнокӣ ҳам дар ин соҳа беш аз 50% зиёд гардид. Ин ҷо фақат фаромӯш набояд кард, ки то соли 1991 барои истеҳсоли ғалладона, чуноне таъкид кардем, бештар заминҳои лалмӣ ва камҳосили обӣ ҷудо карда мешуд. Минбаъд чунин муносибат оҳиста-оҳиста тағйир ёфт. Ҳиссаи заминҳои ҳосилхез ҳам дар соҳаи ғаллакорӣ зиёд шуд. Вале вазъи бехатарии хӯроквории мамлакат талаб мекунад, ки дар ин соҳа минбаъд ҳам диққати ҷиддӣ дода шавад. Бо роҳи баланд бардоштани ҳосилнокӣ мардуми ҷумҳуриро бо ғалладонаи ватанӣ пурра таъмин намудан имконпазир аст» [131, с.9].

Дар давраи истиқлолияти давлатии ҷумҳурӣ, соҳаи картошкапарварӣ дар баробари истеҳсоли ғалладонагӣ ба дастовардҳои назаррас ноил гардид. Дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ қисми зиёди талаботи мардум ба картошкаро аз ҳисоби картошкаи Россия таъмин мекарданд. Бо вучуди ин, соли 1990 дар ҷумҳурӣ 207 ҳазор тонна картошка истеҳсол гардид. Ҳосилнокӣ дар он солҳо аз ҳар гектар 143,4 ва 141,1 сентнерро ташкил медод [131, с.9].

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ соҳаи картошкапарварӣ бо вучуди эҳтиёҷоти аҳоли ба таври назаррас коҳиш ёфт. Масалан, соли 1996 истеҳсоли картошка ба 107,7 ҳазор тонна расид, ки ин коҳиши бештарини истеҳсолот дар давраи истиқлолият буд. Ҳосилнокӣ дар ҳамин сол 102,0 сентнерро ташкил дод. Аз соли 1997 ба ин тараф истеҳсоли картошка дар ҷумҳурӣ сол ба сол афзоиш ёфт ва соли 2005 ба 555 ҳазор тонна расид, ки ин қариб се баробар зиёдтар аз соли 1991 мебошад. Ҳосилнокӣ аз ҳар гектар ба 196,2 сентнер баробар шуд, ки ин қариб 50% бештар аз нишондиҳандаи соли 1991 аст [131, с.10-11].

Солҳои минбаъда истеҳсоли картошка дар ҷумҳурӣ зиёд шуд. Аз ҷумла: соли 2009 – 690,9 ҳазор тонна; соли 2010 – 760,1 ҳазор тонна; соли 2011 – 863,1 ҳазор тонна; соли 2012 – 991,0 ҳазор тонна; соли 2013 – 1.115,7 ҳазор тонна ва соли 2014 кам шуда, то 853,7 ҳазор тонна фаромад. Ҳосилнокии картошка соли 2013 ба 247,3 сентнер расид [157, с.99]. Яъне, ҷуноне аз далелҳои оварда маълум мешавад, соли 2013 нисбат ба 1990 қариб 5 баробар зиёд картошка истеҳсол карда шудааст.

Имрӯз истеҳсолоти кишоварзӣ дар кишвар даромаднок ва самарабахш нест ва наметавонад ҷойҳои кори доимӣ фароҳам орад, ки ин вазъ боиси муҳочирати оммавии аҳолии қобили меҳнат гаштааст. Ҳоло дар асоси маълумоти мавҷуда, танҳо дар Федератсияи Россия тақрибан 1,2 миллион муҳочир тоҷик (асосан мардон) кору фаъолият доранд. Дар баҳши кишоварзӣ тақрибан 550 ҳазор нафар коргар ҳастанд, ки онҳо наздики 20 фоизи маҷмӯи маҳсулоти дохилиро истеҳсол мекунанд. Ҳудуди 70 фоизи аҳоли ба таври мустақим ё ғайримустақим бо ҳоҷагии қишлоқ робита доранд. Бо сабабҳои майли зиёди шаҳрвандон ба кор дар хориҷа ё муҳочират аксари кормандони соҳаи кишоварзиро дар ин соҳа занон ташкил менамояд. Аз ҳамин сабаб, қисми зиёди корҳои ҳоҷагии қишлоқро занон иҷро мекунанд, ки аксаран ба монанди мардон ҳуқуқи пурраи худ, аз ҷумла саҳми замини ҳоҷагии деҳқонӣ, музди меҳнат, дастрасӣ ба маблағҳои молиявӣ ва қарзро надоранд ва бинобар ин наметавонанд заминро бо таври дуруст ва самаранок истифода баранд. Ҳамчунин барои кишти такрорӣ ва ё қоидаҳои дурӯсти агротехнологӣ аҳамияти ҷиддӣ намедиханд, ки ин ба иқтисодиёти кишоварзӣ ва иҷроии нақшаи дурнамо ва таъмини бозори истеъмолӣ дар кишвар таъсири манфӣи худро мерасонад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки диққати ҷиддӣ ба талаботи занон дар масъалаи дастрасӣ ба замин, истифодаи самараноки он, дастрасӣ ба воситаҳои молиявӣ ва баланд бардоштани малака ва сатҳи донишашон дар агротехнологияи соҳаи кишоварзӣ дода шавад, то занон низ баробар бо мардон тавонанд

аз имкониятҳои фароҳамшуда дар доираи ислоҳот истифода баранд. Дар навбати худ, муваффақ гаштани ислоҳоти кишоварзӣ, асосан, аз то кадом андоза амалӣ гаштани имкониятҳои захиравии занҳо ва риоя гаштани ҳуқуқҳои онҳо, истифодаи оқилона ва риояи қоидаҳои агротехникии он, истифодаи донишҳои нави соҳа дар амал дар соҳаи кишоварзӣ дар ҳама самтҳои пешниҳоднамудаи ислоҳот вобастагӣ дорад.

Яке аз масъалаҳои муҳимми давлати соҳибистиклолӣ кишвари мо ин конунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амнияти озуқаворӣ мебошад. Баҳри амалӣ гардидани бехатарии озуқаворӣ ва амнияти он Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҳуҷҷатҳои муҳимми стратегӣ ба мисли «Барномаи амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2015», «Стратегияи миллии рушд (СМР) то соли 2015», «Консепсияи сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Рушди Ҳадафҳои Ҳазорсола» ва зиёда аз 15 барномаҳои давлати қабул ва мавриди амал қарор гирифтанд. Инчунин, соли 2014 чор лоиҳаи инвестиционӣ дар соҳаи кишоварзии амалӣ гардиданд. Гуфтан бамаврид аст, ки баҳри иҷрои Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои иловагӣ доир ба рушди соҳаи боғу тоқпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2014» аз 27 сентябри соли 2009, таҳти №683 қарор шуда, дар муддати панҷ сол 46901 гектар боғу тоқзори нав бунёд шуданд, ки 98,8% иҷрои нақшаро таъмин намуданд» [267, с.10].

Таҳлилҳои М.Ҳ. Исайнова нишон медиҳанд, ки: «Агар амнияти озуқаворӣ дар ҳолате, ки 30%-ро ташкил диҳад, он гоҳ бояд давлат на кам аз 70% талаботро аз ҳисоби захираҳои дохилӣ (ватанӣ) таъмин карда тавонад. Ҳоло мутаассифона, дар баъзе мавридҳо ин меъёри ҳудудии ҳадди ақал ба даст наомадааст. Дар ҳолати шароити номусоид дар бозори озуқаворӣ вазъият дар мамлакат метавонад боз ҳам муташанниҷ ва мураккабтар гардад. Ҳанӯз дар шохиси «Амнияти ҷаҳонии озуқаворӣ» (The Global Food Security Index), ки ҳамасола маҷлаи Бритониёи «The

Economist» таҳия мекунад, аз рӯйи худтаъминкунии озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2019 мақоми 93-юмро дар миёни 113 кишвар ишғол намудааст» [238, с.37].

Дар кишвари соҳибистиклолӣ мо соли 2015 «Соли оила» эълон гардид. Соли саломатӣ дар Тоҷикистон таҷлил карда шуд. Ҳифзи миллат дар маркази ҳадафи давлат қарор мегирад. Солимӣ омили муҳими афзун кардани бойигарии миллӣ буда, кулли дастовард ва рушду нумуи ҳаёти иҷтимоӣ - иқтисодиро таҷассум менамояд.

Таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки хизматҳои тиббӣ, агар соли 1996 3 сомонӣ ташкил дода бошад, пас соли 2001 131,3 сомонӣ шуда, нисбат ба соли 2006 24,6 маротиба афзудааст. Ташаккули миллати солиму ғанӣ яке аз ҳадафҳои муҳимми ҷомеа буда, зеро ҳимоя ва дастгирии давлат қарор гирифтааст. Таъмини рушди соҳаи тандурустӣ қисми таркибии сиёсати иҷтимоӣ буда, ҳароҷоти давлатӣ ба ин самт назаррас аст. Тибқи нишондодҳои оморӣ соли 1991 дар ҷумҳурӣ шумораи табибон 14,1 ҳазор нафар ва соли 1997 12,1 ҳазор нафарро ташкил мекарданд, яъне дар муддати 6 сол 2 ҳазор нафар табиб касби ҳудро тарк кардааст, ки шумораи камтарин дар солҳои соҳибистиклолӣ ба ҳисоб меравад. Солҳои баъдӣ шумораи табибон афзуданд, дар соли 2005 – 13,3 ҳазор ва соли 2009 14,5 ҳазор нафар зиёд шудааст. Аз ин нишондодҳо бармеояд, ки танҳо соли 2009 шумораи табибон аз шумораи соли 1991 дида, зиёд шудааст [128, с.523].

Чӣ тавре ки собиқ мушовири Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Мансур Сайфиддинов дар мусоҳибашон қайд мекунад, ки «Солҳои аввали соҳибистиклолӣ барои соҳаҳои илм ва фарҳанг даврони ниҳоят мушкул маҳсуб меёфт. Дар ин давра таҳдиди нестшавӣ ва пароканда гардидани миллати тоҷик ба вуҷуд омад. Ҳаракатҳо барои нест намудани фарҳанг ва арзишҳои фарҳангӣ дар кишвар ба мушоҳида мерасид. Аз тарафи дигар идеологияи коммунистӣ, ки то ин вақт яккахукмрон буд, шикаст хӯрд. Дар натиҷа дар андешаи равшанфикрон ё

аҳли зиёи кишвар ҳифзи истиклолият, тамомияти арзӣ, фарҳангу хувиятӣ миллий ва бунёди давлатдорӣ навин дар асоси арзишҳои миллии бунёдӣ ба вучуд омад. Аммо қисми аз фарҳангу хувияти миллий дур ба бегонапарастӣ ва ҳаракатҳои иртиҷоии фарҳангӣ ҳамроҳ гардиданд. Ин даврони гузариш аз тафаккури марксистӣ ба демократӣ низ буд, ки дар тафаккур ва маънавият як навъ холигиро низ ба вучуд овард. Ин масъалаҳои фарҳангиву маънавӣ то ба давраи расидан ба ваҳдати миллий идома намуд.

Дар оғози ҷанги шаҳрвандӣ гурӯҳҳои пайдо шуданд, ки дастовардҳои даврони Шӯравӣ мардуми тоҷикро бегона ва нолозим меҳисобиданд ва бар ин асос омӯхтани онҳоро муҳим намешумориданд. Дар баъзе муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар таълими таърихи халқи тоҷик танҳо ба давраҳои қадим ва асрҳои миёна маҳдуд гардида буд. Бархе афроди алоҳида, ки ба ақидаҳои иртиҷоӣ пойбанд буданд, ба ҷойи таҳсил дар мактабҳо ва донишқадаҳо, таълими кӯҳнашудаи анъанавӣ ва мадрасаҳоро авлотар медонистанд. Ҳатто ниҳодҳои илмӣ, институтҳои илмӣ-таҳқиқотӣ Академияи илмҳо барои ҷумҳурии ниҳодҳои нолозиму беарзиш унвон мекардаанд. Дастовардҳои илмию адабии замони шуравиро тамоман ба эътибор намегирифтанд.

Дар миёни чунин гурӯҳҳо афроде низ буданд, ки дар замони Шӯравӣ мансабҳои баланд, ҳатто роҳбарии Ҳизби коммунистро бар дӯш доштанд, аммо дар лаҳзаҳои ҳассоси таърихӣ ба ҷои талош барои ваҳдату субот, ба барангехтани рӯҳияи маҳалгароӣ ва маҳалбозӣ рӯ оварданд. Онҳо, бо тақия ба минтақаи зисти худ, мавқеи ошкоро зиддишӯравӣ, зиддикоммунистӣ ва ҳатто зиддимиллиро ихтиёр намуда, бо рафтори худ шиддати ихтилоф ва ҷудоиро миёни мардум бештар мегардониданд.

Хусусан дар он замон гурӯҳи муайяни афрод ба миён омаданд, ки ҷомеаи зиёии тоҷикро, аз ҷумла олимон, нависандагон, шоирон ва аҳли ҳунарро ба ду табақа — «пок» ва «дурага» тақсим менамуданд. Онҳо

ашхосеро, ки аслан аз манотиқи Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва дигар шаҳрҳои таърихӣ тоҷикнишин буданд, ба унвони «дурага» ёд карда, онҳоро ба ҳайси намоёндагони аслии миллати тоҷик эътироф намекарданд. Ин гурӯҳ ҳатто нависандагони маъруфу машҳур ва хизматкардаи халқи тоҷик чун Садриддин Айни, Мирзо Турсунзода, Раҳим Ҷалил, Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Аюб Шукӯҳиро низ дар зумраи «дурагаҳо» қарор дода буданд. Дар баъзе ҳолатҳо, зери таъсири ин гуна афрод ва дар натиҷаи ғояҳои тундгароёна, осори арзишманди адабии тоҷик, мисли романҳои С. Айни («Ғуломон», «Дохунда», «Одина») ва эҷодиёти Мирзо Турсунзода аз барномаҳои таълимӣ ҳазф карда мешуданд. Бо дастгирии чараёнҳои ифротӣ, ин гурӯҳҳо мавқеи ошкоро зидди фарҳанги миллии ва дунявиятро пеша карда, ҳар масъалаи иҷтимоӣ ва сиёсиро танҳо аз дидгоҳи шариат ва меъёрҳои мазҳабӣ арзёбӣ менамуданд, ки ин амр вазъи кишварро боз ҳам ноором ва муташанниҷ месохт.

Дар баробари ҳамаи ин падидаҳои фоҷиабори маънавӣ, вазъи ногувори иқтисодии кишвар низ ба аҳли илму фарҳанг таъсири амиқ расонд. Азбаски буҷети давлат ба шиддат коҳиш ёфта буд, ҳукумат натавонист соҳаи илму фарҳангро дар сатҳи лозимӣ дастгирӣ ва маблағгузорӣ намояд. Дар натиҷа, муассисаҳои илмӣ ва фарҳангӣ, инчунин муассисаҳои таҳсилоти олӣ, аз қабилӣ донишгоҳу донишқадаҳо, бо мушкилоти молиявӣ рӯ ба рӯ шуданд ва натавонистанд маоши ночизи кормандонашонро сари вақт пардохт кунанд. Ғайр аз ин, бо сабаби беқурбшавии шадиди пул, маблағҳои пардохтношуда ва пасандозҳои бонкӣ арзиш ва қудрати харидории худро батадриҷ аз даст медоданд.

Тамоми рӯйдодҳои вазнин, ки дар ҷумҳурӣ, бахусус дар пойтахт, шаҳри Душанбе ба вуқӯ пайвастанд, ба ҷомеаи зиёиёни кишвар таъсири амиқ гузоштанд. Зиёиён, ки қаблан низ пароканда буданд, боз ҳам парешонтар гардиданд. Дар натиҷа, шумораи зиёди онҳо, бахусус мутахассисон, ҳамроҳ бо русзабонҳо кишварро тарк намуда, ба Русия ва

дигар давлатҳо кӯч бастанд, равандеро ба вучуд оварданд, ки онро метавон «муҳоҷирати мағзҳо» номид. Гурӯҳи дигари зиёиён, ки ҳамзамон бо гурезаҳои тоҷик ба Афғонистон рафта буданд, дертар боз пароканда шуда, дар кишварҳои гуногун иқомат ихтиёр карданд. Гурӯҳи сеюм муваққатан дар ҷумҳуриҳои ҳамсои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ёзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон ва Қазоқистон, паноҳ бурданд. Чаҳорумин гурӯҳ, бо вучуди ҳама душвориҳо, дар дохили кишвар монданд ва фаъолияти эҷодии худро идома доданд. Он зиёиёне, ки дар шаҳри Душанбе ва минтақаҳои ҷангзада зиндагӣ мекарданд, қисман ба ҷойҳои оромтар, аз ҷумла вилояти Суғд, кӯч бастанд. Аммо як бахши дигари онҳо, ки теъдодашон низ кам набуд, бо вучуди хатарҳо ва шароити сангин, хонаву маконро тарк накарда, дар ҷои худ монда, бо часорат кори таълимӣ ва эҷодиро идома доданд ва бо ҳамин муассисаҳои илмӣ ва фарҳангиро аз пошхӯрӣ ва нобудӣ ҳифз намуданд.

Ҳамзамон, набояд фаромӯш кард, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандии харобиовар ва бародаркуши солҳои 1992–1997, як гурӯҳи зиёиёни кишвар, аз ҷумла омӯзгорон, олимон, рӯзноманигорон ва ҳунармандон қурбони ин ҷанги беасос гардиданд. Аз ҷумла, шахсиятҳои маъруфе мисли академик Муҳаммад Осимӣ - Президенти собиқи Академияи илмҳои ҷумҳурӣ, Юнусбек Исҳоқӣ - ректори Донишгоҳи давлатии тиббӣ ба номи Абӯалӣ ибни Сино, табиби машҳури сатҳи байналмилалӣ М. Ғуломов, олим ва шахсияти шинохта Муҳаммадназар Назаршоев, ки вазифаҳои масъули давлатӣ ва илмиро ба уҳда доштанд, беасос ба ҳалокат расиданд. Ҳамчунин, овозхони ҷавону умедбахши тоҷик Кароматуллои Қурбон низ дар ҳамин айём ҷони худро аз даст дод. Дар миёни рӯзноманигорон наздик ба 60 нафар ба ҳалокат расиданд, ки аз ҷумлаи онҳо журналисти барҷаста ва суҳанвари ҳақиқӣ Мӯҳиддини Олимпур низ мебошад. Ин талафотҳо ва рӯйдодҳои фочиабор дар замоне рух доданд, ки ҷаҳон дар самти пешрафти илм, фарҳанг ва технологияҳои муосир бо суръати баланд ҳаракат мекард, аммо мо,

баръакс, дар гирдобии бесаводӣ, маҳалгарой ва тафриқаҳои дохилӣ фуру рафта, қадамҳои ақибгузоро интихоб кардем.

Дар ниҳояти қор, тамоми ин ғоҷаҳои маънавӣ, бетартибӣҳо ва ноумедихоро сулҳи тоҷикон, ки 27 июни соли 1997 ба имзо расид, ба поён расонид. Ин сулҳи деринтизор ва ваҳдати миллӣ барои кормандони соҳаҳои илму фарҳанги кишвар нафаси тозае бахшид ва нерӯи наву илҳами эҷодиро дар вучуди онҳо бедор кард. Хусусан, дар соли 1999, ки ҳамзамон соли ҷашни 1100-солагии давлати Сомониён буд, бо ҳадафи таҳкими ваҳдати миллӣ ва пур кардани ғазои ҳолигии идеологии ба миёномада баъд аз сукути идеологияи коммунистӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи эҳёи арзишҳои миллӣ, анъанаҳо ва фарҳанги тоҷиконро пеш гирифт. Барои татбиқи ин ҳадафҳо, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як силсила санадҳои муҳим, қонунҳо ва барномаҳоро таҳия намуд, ки баъдан аз ҷониби Маҷлиси Олии мамлакат қабул гардиданд [261].

«Дар давраи истиқлолият дар кишвар шумораи беморхонаҳо сол ба сол зиёд шуд. Агар шумораи онҳо дар соли 1991 374 ададро ташкил медод, соли 2005 теъдоди онҳо ба 454 адад расид. Вале ин шумора дар соли ба 429 адад баробар шуда, теъдоди катҳои он дар тамоми солҳо нисбат ба соли 1991 кам шудааст» [128, с.523]. Масалан, «агар соли 1991 шумораи катҳои беморхонаҳо 59,6 ҳазор ададро ташкил карда бошанд, пас соли 2000 – 41,2 ҳазор кат, соли 2005 – 40,6 ҳазор кат ва соли 2009 ҳамагӣ 38,6 ҳазор катро ташкил додаанд. Сабаб, на ин ки кам шудани шумораи умумии беморон, балки дар амал сол то сол боло рафтани гаронии табобат ва доруворӣ мебошад. Бинобар ин, қисме аз беморон ба беморхонаҳо муроҷиат намеkunанд. Ба ғайр аз ин дар солҳои охир дар ҷумҳурии тиббии оилавӣ махсусан инкишоф ёфта истодааст. Ҳоло шумораи чунин табибон зиёда аз 400 нафар мебошанд» [128, с.523].

Соли 2011 351 адад муассисаҳои тиббӣ иҷозатнома гирифта, ба ғайрияти хусусии тиббӣ шурӯ намуданд. Инчунин, то соли 2012

теъдоди эҳтиёҷмандон чихати табобату ташхис дар хориҷи кишвар то 70% коҳиш ёфт.

Тавре ки дар боло қайд карда будем, ислоҳоти соҳаи тиб дар ҷаҳон марҳила тақсим шудааст. Марҳилаи чоруми он аз соли 2006 оғоз шуда, то кунун идома дорад, ки он аз мукамалгардонии сохти идорӣ, рушди тибби оилавӣ, маблағгузорӣ, пурқувват намудани заминаи моддӣ-техникии муассисаҳои тиббӣ ва ғайра иборат мебошад. Дар ин давра духтурони кишвар тавонистанд, ки аз бемориҳои ба монанди домана, гулӯзиндонак, сулфакабудак, сурхча ва гепатитҳои вирусӣ мутаносибан коҳиш ёфтааст.

Таҳлиҳои омӯрӣ нишон доданд, ки баръакс, баъзе бемориҳо зиёд шуданд, ки мо инро ба таври ҷадвал нишон медиҳем.

Ҷадвали 3.2.

Ҷавтидаҳо аз рӯи синфҳои асосии сабабҳои ҷавт [172, с.16].

Сабабҳои ҷавт	1991	1995	2000	2005	2010	2015
Сироятӣ ва паразитарӣ	4654	3732	1930	1339	1152	1022
Бемории саратон	2648	1629	1910	2210	2518	2180
Бемориҳои системаи гардиши хун	10099	12373	11683	14742	15750	15446
Бемориҳои узвҳои нафаскашӣ	6814	7255	3600	2746	2319	2192
Бемориҳои узвҳои ҳозима	989	1279	1191	1419	1481	1545
Ҳодисаҳои ногаҳонӣ, осебу захролудшавӣ	2364	2491	1700	1729	1623	1523
Ҷамагӣ ҷавтидагон	27568	28759	22014	24185	24843	

Қайд кардан бамаврид аст, ки хароҷоти умумии ба бахши тандурустӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун 7,1 ҳиссаи ММД бо дигар кишварҳои дорой паст ва миёнаи минтақаи аврупоии СҶТ баробар аст, аммо хароҷоти давлатӣ ба бахши тандурустӣ ҷамагӣ 2%-и ММД-ро ташкил медиҳад. Ба ҷойи ин, вобастагии кишвар ба пардохт аз ҷайби хонаводаҳо барои бахши тандурустӣ хеле баланд буда, он тақрибан аз се

ду хиссаи хараҷоти соҳаи тандурустиро ташкил медиҳад. Ин хиссаи зиёди пардохт аз ҷайби хонаводаҳо барои ҳифзи иҷтимоӣ ва баробарӣ дар системаи тандурустӣ пайомадҳоро дорад [113, с.25].

Хулоса, дар замони истиқлолият соҳаи тандурустӣ тадриҷан рушд менамояд. Барномаи ислоҳоти соҳаи тандурустии Тоҷикистон ҷиҳати ноил шудан ба фарогирии умумӣ бо хизматрасониҳои тандурустӣ ва беҳтар намудани дастрасии тамоми аҳоли ба хизматрасонии тиббии баландсифат ва истифодаи самараноки захираҳои давлатӣ иборат аст. Стратегияи миллии тандурустии ба наздики қабулшуда (Стратегияи ҳифзи солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030) ба далолати тавсияҳои ҷаҳони пайравӣ намуда, ба тавсеаи кӯмаки аввалияи тиббию санитарӣ таъҷиб мекунад. Барои дар амал татбиқ намудани стратегия зарур аст, ки ҳаҷми маблағгузорӣ ба соҳаи тандурустӣ карда шавад. Гуфта бамаврид аст, ки захираҳои буҷетӣ барои кӯмаки аввалияи тиббию санитарӣ кофӣ нестанд ва дар саросари кишвар нобаробар тақсим мешаванд, ки дар натиҷа, камбудии ноодилона дар дастрасии хизматрасонии тиббӣ ба вуҷуд меоянд.

Дигар масъалаи иҷтимоӣ ин соҳаи маориф мебошад, ки: «Дар толи бист сол беш аз шаст санади меъёриву ҳуқуқии соҳаи маориф таҳия шуданд ва ислоҳоти низоми таълиму тарбия дар ҳамоҳангӣ бо барномаҳои ниҳодҳои гуногуни давлативу ҷамъиятӣ ва созмонҳои байналмилалӣ ҳамвора тақмилу таҷдид ёфт. Ҳанӯз соли 1993 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» ба ҳукми аввалин ҳуҷҷати меъёриву ҳуқуқии соҳаи маориф дар вазъияти мураккабу душвори иқтисодиву сиёсӣ таҳия ва қабул гардид» [15, с.46-56].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ дар маҷлиси идона бахшида ба 60 солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар соли 2008 ёдовар шуданд, ки: «Дастурҳои асосии сиёсати давлат дар самти маориф муқарар гардида, барои рушди ҳамаҷонибаи он заминаҳои мусоиди ҳуқуқӣ ва сиёсӣ фароҳам оварда

шуд. Моҳи августи соли 1995 мулоқоти Сарвари давлат бо аҳли маориф баргузор шуд ва дар асоси дастурҳое, ки дар ин чаласа қабул гардид, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баъзе чораҳои пурзӯр намудани ҳифзи иҷтимоии кормандони маориф» ва «Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани шароити манзилӣ ва коммуналию маишии кормандони маориф» қабул гардиданд. Тавассути тадбирҳои мазкур манзилҳое, ки дар ихтиёри кормандони соҳа қарор доштанд, ба таври ройгон ба қор мандони муассисаҳои таълимӣ, илмӣ, низомӣ, тақмили ихтисос ва наشريҳои омӯзгорӣ дода шуданд» [15, с.46-56].

«Дар солҳои соҳибистиклолии ҷумҳурӣ нақшаи таълими мактабҳои таҳсилоти умумӣ чор маротиба (соли 1994, соли 2000, соли 2004 ва соли 2005) таҷдиди назар гардида, он ба талаботи давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ, ягона ва дунявӣ мувофиқ қунонида шуд» [131, с.327].

Барои дастгирии кормандони соҳаи маориф як қатор имтиёзҳо ва кумакҳо пешбинӣ шуданд. Аз ҷумла, ба онҳо кумаки яқвақтаина барои табобат дар ҳаҷми маоши моҳона, ҷубронпулӣ барои харидории наشريҳои даврӣ ва рухсатии пулакӣ барои табобат муқаррар гардид. Омӯзгороне, ки дар деҳот фаъолият мекунанд, аз пардохти андоз барои заминҳои наздиқавлигии худ озод карда шуданд. Бо назардошти тағйирёбиҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ ва эҳтиёҷоти навини ҷомеа, бо супориши Президенти кишвар ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» тағйиру иловаҳои муҳим ворид гардида, ин қонун соли 2004 дар таҳрири нав аз ҷониби мақомоти олии қонунгузорӣ қабул карда шуд. Ин санади нав дар баробари дигар қонунҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ислоҳоти соҳаи маориф тақони ҷиддӣ бахшида, барои пайвастании анъанаҳои таърихии маорифпарварии тоҷикон бо таҷрибаи пешрафтаи ҷаҳонӣ заминаи мусоид фароҳам овард. Дар идомаи ҳамин раванди навсозӣ, Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006–2015, Консепсияи миллии таҳсилот, Консепсияи миллии тарбия ва Низомномаи намунавии муассисаҳои

таълимӣ таҳия шуда, дар амал татбиқ гардиданд [15, с.286-294].

Қабули як қатор санадҳои муҳими меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии ва таҳсилоти баъд аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ», «Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон», инчунин қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба фаъолияти Вазорати маориф, қабул намудани довталабон тибқи квотаи президентӣ ва муайян намудани стандартҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, таҳсилоти ибтидоии касбӣ ва олии касбӣ, заминаи ҳуқуқии соҳаи маорифро таҳким бахшида, онро ба талаботи меъёрҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонданд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи апрели соли 2010 оид ба соҳаи маорифи кишвар чунин фармуданд: «Мақсади асосии мо дар ин самт аз он иборат аст, ки ҳифзи иҷтимоии мардум ҳарчи бештар таъмин гардад, соҳаҳои маорифу тандурустӣ рушди бештар пайдо намоянд, шабакаи технологияҳои иттилоотӣ тавсеа ёбад, барои тарбияи кӯдакону наврасони солим, таҳсили ҷавонон ва ба воя расонидани мутахассисони ба талаботи замони ҷавобгӯ шароити мусоид муҳайё карда шавад. Дар татбиқи ин ҳадафҳо соҳаи маориф нақши ҳалкунанда дорад. Дар натиҷаи ғамхориҳои пайвастаи ҳукумати мамлакат солҳои охир маблағгузориҳои соҳа ба таври назаррас афзоиш ёфт. Агар соли 2000-ум аз ҳисоби буҷети давлатӣ барои соҳаи маориф ҳамагӣ 42 миллион сомонӣ ҷудо шуда бошад, пас дар соли 2009 бо дарназардошти ҳамаи манбаъҳои маблағгузорӣ ва буҷети тасдиқшуда ҳаҷми он 1 миллиарду 70 миллион сомони ро ташкил кард. Яъне, буҷети соҳаи маориф дар муддати нӯҳ сол қариб 26 баробар афзудааст. Соли 2009 аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузорӣ сохтмони азнавсозии 218 мактаб анҷом ёфта, 40 ҳазор ҷойи нишаст ба истифода дода шуд. Ба хоҳири мусоидат ба рушди минбаъдаи

соҳаи маориф ва баланд бардоштани сатҳи тафаккури техникиву технологӣ дар ҷомеа мо соли 2010-ро Соли маориф ва фарҳанги техникӣ эълон кардем. Ин иқдом моҳиятан ҳадафи фароҳам овардани заминаи рушду такомули тафаккури техникиву технологиро, ки таҳкурсии он дар муассисаҳои таълимии зинаҳои гуногун гузошта мешавад, дар бар мегирад» [2].

Гуфтна бамаврид аст, ки: «Дар соли 2016 дар ҷумҳурӣ 76 гимназия ва 55 литсей фаъолият доранд ва дар онҳо зиёда аз 55 ҳазор нафар хонандагон таҳсил менамоянд. Шумораи муассисаҳои таҳсилоти умумии ғайридавлатӣ ба 47 адад ва шумораи хонандагони онҳо ба 14 ҳазор нафар расидааст» [2].

Заминаи моддӣ-техникии литсей-интернатҳои муштаракӣ тоҷикӣ-туркӣ мустаҳкам буда, ҷараёни таълиму тарбия, сатҳи дониши хонандагони онҳо ба меъёрҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ аст. Аз шумораи умумии 1418 нафар хатмкунандагони онҳо 97 фоизашон ба муассисаҳои таҳсилоти олии бонуфузи дохили кишвар ва давлатҳои хориҷи дуру наздик дохил шуда, таҳсил менамоянд. Тайи даҳ соли охир 42 нафар хонандагони ин литсейҳо дар озмунҳои байналмилалӣ ширкат варзида, ҷойҳои намоёнро ишғол карданд [131, с.328].

Соли 2016 дар ҷумҳурӣ шаш литсейӣ муштаракӣ тоҷикӣ-туркӣ ва 1 мактаби байналмилалӣ амал менамоянд, ки 1874 хонандаро ба таълиму тарбия фаро гирифтаанд. Солҳои охир дар раванди таълиму тарбия ва идоракунии ин муассисаҳои таълимӣ тағйироти куллӣ ба амал омад.

Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ бо сабаби нарасоии маблағгирӣ зиёди ташкилоту корхонаҳо ва колхозу совхозҳо аз уҳдаи таъмини муассисаҳои томактабӣ баромада натавониста, аз сарпарастии онҳо даст кашиданд. Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ҳам нарасидани маблағро барои нигоҳ доштани ин муассисаҳо баҳона карда, биноҳои онҳоро ба ташкилотҳо ва шахсони алоҳида ғуруҳтанд.

Аз ин рӯ, шумораи муассисаҳои томактабӣ нисбат ба соли 1991 452

адад ва шумораи тарбиягирандагон дар онҳо 79603 нафар кам шуд. Соли 2016 дар 492 кӯдакистони ҷумҳурӣ 67192 нафар кӯдак тарбия меёбанд, ки ин ҳамагӣ 5,3 фоизи кӯдакони синни томактабиро ташкил медиҳад [131, с.328]. Дар як қатор ноҳияҳо, аз қабили Варзоб, Ховалинг ва Мӯъминобод ягон муассисаи томактабӣ намондааст. Набудани муассисаҳои томактабӣ дар як қатор ноҳияҳо, дучанд кам гардидани шумораи онҳо дар ҷумҳурӣ, барҳам ёфтани гурӯҳҳои тайёрии кӯдакон ва гурӯҳҳои рӯзашон бардавом дар мактабҳо боиси коҳиш ёфтани чараёни таълиму тарбия ва сатҳи дониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ гардидааст. Яъне, масъалаи муассисаҳои томактабӣ то ҳоло ҳалли худро наёфтааст.

Аз соли 1997 сар карда, бо иқдоми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон мактабҳои олии ҷумҳурӣ духтарони деҳоти дурдасти ҷумҳуриро тибқи квотаи Президентӣ қабул менамоянд. Соли 2003 Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Низомнома оид ба қабули духтарони деҳоти дурдасти Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи суҳбат (беимтиҳон) ба мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро дар мушовараи худ тасдиқ намуд.

Дар тайёр кардани мутахассисон вобаста ба талаботи ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ба низом даровардани қабули духтарон ба мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи квотаи Президентӣ барои солҳои 2001-2005» таъсири мусбат расонид.

Аз соли 1997 то 2016 ба мактабҳои олии кишвар 3898 духтар аз деҳоти дурдасти ноҳияҳои кӯҳистон қабул шуда, 383 нафари онҳо соҳиби таҳсилоти олӣ гардиданд. Соли 2016 тибқи квотаи Президентӣ дар муассисаҳои олии касбӣ боз 2741 нафар духтарон ва 178 нафар писарон таҳсил менамоянд [131, с.328].

Соли 2003 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҳадафи ба роҳ

мондани раванди компютерикунонии муассисаҳои таълимӣ иқдоми зарурӣ андешид. Эмомалӣ Раҳмон аллакай соли 2001 дар мақолаи худ таҳти унвони «Тоҷикистон дар останаи қарни XXI» ба зарурати истифодаи васеи технологияи муосир ишора карда, таъкид намуда буд, ки «Тоҷикистон набояд ба партовгоҳи технологияҳои куҳнашуда табдил ёбад». Дар пайи талошҳои пайвастаи роҳбари давлат, ба кишвар таҷҳизоти замонавии технологӣ ворид гардида, бо истифода аз барномаҳои компютерӣ паркҳои технологияи таълимӣ ва лабораторияҳои мучахҳаз ба фаъолият пардохтанд. Ёлон гардидани соли 2010 ҳамчун Соли маориф ва фарҳанги техникӣ ба ин раванд нерӯи тоза бахшида, шароити рушди дастовардҳои навро фароҳам сохт.

Тавре ки сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд: «Рушди тафаккури техникий кӯдакону наврасон бояд вазифаи муҳими роҳбарони муассисаҳои таълимии ҳамаи зинаҳои таҳсилот, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва вазорату идораҳои дахлдор бошад» [2]. Дар асоси ин ибтикорот ба хонандагон ва донишҷӯёни макотиби таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии кишвар муяссар шуд, ки бештар ба таҳсил рӯ оварда, дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ сазовори ҷойҳои намоён гардида, соҳаи маорифи кишварро дар сатҳи ҷаҳонӣ муаррифӣ намоянд. Зери сиёсати маорифпарваронаи Сарвари давлат аз соли 1998 ба донишҷӯён ва толибилмони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ, аспирантон идрорҳои номӣ муқаррар карда шуд. Ба тариқи намуна, соли 1998 маблағи идрорпулии аспирантон афзоиш ёфт ва бо мақсади ҳавасмандсозии пажӯҳишгарони ҷавон, Ҷоизаи давлатии ба номи Исмоили Сомонӣ таъсис дода шуд. Ин ҷоиза ҳар сол ба шаш нафар аз байни олимон ва муҳаққиқони ҷавон барои таҳқиқоти арзишманд ва натиҷаҳои назарраси илмӣ супурда мешавад [15, с.28].

Пуштибонӣ ва дастгирии дониш, лаёқат ва истеъдоди толибилмон ҷойгоҳи муҳим дар сиёсати давлатии соҳаи маориф дорад. Ба иловаи таҳсили ҷавонон дар хориҷи кишвар дар асоси шартномаҳои

байнидавлатӣ ва квотаҳои махсус барои омода намудани мутахассисони ҷавобгӯ ба талаботи замони муосир, стипендияи байналмилалии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи «Дурахшандагон» таъсис ёфтааст. Имрӯз, шумораи зиёди ҷавонон тавассути ин барнома бо муваффақият аз озмун гузашта, дар донишгоҳҳо ва муассисаҳои магистратураи маъруфи ҷаҳон таҳсил доранд.

Ҳамзамон, афзоиши теъдоди донишҷӯёни хориҷӣ дар макотиби олии кишвар яке аз нишондиҳандаҳои нуфузи рӯзафзуни байналмилалии муассисаҳои таҳсилоти олии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Ба маълумоти соли 2016, дар донишгоҳҳои Тоҷикистон наздик ба 3500 донишҷӯи хориҷӣ аз 28 кишвари ҷаҳон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд [15, с.28]. Ёътибор ва ёътирофи дипломи муассисаҳои таҳсилоти олии Тоҷикистон дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон афзоиш ёфта, ин ҳолат ба равандҳои ҳамгирой бо низоми таҳсилоти олии байналмилалӣ шиддати нав бахшидааст.

Солҳои охир шумораи қабул ба аспирантураи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва муассисаҳои илмӣ тобеи вазорат афзуд. Соли 2003 89 нафар аспирантураи макотиби олии касбӣ ва илмӣ тобеи вазоратро хатм намуданд. 13 нафар аспирантони хатми имсола ва солҳои пешин диссертатсияи номзадӣ ва 8 нафар диссертатсияи докторӣ дифоъ намуданд. Яъне, соли 2016 дар аспирантураи мактабҳои олии ва илмӣ Вазорати маориф 291 нафар (155 нафар рӯзона ва 136 нафар ғоибона) ва дар докторантура 5 нафар таҳсил мекунанд [131, с.328].

Дар маҷмӯъ, сиёсати маорифпарваронаи Сарвари давлат ба тарбият ва ташаккули насли нав равона шудааст, ки дорои дониш ва саводи баланд, ахлоқи намунавӣ, ҷаҳонбинӣ ва худшиносии миллӣ бошад ва бо эҳсоси баланди ватандорӣ тавонад барои пойдории давлати муосири тоҷикон сахмгузор гардад. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», ки намунаи нодир дар қонунгузории ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, маҳз аз

ҳамин ғояи асосии сиёсати маорифпарваронаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон маншаъ мегирад.

Дар суҳанронии худ дар маросими ҷамъбасти муҳокимаи умумихалқии лоиҳаи қонуни мазкур, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаи ҷудонопазири се ниҳод - оила, мактаб ва муҳити иҷтимоиро таъкид намуда, масъалаи таълиму тарбияро аз нуқтаи назари рисолати ахлоқию маънавии инсон ва ҷомеа, ҳамзамон бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ ва давлатӣ, таҳлил ва баррасӣ кард. Ӯ таълиму тарбияро вазифаи муқаддаси умумиҷумҳуриявӣ номид. Дар асл, қўшишҳои маънавию сиёсӣ, ки бо роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон сурат мегиранд, ҳадафи аслиашон ташаккули инсони озод, донишманд ва тавоност, насли созандае, ки бо ақлу фарҳанг ва ҷаҳонбинии солим метавонад ояндаи равшани миллатро таъмин намояд ва Тоҷикистонро ба мақоми шоистаи таърихию ҷаҳониаш баргардонад. Дар ҳамин замина, “Барномаи ислоҳот ва рушди муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ барои солҳои 2012–2020”, ки дар Паёми соли 2016 Президенти мамлакат дастур дод, бар асоси дастовардҳои мавҷудаи низоми маориф таҳия шуда, нақши калидӣ дар татбиқи ин ҳадафҳои муҳими миллӣ хоҳад дошт [64, с.60-61].

Ҳамзамон бо татбиқи барномаҳои густурдаи тарғиб ва таҳкими мавқеи забони модарӣ ва забони давлатӣ дар низоми маориф, «Барномаи давлатии омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ» низ таҳия ва ба иҷро дароварда шуд. Ин барнома ҳадаф дорад мутахассисонро тарбия намояд, ки на танҳо дониши амиқи забонҳо, балки ҷаҳонбинии васеъ дошта, ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ бошанд. Аз ҷониби дигар, амалисозии барномаи компютерикунонии муассисаҳои таълимӣ ба рушди фикррониву зеҳни ҷаҳонӣ ва истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълиму тарбия такони нав бахшид. Татбиқи ҳамоҳангшудаи ин ду барномаи муҳими миллӣ аз қадамҳои муассир дар самти мутобиксозии низоми таълим ба равандҳои

чаҳонишавии маориф махсуб ёфта, барои боло бурдани сатҳи зехнӣ, афкорӣ ва донишии насли наврас шароити мусоид фароҳам овард. Ин иқдомҳо бо мақсади рушди илм ва мутобиқсозии тадқиқотҳои илмӣ ба талаботи нави технологияҳои муосир роҳандозӣ гардидаанд.

Президент роҷеъ ба такмили усулҳои таълиму тарбият сухан ронда, ҳанӯз соли 1996 таъкид карда буд, ки: «Эҳтиром гузоштан ба муқаддасоти миллӣ аз донишони онҳо шурӯъ мешавад. Ба ин хотир, мо бояд тамоми низоми таълиму тарбияро дар мактаб бо дарназардошти ниёзҳои истиқлолияти давлат, самтҳои пешрафти ҷомеа, арзишҳои маънавию ахлоқии халқамон дар пайваستاгӣ бо арзишҳои умумибашарӣ таҷдиди назар кунем» [216, с.146-148].

Ба андешаи мо сиёсати маорифпарваронаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳти таълим ва тарбияи насли наврасу ҷавон дар рӯҳияи озодагиву худшиносӣ ва ватандӯстии насли наврасу ҷавон омили асосии инкишофи давлат ва ҷомеаи Тоҷикистон гардид. Ин ҳама боиси ташаккули илму маориф ва таваҷҷӯҳ ба таҳсилот ва ворид шудан ба донишгоҳҳо гардидаанд, ки сарвари давлат аз рӯзҳои аввали ба сари ҳокимият омаданашон дар вохуриҳо ва ҷорабиниҳо дастурҳои мушаххас ба масъалаи мазкур медодаанд.

Ҳамин тавр, аз он ҷӣ гуфта шуд, метавон натиҷа гирифт, ки ислоҳоти сиёсӣ ва иқтисодие, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш гирифт, натиҷаҳои назарраси худро дода, даромади кишвар, сатҳи хизматрасониҳо ба аҳоли ва дар маҷмӯъ, некуахлоқии халқ беҳтар гардид. Тавре аз нишондоду омили ироашуда бармеояд, мардум ислоҳот ва таъсири онро дар рӯзгори худ ламс карда, ба ҷонибдории сиёсати давлат раъй доданд ва ин, дар навбати худ, ба суботи сиёсӣ ва амният дар кишвар мусоидат кард. Пойдории низоми демократӣ ва ҳифзи арзишҳои соҳибистиклолӣ бар пояи некуахлоқии аҳоли гузошта шудааст, ки он рӯз то рӯз беҳтар мегардад.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳқиқ ва омӯзиш масоили рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷумҳурий дар давраи солҳои 1985-2016 мубрам мебошад. Хулоса ва натиҷаҳои зимни таҳқиқоти диссертатсионӣ бадастомада дар нуқоти зерин баён мегарданд:

1. Дар давраи нисбатан кӯтоҳи таърихӣ то оғози ҷанги дуҷониба ҷаҳон дар ҷумҳурий шабакаи муайяни корхонаҳои саноатӣ ташаккул ёфт, ки ба таври умумӣ тақрибан аз 270 корхонаи саноатӣ иборат буд. Албатта, таъсиси корхонаҳо ва аз худ кардани захираҳои мавҷудаи табиӣ, пеш аз ҳама, маҳсулоти бахши аграрӣ, то андозае ба беҳтар гардидани вазъияти иҷтимоиву иқтисодии ҷумҳурий мусоидат намуд. Лекин суръати рушди хоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои зикргардидаи саноат ба таври объективӣ, барои инкишофи босуръати иқтисодиву иҷтимоии ҷумҳурий нокифоя буд. Маҳз чунин ҳолат боиси хусусияти дотатсионӣ касб намудани Тоҷикистон гардид, ки то давраи пошхӯрии Иттифоқи Шуравӣ амал мекард [1,3-М].

2. Нишондиҳандаҳои баландтарини иқтисодиёти Тоҷикистон ба солҳои 70-90-ум рост меоянд, ки бо ташаббусҳои зикргардида нисбати қувват бахшидани иқтидорҳои энергетикӣ алоқаманданд ва дар навбати худ, ба рушди соҳаҳои энергетикӣ металлургияи ранга таъсир расонидаанд. Дар ин давра дар Тоҷикистон неругоҳҳои бузургтарини минтақа-неругоҳи Норак, Бойғозӣ, Хоруғ, инчунин, маркази гармидиҳии Ёвон бунёд карда шуданд. Дар натиҷа, дар асоси рушди инфрасохтори энергетикӣ, Заводи алюминии тоҷик бунёд гардид, ки пойгоҳи саноати вазнини Тоҷикистони муосир ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, рушди соҳаи мошинсозӣ мушоҳида гардида, заводҳои нави механикӣ таъмир дар Душанбе ва Хучанд ба истифода дода шуданд [2-М].

3. Болоравии иқтисодии Тоҷикистон аз амал намудани асосҳои системаи шуравӣ – иқтисодиёти нақшавӣ вобаста буд. Ислоҳоти

системаи иқтисодӣ, ки соли 1985 дар давлати Шуравӣ оғоз гардид, ба иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири манфӣ расонид. Ҳукумати марказии Шуравӣ аз вазифа ва масъулиятҳои худ даст кашида, ба худмаблағгузориҳои ҷумҳуриҳо таъҷибот менамуд. Дар амалия корхонаҳои маҳаллӣ ва хоҷагиҳои кооперативӣ ба системаи худмаблағгузорӣ ва худтаъминкунӣ гузашта, танҳо вазифадор шуда буданд, ки ба бӯчаи ҷумҳурий миқдори муайяни андоз пардохт намоянд. Корфармоён, ки дар доираи ислоҳот имтиёзҳои зиёдро ба даст оварда буданд, метавонистанд кормандонро аз кор озод намоянд, тарзи идоракуниро дигаргун созанд. Ин омил таъсири номатлуб ба вазъи сиёсии кишвар расонд [1,3-М].

4. Рушди иқтисодиёт дар давраи шуравӣ асоси низоми иқтисодиёти муносири Тоҷикистон гардид. Дар ин давра соҳаҳои таҳассусии ҷумҳурий ташаккул ёфтанд, лоиҳаҳои бузурги энергетикӣ татбиқ шуданд, мактабҳои илмиву академикӣ таъсис ёфтанд, шаҳрншинӣ дар минтақаҳои алоҳида амалӣ гардид, барномаи тулонии рушди босуръати Тоҷикистон дар соҳаҳои мухталиф амалӣ гардид. Лекин, воқеияти солҳои 90-ум сабаби гузариши давлати тозаистиклол аз тарҳи нақшавии иқтисодиёт ба иқтисодиёти бозорӣ гардид. Дар назди Тоҷикистон вазифаи бозсозии пурраи маҷмуи хоҷагидорӣ ва ба роҳ мондани муносибатҳои тиҷоратӣ-иқтисодӣ бо собиқ ҷумҳуриҳои иттифокӣ гузошта шуд [1,4-М].

5. Омили аслии ба вуҷуд омадани бӯҳронҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар шароити Тоҷикистони соҳибистиклол, ба таври марҳилавӣ, реша ва сабабҳои амиқ дошт. Ин мушкилот асосан аз ноуҳдабароии роҳбарияти сиёсӣ ва элитаи ҳукмрони давр сарчашма мегирифт, ки сиёсати марказро бештар аз манфиатҳои худ ва бе таваҷҷуҳ ба ниёзҳои воқеии ҷумҳурий роҳандозӣ мекарданд. Тақсими ғайриоқилонаи захираҳо ва ҷойгирсозии корхонаҳои саноатӣ тибқи манфиатҳои умумии давлати Шӯравӣ, бе назардошти рушди мутавозини минтақаҳо, низ ба ин бӯҳронҳо замина гузошт [5-М].

6. Роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣ бо мақсади тақвияти сиёсати бозсозӣ шиору ғояҳои навро ба таври густурда таблиғ менамуд, ки аз ҷумлаи онҳо метавон ба чунин андешаҳо ишора кард: «арзишҳои умумииinsonӣ меҳвари асосии тафаккури нав мебошанд» ва «таҳкими демократия ва ошкорбаёнӣ ба мустаҳкам гардидани пояҳои сотсиализм мусоидат мекунад». Хусусан, ибораи «озодии интиҳоб – ҳуқуқи ҳар як миллат аст» боиси пайдо гардидани ҳаракатҳои ҷудоихоҳӣ ва миллатгароӣ шуд. Аз ин рӯ бояд тазакурр дод, ки замони он фаро расидааст, ки ба мероси замони шуравӣ аз дидгоҳи манфиатҳои миллии бо диди нави илмӣ нигариста, дастовардҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ ва камбуду костҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии ин марҳилаи таърихӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, осори арзишманд барои тарбияи насли наврас таълиф карда шавад [5,6-М].

7. Идеологияи сотсиалистӣ дар ибтидо аз он ҷиҳат қобили қабул буд, ки арзишҳои пешниҳодкардаи он бо ниёзҳо ва низоми арзишҳои мавҷудаи замони ташаккули давлати Шӯравӣ ҳамоҳангӣ доштанд. Болшевикон, ба ҷои он ки ҷомеаро пурра ғарбӣ намоянд ё элитаи ҳукмрони ғарбиасро барқарор созанд, роҳи навро пешниҳод карданд, ки дорои хусусиятҳои худӣ ва мутобиқ ба воқеияти замон буд. Арзишҳои тозае, ки онҳо матраҳ намуданд, бо арзишҳои мавҷуда созгор буданд ва ҳамин омил сабаб шуд, ки дар солҳои 1920–1930 ин гузариши фарҳангӣ ва иҷтимоӣ нисбатан табиӣ ва пазируфта гардад [1,2,-М].

8. Сиёсати бозсозӣ на сабаби асосии бӯҳрони иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангии давлати Шуравӣ, балки падидае буд, ки тамоми камбуду норасоии сиёсати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангии давлати шуравиро ошкор намуд. Бозсозӣ мебоист масъалаҳои муҳталифи мавҷудаи иқтисодӣ ва иҷтимоиро бартараф менамуд, ислоҳоти соҳаҳои гуногун ва таҷдиди сохтори давлатиро таъмин мекард. Лекин, ҷомеаи шуравӣ ба ин раванд омода набуд. Бо ислоҳоти соҳаҳои

мухталиф дар доираи сиёсати бозсозӣ, тардичан пояҳои асосии давлати Шуравӣ заиф мегардид, пошхӯрии он наздик мешуд [2,5-М].

9. Тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи Тоҷикистон бо мақсади мувофиқ кардани он бо талаботи рушди равандҳои демократӣ ва таъмин намудани устувории ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ шудаанд. Ҳадафи асосии ин тағйирот такмили низоми сиёсӣю давлатӣ, тақвияти унсурҳои демократӣ дар ҷомеа, беҳтар намудани механизми кафолати ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандиён, ҳамчунин таъсиси асосҳои конститусионӣ барои рушди устувори ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ мебошад. Дар давоми ин солҳо кишвар се марҳилаи асосии ислоҳоти низоми сиёсиро паси сар карда, ки ҳар кадом давраи пурраи ташаккул ва рушди давлатдорӣ навини Тоҷикистонро муаррифӣ мекунад. Ин равандҳои сиёсӣ талаботи замон буда, аҳамияти онҳо дар таҳкими давлатдорӣ тоҷикистонӣ ва рушди фардо хеле бузург аст [5,6-М].

10. Ташаккули ҳукумати электронӣ яке аз масъалаҳои муҳимми ислоҳоти сиёсӣ ба ҳисоб рафта, дар доираи он шакли нави ташкили фаъолияти мақомотҳои иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ба роҳ монда мешавад, ки дар асоси истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, сатҳи нави ба дастории фаврӣ ва қулайи хизматрасониҳо ва иттилоот оид ба натиҷаи фаъолияти мақомотҳои иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, таъмин карда мешавад. Ворид намудани унсурҳои идоракунии электронӣ ҳамчун чорабинии асосии таъмини волоияти қонун, институтҳо, низом ва сохтор баррасӣ карда мешавад, лекин ин пойгоҳ аз ҳисоби нокифоягии имкониятҳои техникӣ, молиявӣ ва кадрӣ ҷумҳурӣ дар мусоидат, коркард ва амалӣ намудани сиёсат ва самтҳо дар асоси унсурҳои идоракунии электронӣ камрушдкарда боқӣ мондааст [5,6-М].

11. Иқтисоди бозорӣ ба рушди босуръати иқтисодиёт ва амалинамоии таҷдиди техникий истехсолот ва сатҳи зиндагии мардум бояд мусоидат намояд. Лекин, дар амалия чунин сурат нагирифт, зеро

заминаи чорӣ намудани методҳои нави хоҷагидорӣ омода набуданд, заминаҳои кӯҳна бошанд, ба пуррагӣ рад гардида буданд [5,6-М].

12. Барномаи ислоҳоти иқтисодӣ дар Тоҷикистон аз бисёр ҷиҳат самти пешгирифтаи Ҳукуматро роҷеъ ба ислоҳоти ҷиддии иқтисодӣ таҷассум намуда, пеш аз ҳама, ба ташаккули иқтисоди бозории самаранок, устувории макроиқтисодии он, таъмини рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани некуаҳволии мардум равона гардида буд. Таҳлилҳо собит намуданд, ки муқаррароти асосии барномаи зикршуда аз вазъи иқтисодиёт ва самтҳои асосии рушди он, дарки зарурати дигаргуниҳои ҷиддӣ дар тамоми соҳаҳо ва бахшҳои иқтисодиёт бармеояд. Зеро дар ин давра роҳи ягонаи имконпазир дар самти таъмини устуворӣ ва раҳӣ аз бӯҳрони тағйирпазирии ҷомеа маҳз ислоҳоти иқтисодӣ ба ҳисоб мерафт [3,4-М].

13. Дар раванди ислоҳоти аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсади асосӣ баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти дохилӣ, зиёд намудани ҳаҷми истеҳсолот, беҳтар намудани сифати маҳсулоти аграрӣ, таъмини аҳоли бо озуқаворӣ ва як қатор корхонаҳои саноати сабук бо ашёи хом ба ҳисоб мерафт, ки сохтори бахши агарариро ба пуррагӣ дигаргун сохт. Дар тури солҳои ислоҳот, соҳаи савдо ва харид ба таназзул дучор шуд, ки ба фурӯши маҳсулоти аз ҷониби истеҳсолкунандагони кишоварзӣ парваришёфта оварда расонид. Инфрасохтори номукамал, номувофиқатии амалҳо дар доираи ИДМ, ворид набудани иттилоот ва иртиботи заиф барои ворид шудани истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзиро ба бозорҳои байниминтақавӣ ва ҷаҳонӣ душвор сохт. Таҳвили дохилӣ ба бозорҳои кишвар бо нархи гарони интиқоли бор мушкил шудааст, ки ба омилҳои ғайриистеъмоли низ мусоидат мекунад. Таъмини бахши хусусӣ аз ҷониби талаботҳои ками истеъмолкунандагон дар ноҳия маҳдуд аст [3,6-М].

14. Пас аз соҳибистиклол гардидан дар шароити Тоҷикистон зарур буд, ки шаклҳои нави идоракунии фаъолияти корхонаҳо ба роҳ монда

шавад. Дар ин самт чунин шуморида мешуд, ки маҳз хусусигардонӣ боиси пайдошавии шаклҳои нави хоҷагидорӣ ва шаклҳои нави идоракунии корхонаҳо гардида, имконият фароҳам меорад, ки барои пешрафти минбаъдаи корхонаҳои саноатӣ сармояи хориҷӣ ҷалб карда шавад. Лекин, дарвоқеъ, аксарияти корхонаҳо, ки аз тарафи кормандони ҳамин корхона хусуси гардонида шуда буданд, барои фаъолияти минбаъдаи он маблағ надоштанд. Албатта чунин вазъият боиси аз қор мондани корхона, баъдтар ба пуррагӣ нобуд гардидани як қатор корхонаҳо оварда расонид [1,4,6-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия

Дар асоси таҳқиқоти мавзӯи мазкур чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешавад:

- тамоми сарчашмаҳо ва адабиёти мавҷуда, ки ба рушди иқтисодиву иҷтимоии Тоҷикистон дар марҳилаи солҳои 1985-2016 бахшида шудаанд, ҷамъоварӣ ва дар шакли маҷмуаи алоҳидаи серчилда таҳия карда шавад; бо ин васила метавон ҳолатҳои камомӯхташудаи масъаларо муайян намуда, дар ин самт фаъолияти илмиро пурзӯр кард;

- лоиҳаи алоҳидае коркард ва амалӣ карда шавад, ки дар доираи он тамоми камбудҳои, ки пас аз соҳибистиклол гардидан пайдо шудаанд, ошкор, таҳқиқ ва баҳогузорӣ карда шуда, роҳҳо ва воситаҳои воқеии бартараф намудани онҳо пешниҳод карда шаванд;

- бо иштироки мансабдорони давлатӣ, иқтисодичиён ва муаррихон оид ба масоили рушди иҷтимоиву иқтисодии ҷумҳурӣ конференсияҳои илмӣ доир гардида, оид ба рушди минбаъдаи вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар пешниҳодҳо манзур карда шаванд.

- тамоми ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ ба давраи шуравии таърихи худ баҳои аз дидгоҳи манфиатҳои миллиашон асоснок додаанд, дар ҷумҳурии мо, мутаассифона, сарфи назар аз кӯшишҳои ҷудогонаи муҳаққиқони ватанӣ, ин қор ба таври бояду шояд иҷро нагардидааст.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Сарчашмаҳо

1. Аз Паём то Паём [Матн]: паёмҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2001-2021 / мурат.: Р.М. Шарипов, Қ.А. Тураев, С.М. Зоиров. – Душанбе, 2022. – 724 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ш. Душанбе, 24 апрели соли 2010 [Матн] // Садои мардум. – 2010. – 27 апрел.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 22 декабри соли 2022 [Манобеи электронӣ]. – Низоми дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/29823> (санаи мурочиат: 05.01.2023).
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 28 декабри соли 2023 [Манобеи электронӣ]. – Низоми дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32191> (санаи мурочиат: 10.01.2024).
5. Сельское хозяйство Республики Таджикистан [Текст]: статистический сборник. – Душанбе, 2001. – 340 с.
6. Сельское хозяйство Республики Таджикистан [Текст]: статистический сборник. – Душанбе, 2006. – 345 с.
7. Сельское хозяйство Республики Таджикистан [Текст]: статистический сборник. – Душанбе, 2011. – 350 с.
8. Сельское хозяйство Республики Таджикистан [Текст]: статистический сборник. – Душанбе, 2013. – 351 с.
9. Советский Таджикистан за 60 лет [Текст]: юбилейный статистический ежегодник. – Душанбе, 1984. – 345 с.

10. Солиев, Х.Х. Республика Таджикистан. 15 лет независимого экономического развития [Текст] / Х.Х. Солиев. – Душанбе: Эджод, 2007. – 558 с.

11. Статистический сборник [Текст]. – Душанбе: Госстатагентство Республики Таджикистан, 2000. – 358 с.

12. Статистический ежегодник Республики Таджикистан [Текст]. – Душанбе: Госкомстат Республики Таджикистан, 2002. – 328 с.

13. Статистический сборник Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан [Текст]. – Душанбе, 2013. – 352 с.

14. Таджикистан [Текст]: отчет по человеческому развитию. – Душанбе: ПРООН, 2000. – 122 с.

Суханрониҳо ва асарҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Эмомалӣ Раҳмон

15. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [Матн]: иборат аз 21 ҷилд. – Душанбе: Ирфон, 2002-2022.

16. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон [Матн]: масъалаҳои ташаккул ва рушд. – Душанбе: Фасл 4, 2021. – Ҷ.1. – 392 с.

17. Ҳисоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси ботантана ба ифтихори 10-солагии Истиқлолияти Тоҷикистон [Матн] // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2001. – №4. – С.5-30.

18. Раҳмонов, Э.Ш. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе, 2004. – 256 с.

19. Раҳмонов, Э.Ш. Дирӯз ва имрӯзи тоҷикон [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 1997. – 28 с.

20. Раҳмонов, Э.Ш. Ислоҳоти иқтисодӣ – тақозои замона [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 104 с.

21. Раҳмонов, Э.Ш. Истиқлолият – боигарии бебаҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2001. – 64 с.

22. Раҳмонов, Э.Ш. Ҷавонон – созандагони ояндаи ҷомеа [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе, 2008. – 221 с.
23. Раҳмонов, Э.Ш. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар останаи асри XXI [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 2000. – 32 с.
24. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов. – Лондон 1999. – 240 с.
25. Раҳмонов, Э.Ш. Фарҳанг ҳастии миллат аст [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 2001. – 64 с.
26. Раҳмон, Э. Отдаем приоритет развитию промышленности [Текст] / Э. Раҳмон // Народная газета. – 2010. – 10 марта.
27. Раҳмонов, Э.Ш. О неотложных мерах по стабилизации и развитию агропромышленного комплекса страны [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов // Экономика Таджикистана. Стратегия развития. – 2000. – №1. – С.5.
28. Раҳмонов, Э.Ш. Таджикистан – дестяъ лет независимости [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов. – London: Flint River editions, Great Britain, 2002. – 59 с.
29. Раҳмонов, Э.Ш. Таджикистан в огне [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Матбуот, 1993. – 288 с.
30. Раҳмонов, Э.Ш. Таджикистан на пороге XXI века [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 2001. – 32 с.
31. Суханрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба 20-умин солгарди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: Шарқи озод, 2012. – 79 с.
32. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ [Матн] / мураттиб С.Фаттоев. – Душанбе: Ирфон, 2001. – Ҷ.1-3. – 702 с.
33. Шарифзода, А. Пайвандгар [Матн] / А. Шарифзода, З. Қосимӣ. – Душанбе, 2013. – 336 с.
34. Шарифзода, А. Фархундапай [Матн] / А. Шарифзода, З. Қосимӣ. – Душанбе, 2014. – 336 с.
35. Шарифзода, А. Эмомалӣ Раҳмон ва соле, ки ба қарнҳо баробар

аст (Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Тоҷикистон дар соли 2004) [Матн] / А. Шарифзода, С. Шамсиддинов. – Нашри дуюм. – Душанбе: Ирфон, 2011. – К.4. – 372 с.

36. Шарифзода, А. Эмомалӣ Раҳмон: Оғози марҳилаи нав (Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Тоҷикистон дар соли 2007) [Матн] / А. Шарифзода, З. Қосимӣ. – Нашри дуюм. – Душанбе: Ирфон, 2011. – К.7. – 372 с.

37. Шарифов, А. Эмомалӣ Раҳмонов – Президенти мо! [Матн] / А. Шарифов. – Душанбе, 2008. – 252 с.

Сарчашмаҳои бойгонӣ

38. Архив колхоза «XXII партсъезд» Гиссарского района. Отчет колхоза по соцсоревнованию за 1990 г.

39. БМД Тоҷикистони Шуравӣ. – Ф.1551. – Р.14. – Д.1232. – В.60.

40. БМД Тоҷикистони Шуравӣ. – Ф.360. – Р.21. – Д.305. – В.3.

41. БМД Тоҷикистони Шуравӣ. – Ф.88. – Р.14. – Д.5160. – В.56.

42. Бойгонии ҷории Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти ҶТ. Ҳисоботҳо. «Становление и развитие частного сектора в РТ». – 2004. – В.24.

43. Бойгонии ҷории Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти ҶТ. Ҳисоботҳо. – 1996. – В.25-26; 38-39.

44. Центральный Государственный Архив Республики Таджикистан. – Ф.288. – Оп.14. – Д.5160. – Л.66.

45. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Ф.2, 10, 11, 44, 295.

46. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Ф.360. – Оп.21. – Д.1195. – Л.19, 21, 44, 90.

47. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Ф.360. – Оп.21. – Д.1211. – Л.17, 95.

48. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Ф.360. – Оп.21. – Д.1219. – Л.1-5, 28.

49. Гиссарский госархив Республики Таджикистан. – Ф.1, 18, 196, 225, 268, 385.
50. Ҳисоботи Вазорати рушди иқтисод ва савдо барои соли 2002 [Матн] // Бойгонии ҷории Вазорати рушди иқтисодӣ ва савдо. – Д.8. – Л.10.
51. ТА МНО Ҷумҳурии Тоҷикистон. Натиҷаи пешрафти сектори илмӣ мактабҳои олии ҷумҳурий дар давраи солҳои 1986-1990 [Матн]. – Душанбе, 1991. – 25 с.
52. Текущий архив Душанбинского горкома Коммунистической партии Таджикистана. Папка о результатах социологического исследования национальных отношений в Душанбе (после февраля 1990 г.). – Папка 1992. – Л.21.
53. Текущий архив Таджикского алюминиевого завода за 1965-2005 г.г.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

54. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: Нашриёти Ганҷ, 2016. – 64 с.
55. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №3.
56. Қарори Комитети давлатии меҳнат аз 30 декабри соли 1985, №416 [Манобеи электронӣ]. – Низомии дастрасӣ: <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-postanovlenija/p9n/htm>.
57. Закон СССР «О государственном предприятии (объединении)» от 30.06.1987 г. №7284-XI [Текст]. – Вильнюс: Минтис, 1988. – 48 с.
58. Закон СССР «О кооперации в СССР» от 26.05.1988 г. №8998-XI [Текст]. – М., 1988. – 68 с.
59. Закон СССР «Об индивидуальной трудовой деятельности» от 19.11.1986 г. №8614-XI [Текст]. – М., 1986. – 37 с.

60. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии давлатии соҳаҳои маҷмуи агросаноатӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2007. – №3.

61. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар ҶШС Тоҷикистон» аз 12 декабри соли 1990 [Матн] // Коммунисти Тоҷикистон. – 1990. – 28 декабр.

62. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи моликияти хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] // Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1990. – №24.

63. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2005. – №7.

64. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2014. – №3.

65. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2007. – №5.

66. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти сармоягузорӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2012. – №4.

67. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ)» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2009. – №9.

68. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардонию молумулки давлатӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1997. – №14.

69. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи амнияти озуқаворӣ” 29 декабри соли 2010, №67 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №12. – Қ.1. – мод.830.

70. Хрестоматия по истории отечественного государства и права [Текст]. – М., 2014. – 33 с.

71. Эълomia «Дар бораи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» аз 24 августи соли 1990 [Матн] // Аҳбори Шурои Олии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон. – 1990. – №16.

72. Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР [Текст]. – 1990. – №24. – 408 с.

73. Ведомости Съезда Народных Депутатов СССР [Текст]: стенографический отчет. 17-27 декабря 1990. – М., 1991 – 405 с.

74. Дар бораи бозсозии куллии идора кардани иқтисодиёт [Матн]: маҷмуи ҳуҷҷатҳо. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 256 с.

75. Маҷмуи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқи оид ба замин [Матн]. – Саратов, 2004. – 517 с.

76. Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 [Матн]. – Душанбе, 2012. – 80 с.

Монография ва маҷмуаҳои оморӣ

77. Абалкин, Л.И. Советское общество: революционное обновление [Текст] / Л.И. Абалкин. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 302 с.

78. Абдурашитов, Ф.М. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв. (1991-2016 гг) [Текст] / Ф.М. Абдурашитов. – Душанбе, 2018. – 390 с.

79. Абдурашитов, Ф.М. Таърихи ислоҳоти аграрӣ дар Тоҷикистон дар охири асри XX ва оғози асри XXI [Матн] / Ф.М. Абдурашитов. – Душанбе, 2020. – 395 с.

80. Абдурашитов, Ф.М. Феномен таджикского суверенитета [Текст] / Ф.М. Абдурашитов. – Душанбе, 2017. – 148 с.

81. Абдуфаттоҳ, Ш. Маорифпарвар [Матн] / Ш. Абдуфаттоҳ. – Душанбе, 2012. – 336 с.

82. Абулхаев, Р.А. История переселения в Таджикистане (1917-2000) [Текст] / Р.А. Абулхаев. – Душанбе.: Дониш, 2012 – 492 с. (на тадж яз)
83. Азимова, Р.Х. Инвестиционные приоритеты и вопросы их финансового обеспечения [Текст] / Р.Х. Азимова. – Душанбе, 2012. – 209 с.
84. Акрамов, З.И. Национальные особенности роста рабочего класса Таджикистана в 60-80-е гг. [Текст] / З.И. Акрамов. – Душанбе, 1999. – 296 с.
85. Акрамов, З.И. Подготовка и повышение культурно-технического уровня рабочих кадров Таджикистана. (1976-1986 гг.). [Текст] / З.И. Акрамов. – Душанбе. 1996. – 86 с.
86. Акрамов, Ш. Рақобатпазирии хоҷагӣҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар бозори минтақавӣ озуқаворӣ хоҷагӣ қишлоқ [Матн] / Ш. Акрамов, К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 245 с.
87. Алиджанов, М. Рабочий класс Таджикистана в 60-е первой половине 80-х гг. [Текст] / М. Алиджанов. – Душанбе, 1998. – 239 с.
88. Алимов, Р. Национальный вопрос [Текст]: расчёты и просчеты / Р. Алимов, М. Саидов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 154 с.
89. Аллен, Р.С. От фермы к фабрике: Новая интерпретация Советской промышленной революции [Текст] / Р.С. Аллен. – М.: РОССПЭН, 2013. – 390 с.
90. Арташкина, Т.А. Генезис и структура целеполагания в системе деятельности высшей школы [Текст] / Т.А. Арташкина. – Владивосток, 2007. – 340 с.
91. Афсахов, И. Социальные проблемы улучшения здоровья и увеличения продолжительности жизни населения Таджикистан [Текст] / И. Афсахов. – Душанбе, 1992. – 20 с.
92. Ашуров, И.С. Аграрная реформа Республики Таджикистан [Текст] / И.С. Ашуров. – М.: НИПКС Восход, 2008. – 332 с.

93. Аюбзод, С. Тоҷикистон: сад ранги сад сол [Матн] / С. Аюбзод. – Прага, 2002. – 350 с.
94. Баратов, А.Б. Полезные ископаемые Таджикистана [Текст] / А.Б. Баратов. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 53 с.
95. Большая советская энциклопедия [Текст]: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1969-1978.
96. Бунёди давлатдории навин [Матн]. – Душанбе, 2002. – 416 с.
97. Гафуров, Б.Г. Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей родины [Текст] / Б.Г. Гафуров, Н.Н. Прохоров. – Сталинабад, 1944. – 212 с.
98. Гидроэнергетика Таджикистана [Текст]: ресурсы и перспективы. – Душанбе: Министерство энергетики Рнспублики Таджикистан, 2005. – 71 с.
99. Горбачёв, М.С. О перестройке и кадровой политике партии: Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС на Пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 г. Материалы пленума Центрального комитета КПСС 27-28 января 1987 г. [Текст] / М.С. Горбачёв. – М.: Политиздат, 1987. – 94 с.
100. Горбачёв, П. Нурек – стройка интернациональная [Текст] / П. Горбачёв. – Душанбе, 1978. – 64 с.
101. Денчик, С.Я. Нефелиновые породы – комплексное алюминиевое сырьё [Текст] / С.Я. Денчик. – М., 1988. – 190 с.
102. Джаббаров, А. Социальная защита населения [Текст] / А. Джаббаров, З. Джаббаров. – Душанбе, 2000. – 219 с.
103. Домладжанов, Р. «Крылатая» частица Таджикской истории [Текст] / Р. Домладжанов. – Турсунзаде-СПб., 2002. – 161 с.
104. Зайферт, А.К. О совместимости политического ислама и безопасности в пространстве ОБСЕ. Документы светско-исламского диалога в Таджикистане [Текст] / А.К. Зайферт, А. Крайкемайер. – Душанбе: Шарки Озод, 2003. – 275 с.
105. Законодательство в сфере экономики Республики Таджикистан [Текст] / сост. Р.Х. Рахимов. – Душанбе, 1998. – Ч.2. – 219 с.

106. Зикриёев, Ф. Комсомол Таджикистана: Краткая летопись [Текст] / Ф. Зикриёев. – Душанбе, 1985. – 191 с.
107. Зикриёев, Ф. Ленинский комсомол в условиях развитого социализма (по материалам Таджикской ССР) [Текст] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 264 с.
108. Иномов, М. Рабочий класс Таджикистана (1945-1960) [Текст] / М. Иномов. – Худжанд, 1996. – 57 с.
109. Исломов, С. Демография Таджикистана [Текст] / С. Исломов. – Душанбе, 1985. – 142 с.
110. Исломов, С. Научно-технический прогресс и кадры [Текст] / С. Исломов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 224 с.
111. История культурного строительства в Таджикистане (1917-1977 гг) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1983. – Т.2. – 472 с.
112. История таджикского народа: новейшая история (1941-2010 гг.) [Текст] / под общ. ред. Р.М. Масова. – Душанбе, 2011. – Т.VI. – 688 с.
113. Йенс Вилкенс. Фазои фискалӣ барои баҳши тандурустӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: интиҳобҳо барои захираҳои бештари молиявӣ [Матн] / Йенс Вилкенс, Алона Горошко. – Копенгаген, 2023. – 74 с.
114. Каримов, О.К. Политическое состояние Таджикистана в 90-е годы XXв. и в начале XXI в. [Текст] / О.К. Каримов. – Худжанд, 2007. – 263 с.
115. Кобилова, С. Февральские события 1990 г. в Таджикистане [Текст] / С. Кобилова. – Худжанд: Ношир, 2007. – 93 с.
116. Лукин, А.В. Родькин. На переломе [Текст] / А.В. Лукин. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 64 с.
117. Мазаев, А.В. Развитие социалистической промышленности Таджикской ССР за 20 лет [Текст] / А.В. Мазаев. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1950. – 52 с.
118. Маориф – омили муҳимтарин таҳкими давлат ва наҷоти миллат [Матн]. – Душанбе, 2016. – 108 с.
119. Масъалаҳои инкишофи гидроэнергетикии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе, 2013. – 146 с.

120. Масъалаҳои ташаккули идеяи миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: маводи конференсияи илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2006. – 225 с.
121. Материалы XXVII съезда КП Советского Союза [Текст]. – М., 1986. – 826 с.
122. Муртазаев, У.И. Водохранилища Таджикистана и их влияние на прилегающие ландшафты [Текст] / У.И. Муртазаев. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 304 с.
123. Муртазаев, У.И. Территориальная организация и оценка использования гидротехнических сооружений Юго-Западного Таджикистана [Текст] / У.И. Муртазаев, Р.Н. Рауфов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 167 с.
124. Назаров, Т.Н. Таджикистан [Текст]: экономика, политика, международное сотрудничество / Т.Н. Назаров. – Душанбе: УИ МИД РТ, 2001. – 250 с.
125. Назриев, Д. Республика Таджикистан [Текст]: история независимости. Год 1991-1993 (хроника событий): из 3 томах / Д. Назриев, И. Саттаров. – Душанбе, 2002, 2005, 2006.
126. Народное хозяйство Республики Таджикистан в 1993 г. [Текст]: стат. сборник. – Душанбе, 1995. – 284 с.
127. Население Республики Таджикистан 2000. По итогам переписи 20-27 января 2000 г. [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 185 с.
128. Ҳотамов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Ҳотамов. – Душанбе, 2011. – 584 с.
129. Олейниченко, Д., Соломонов, Ш. Развитие пищевой промышленности Таджикистана [Текст] / Д. Олейниченко, Ш.М. Соломонов. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1961. – 109 с.
130. Оргиян, В.Н. Шелководство и шелковая промышленность Таджикистана [Текст] / В.Н. Оргиян. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1959.
131. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн]. – Душанбе, 2016. – 477 с.

132. Петров, Г.Н. Разработка демонстрационной оптимизационно-имитационной модели многолетнего регулирования стока реки Сырдарья Токтогульским водохранилищем. Программа бассейна Аральского моря. Проект ГЭФ: Управление водными ресурсами и окружающей средой. Подкомпонент А1 «Управление водными ресурсами и солями на региональном и национальном уровнях» (Бишкек-Душанбе-Ташкент) [Текст] / Г.Н. Петров, А.Г. Зырянов. – Бишкек, 2001.

133. Пириев Д.С. Эффективность территориальной организации производства хлопка-сырца в Республике Таджикистан [Текст] / Д.С. Пириев, А.Х. Олимов. – Душанбе, 2005. – 152 с.

134. Ракушева, К. Масложировая промышленность Таджикистана [Текст] / К. Ракушева, О. Шапуро. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1960. – 44 с.

135. Рахматуллоев, А.З. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / А.З. Рахматуллоев, Х.С. Сатторов, Н.Т. Тоҷов. – Душанбе, 2011. – 523 с.

136. Рауфӣ, А. Асосҳои иқтисодии ваҳдати миллӣ [Матн] / А. Рауфӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 1998. – 52 с.

137. Рахимов, Р.К. Региональные проблемы повышения производительности труда [Текст] / Р.К. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 176 с.

138. Роҳи душвори сулҳ гуфтугӯҳо бо сулҳофарон [Матн]. – Душанбе, 2001.

139. Саидмуродов, Х.М. Таджикистан в братской семье народов СССР [Текст] / Х.М. Саидмуродов. – Душанбе, 1974. – 20 с.

140. Самтҳои асосии тараққиёти иқтисодию иҷтимоии ИҶШС барои солҳои 1986-1990 ва ба давраи то соли 2000-ум [Матн]. – М.: Политиздат, 1986. – 182 с.

141. Саъдиев, Ш.С. Тоҷикистон: роҳи сулҳ ва ризоияти миллӣ [Матн] / Ш.С. Саъдиев. – Душанбе, 2002. – 52 с.

142. Собирова, К.Д. Вклад международных организаций в восстановление мира и стабильности в Республики Таджикистан и улучшение социально -

экономического положения в ГБАО [Текст] / К.Д. Собирова. – Хорог, 2002. – 268 с.

143. Соломонов, Ш.М. Развитие социалистической промышленности Таджикистана (1917-1965 гг.) [Текст] / Ш.М. Соломонов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 382 с.

144. Сотсиализм [Матн]: назария ва таҷриба. – Душанбе, 2007.

145. Социальное развитие СССР. Финансы и статистика [Текст]. – М., 1990. – 398 с.

146. Социально-экономический расцвет Советского Таджикистана [Текст]. – Душанбе, 1984. – 304 с.

147. Статистические сборники (1977, 1984, 1993)

148. Стратегияи коҳиши камбизоатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2009 [Матн]. – Душанбе, 2006.

149. Сучков, А.В. Социалистическая индустриализация Таджикской ССР [Текст] / А.В. Сучков. – Душанбе, 1965. – 164 с.

150. Тағоев, Ҷ. Давлати Тоҷикон [Матн] / Ҷ. Тағоев. – Душанбе: Ирфон, 2000. – 376 с.

151. Таджикистан: 15-лет государственной независимости [Текст]: статистический сборник. – Душанбе, 2006. – 488 с.

152. Тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣи Тоҷикистони Шуравӣ [Матн]. – Душанбе, 1984.

153. Таърихи муҳоҷират дар Тоҷикистон (1917-2000) [Матн]. – Душанбе, 2012. – 492 с.

154. Тоҷикистон 20 [Матн]: баҳшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 454 с.

155. Тоҷикистон 20 соли истиқлолияти давлатӣ [Матн]: маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2011. – 444 с.

156. Тоҷикистон дар рақамҳо [Матн]. – Душанбе, 2014.

157. Тоҷикистон дар рақамҳо. Соли 2015 [Матн]. – Душанбе, 2015.

158. Усмонов, И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / И. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 178 с.
159. Хайдаров, Г.Х. История таджикского народа: XX век [Текст] / Г.Х. Хайдаров. – Худжанд, 2001. – 508 с.
160. Хочагии халқи ИҶШС дар 70 сол [Матн]. – М., 1987. – 765 с.
161. Хочагии халқи ҶШС Тоҷикистон дар соли 1988 [Матн]. – Душанбе, 1990. – 293 с.
162. Хоналиев, Н. Трудовые ресурсы Таджикистана [Текст]: проблемы и перспективы / Н. Хоналиев. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 176 с.
163. Хоналиев, Н.Х. Использование трудовых ресурсов в промышленности Таджикистана [Текст] / Н.Х. Хоналиев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 134 с.
164. Хоналиев, Н.Х. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития [Текст] / Н.Х. Хоналиев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 292 с.
165. Хотамов, Н.Б. Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006 гг.) [Текст] / Н.Б. Хотамов. – Душанбе, 2008. – 269 с.
166. Численность специалистов с высшим и средне-специальным образованием в народном хозяйстве Таджикской ССР [Текст]. – Душанбе, 1990. – 100 с.
167. Шарофов, П.У. Проблемы экономического преобразования в сельском хозяйстве [Текст] / П.У. Шарофов // Экономика Таджикистана: Стратегия развития. – 2004. – №4. – С.107.
168. Шимов, В.Н. Региональная эффективность общественного производства [Текст]: проблемы; методы измерения; пути повышения / В.Н. Шимов. – Минск, 1986. – 167 с.
169. Широкин, Д.Н. Молодой рабочий класс [Текст] / Д.Н. Широкин. – Душанбе, 1984.

170. Шоҳиён, Н.Н. Мактаби сиёсӣ ва саҳми беназири Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар рушди илму маориф дар даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон [Матн]: маводи Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Истиклолияти Тоҷикистон 5-6 уми октябри соли 2021, н.Данғара / Н.Н. Шоҳиён. – Данғара, 2021. – 24 с.

Мақолаҳои илмӣ

171. Башмаков, В.М. Повышение эффективности работы каскада Вахшских ГЭС за счет использования части стока р. Пяндж [Текст] / В.М. Башмаков // Гидротехническое строительство / В.М. Башмаков, Б.С. Сироджев, Г.Н. Петров. – Душанбе, 1995. – №12. – С.18-24.

172. Вазорати тандурустӣ ва хифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // 25-соли истиклолияти давлатӣ: маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2016. – С.16.

173. Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Ҷумҳурият. – 2012. – 31 январ.

174. Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №11. – С.164.

175. Горбачева, М.С. Перестройка – кровное дело народа [Текст] / М.С. Горбачева // Известия. – 1987. – 26 февраля.

176. Горохов, П.А. Феномен перестройки четверть века спустя: опыт социально-философского осмысления [Текст] / П.А. Горохов, В.В. Батеженко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2010. – №7. – С.51-56.

177. Гулмамадов, Д.К. Земельные ресурсы Республики Таджикистан [Текст] / Д.К. Гулмамадов // Продовольственная безопасность Республики Таджикистан: Материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2005. – С.58-61.

178. Дунё. – 2010. – 17 июн.

179. Ёрмухаммад, Р. Дар бораи ваъзи сиёсӣ ва иқтисодии ҷумҳурӣ [Матн] / Р. Ёрмухаммад // Тоҷикистон. – 1992. – №1. – С.6-8.
180. Земельная реформа оставила в проигрыше многих дехкан [Текст] // Азия-Плюс. – 2007. – 7 марта.
181. Зиёев, Х. Ҳафт рукни рушди соҳаи маориф [Матн]: оид ба соҳаи маориф / Х. Зиёев // Ҷумҳурият. – 2014. – 30 апрел.
182. Иматова, Л. Дар ҷодаи рушти маориф [Матн]: баҳшида ба 80-солагии таъсисёбии ПРМ / Л. Иматов // Омӯзгор. – 2013. – 30 август.
183. Имомов, А. Выборы периода перестройки и их проблемы [Текст] / А. Имомов // Тоҷикистони Советӣ. – 1990. – 25 январ. (на тадж. яз).
184. Исайнова, М.Ҳ. Таъмини амнияти озуқавории минтақа-самти муҳими рушди иқтисодиёти ҷумҳурӣ [Матн] / М.Ҳ. Исайнова // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2020. – №7. – С.105-111.
185. Кадиров, А. Реформа прошла с ошибками [Текст] / А. Кадиров // Азия-Плюс. – 2007. – 25 января.
186. Каюмов, Н.К. Таджикистан в ВТО: реалии и перспективы [Текст] / Н.К. Каюмов // Иқтисодиёти Тоҷикистон: стратегияи тараққиёт. – 2004. – №4. – С.32.
187. Каюмов, Н.К. Участие Таджикистана в межгосударственных связях стран Центрально-Азиатского региона [Текст] / Н.К. Каюмов // Экономика Таджикистана. Стратегия развития. – 2006. – №2. – С.111.
188. Келдӣ, Г. Истиқлолияти фардӣ [Матн] / Г. Келдӣ // Адабиёт ва саъят. – 2014. – 4 сентябр.
189. Кенчаев, С. Табаддулоти Тоҷикистон [Матн] / С. Кенчаев // Карим Бурӣ. Фарёди солҳо. – М., 1997.
190. Клецкин, Ю. Дом для деханина [Текст] / Ю. Клецкин // Коммунист Таджикистана. – 1990. – №11. – ноябрь. – С.64.

191. Козлова, Н. Февральские события: расследование продолжается [Текст] / Н. Козлова // Таджикистан в огне: сб.ст. – Душанбе: Ирфон, 1993. – С.133.
192. Коммунист Таджикистана. – 1961. – 14 апрел.
193. Комсомоли Тоҷикистон. – 1989. – 27 сентябр.
194. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» [Матн] // Ҷумҳурият. – 2014. – 7 август.
195. Ҷумҳурият. – 2000-2016.
196. Маориф-ҷавҳари ҳастии миллат [Матн]: натиҷаи фаъолияти Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нӯҳ моҳи соли 2012 // Омӯзгор. – 2012. – 19 октябр.
197. Мароми пойтахт. – 2000-2016.
198. Масов, Р. Небудьте жертвой неправильных игр! [Текст] / Р. Масов // Паёми Душанбе. – 1990. – 15 феврал. (на тадж. яз).
199. Махмудзода, С.А. Аграрная политика Таджикистана в условиях перестройки (1985-1991) [Текст] / С.А. Махмудзода // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3/1. – С.93-98.
200. Махмудзода, С.А. Социально-экономическая жизнь Таджикистана в условиях перестройки (1985-1991) [Текст] / С.А. Махмудзода // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – 3/2. – С.123-128.
201. Минбари халқ. – 2000-2016.
202. Миррахимов, М. То ба кай об аз таги ях меравад? [Матн] / М. Миррахимов // Комсомоли Тоҷикистон. – 1988. – 6 январ.
203. Мухаббатов, Х. Председатель НДТ. Метаморфозы и трансформации властвующей элиты Таджикистана [Текст] / Х. Мухаббатов // Чунбиш. – 1997. – №1. – август.
204. Назаров, Т.Н. Некоторые проблемы развития рыночной экономики и повышения ее эффективности [Текст] / Т.Н. Назаров // Экономика Таджикистана. Стратегия развития. – 2006. – №2. – С.41.

205. Народная газета. – 1990. – 16 февраля.
206. Народная газета. – 1993. – 25 января.
207. Народная газета. – Душанбе, 1992.
208. Народное хозяйство СССР в 1990 г. – М., 1991. – 752 с.
209. Обидов, О. Проблемаҳои таълими муттасил [Матн] / О. Обидов // Маърифат. – 1991. – 9 сентябр. – С.5.
210. Омӯзгор. – №1. – С.16.
211. Петров, Г. К вопросу о стратегии экономического развития Таджикистана [Текст] / Г. Петров // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №3 (45). – С.145-156.
212. Пономарев, В. Душанбе: год спустя [Текст] / В. Пономарев // Таджикистан в огне. – Душанбе: Ирфон, 1993. – С.114.
213. Пономарев, В. Колокола надежды [Текст] / В. Пономарев // Таджикистан в огне. – Душанбе: Матбуот, 1993. – С.108.
214. Рахмонов, Э. Выступление на торжественном собрании посвященной 6-й годовщине Независимости Республики, 8 сентября 1997 года [Текст] / Э. Рахмонов // Народная газета. – 1997. – 17 сентября.
215. Саидов, З. Несколько штрихов к февралю [Текст]: сб. ст. / З. Саидов // Таджикистан в огне. – Душанбе: Ирфон, 1993. – С.84-85.
216. Саидов, И.Р. Навигариҳои қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ, илм ва маориф [Матн] / И.Р. Саидов // Қонунгузорӣ. – 2014. – №1. – С.146-148.
217. Соибназаров, С. Развитие аграрного сектора и государственная поддержка сельхозпроизводителей [Текст] / С. Соибназаров, А. Муродов, Ф. Дарингова // Таджикистан и современный мир. – 2003. – №2 (3). – С.29.
218. Соибназарова, С. Развитие разнообразных форм собственности в сельском хозяйстве Таджикистана [Текст] / С. Соибназарова // Вестник Таджикистан и современный мир. – 2002. – №1. – С.55-56.
219. Тажин, М. Социальное развитие Средней Азии и Казахстана [Текст] / М. Тажин // Коммунист Таджикистана. – 1990. – №7. – июнь. – С.81.

220. Усмонов, Х. Иқтидори илмӣ [Матн] / Х. Усмонов // Коммунисти Тоҷикистон. – 1989. – 12 декабр. – С.48-49.

221. Фармони Президенти Ҷумҳури Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои аввалиндараҷаи таъмини бозсозӣҳои иқтисодӣ ва тезонидани ҷараёни гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ» [Матн] // Садои мардум. – 1994. – 7 декабр.

222. Хамидова П. Азия-плюс. – 2016. – июнь.; Мароми пойтахт. – 2000-2016.

223. Холмуродова, М. Аз таърихи ҷанги шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М. Холмуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. – №3/7. – Ҷ.2. – С.91-95.

224. Хоналиев, Н.Х. Промышленность Таджикистана: современное состояние и проблемы [Текст] / Н.Х. Хоналиев, Х.Х. Кудусова, М.Р. Халикова // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2004. – №1. – С.62.

225. Шариф, А. Таъмини амнияти озуқаворӣ – вазифаи асосӣ [Матн] / А. Шариф // Садои мардум. – 2014. – №61. – 10 июн.

226. Юксин, С. Перестройка ждёт не будет [Текст] / С. Юксин // Коммунист Таджикистан. – 1989. – №6. – июн. – С.78-80.

227. Юсупова, З. Роҳҳои беҳтар намудани сифати талим ва сатҳи донишомӯзии донишҷуён [Матн] / З. Юсупова // Маорифи Тоҷикистон. – 2014. – №2. – март-апрел. – С.11-12.

Диссертатсияҳо ва авторефератҳо

228. Абдусаматов, Г.С. Становление и развитие рыночных отношений в Республике Таджикистан [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Абдусаматов Гениджан Саматович. – Душанбе, 1996. – 274 с.

229. Акрамов, З.И. Подготовка и повышение культурно-технического уровня рабочего класса Таджикистана (60-80 годы) [Текст]: автореф. дисс... д-ра истор. наук / Акрамов Закирь Иномович. – Душанбе, 2000. – 47 с.

230. Алимов, Б. Социально-экономические и политические процессы в республике Таджикистан (1991-1997 гг.) [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Алимов Ботуржон Хамидович. – Душанбе, 2008. – 22 с.

231. Ахмедова, Д.А. Формирование модели рыночной экономики национального хозяйства Таджикистана [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Ахмедова Дилафруз Абдукахоровна. – Душанбе, 2010. – 145 с.

232. Вазиров, Х.З. Стратегия промышленно-инвестиционных преобразований народного хозяйства Республики Таджикистан в условиях глобализации [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Вазиров Хабибулло Зокирович. – Душанбе, 2010. – 152 с.

233. Ганджакова, М. Политическая история Таджикистана 90-х годов XX века [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Ганджакова Матлуба Ганджаковна. – Душанбе, 2015. – 26 с.

234. Гафуров, А. Тоҷикистон дар роҳи ҳифзи истиқлолият [Матн] / А. Гафуров // Очеркҳои таърихӣ Тоҷикистони соҳибистиклол. – Душанбе, 2016. – С.9.

235. Давлатов, К.К. Формирование и эффективное функционирование дехканского (фермерского) производства в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Давлатов Кудрат Камбарович. – Душанбе, 2000. – 165 с.

236. Зикриёев, Ф. Партийное руководство Ленинским комсомолом в условиях совершенствования социализма (на материалах Компартии Таджикистана) [Текст]: автореф. дисс... д-ра истор. наук / Зикриёев Файзи. – М., 1988. – 34 с.

237. Исайнова, М.Ҳ. Ҷанбаҳои минтақавӣ таъминӣ амнияти озуқаворӣ (дар мисоли ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ) [Матн]: дисс... ном. илм. иқт. / Исайнова Манижа Ҳисайновна. – Душанбе, 2022. – 199 с.

238. Кобилова, С.Я. Обострение общественно-политической ситуации в Таджикистане в период перестройки (1985-1991гг.) [Текст]:

автореф. дисс... канд. истор. наук / Кобилова Сулхия Яшиновна. – Худжанд, 2007. – 25 с.

239. Мадаминов, А. Обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства Таджикистана [Текст]: автореф. дисс... д-ра экон. наук / Мадаминов Абдурахим Асрорович. – М., 2006 – 56 с.

240. Махмудзода, С. Таджикистан в период перестройки (1985-1991 гг.) [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Махмудзода Суханвар. – Душанбе, 2019. – 28 с.

241. Муллоджанов, А.К. История создания и развития цветной металлургии в Таджикистане [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Муллоджанов Асадулло Кучакович. – Душанбе, 2007. – 22 с.

242. Муродов, А.А. Освещение политической ситуации Таджикистана (1989-1997) гг. в периодической печати Республики [Текст]: дисс... канд. истор. наук / Муродов Ахмадхон Амрохонович. – Душанбе, 2004. – 176 с.

243. Набиев, В.М. Исторический опыт участия молодежи в укреплении социально экономических и культурных связей Таджикистана с союзными республиками (1961-1991 гг.) [Текст]: автореф. дисс... д-ра истор. наук / Набиев Вахоб Машрафович. – Душанбе 1998. – 54 с.

244. Набиев, Я.Х. Текстильная промышленность Таджикистана в 60-80-х годах [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Набиев Ятим Холмуродович. – Душанбе, 1998. – 21 с.

245. Проценко, Ю.Л. Капитальное строительство: реализация и проблемы (из опыта работы Компартии Таджикистана в 1995-1975 гг.) [Текст]: автореф. дисс... д-ра истор. наук / Проценко Юрий Леонтьевич. – Душанбе 1991. – 54 с.

246. Проценко, Ю.Л. Работа комсомола Таджикистана по развитию промышленности (1966-1970 гг) [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Проценко Юрий Леонтьевич. – Душанбе 1973. – 25 с.

247. Равшанзод, М. Гражданское противостояние и миротворческий процесс в республике Таджикистан в 90-е годы XX в. [Текст]: дисс... канд. истор. наук / Равшанзод Маликфаридуни. – Душанбе, 2019. – 220 с.

248. Саидова, М.С. Социальноэкономические аспекты иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан в переходный период [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Саидова Мавлуда Саъдуллоевна. – Душанбе, 2001. – 190 с.

249. Табаров, М.С. Отражение исторических событий в современной таджикской театральной культуре: годы независимости [Текст]: дисс... канд. истор. наук / Табаров Мухамадулло Султонович. – Душанбе, 2006. – 176 с.

250. Умурзаков, Р.М. Диэлектрическая релаксация в смесях жидких кристаллов с различной асимметрией формы молекул [Текст]: автореф. дисс... канд. физ.-мат. наук / Умурзаков Рахматджон Маллабоевич. – Душанбе, 1997. – 26 с.

251. Хакимов, Ш.Н. Освещение проблемы воспитания молодежи Таджикистана в историографии 60-х – 80 годов [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук / Хакимов Шараф Наимбоевич. – Душанбе 1996. – 24 с.

252. Ходжибеков, Э. Социально-экономическое и культурное развитие Горно-Бадахшанской Автономной Области Республики Таджикистан в годы Советской власти (1917-1991гг.) [Текст]: дисс... д-ра истор. наук / Ходжибеков Эльбон. – Душанбе, 2021. – 245 с.

253. Холмуродова, М.Б. Таърихи раванди оштии миллии тоҷикон (1991-2001 гг.) [Текст]: автореф. дисс... д-р фал. (PhD) – таърих / Холмуродова Мехрафрӯз Буриевна. – Душанбе, 2020. – 68 с.

254. Хохлов, Н.П. Развитие промышленности Республики Таджикистан на основе интеграционных процессов [Текст]: дисс... канд. экон. наук / Хохлов Николай Павлович. – Душанбе, 2002. – 147 с.

Захираи электронӣ

255. Земельный кадастр как инструмент регулирования городов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ctaj.elcat.kg/2010/07/15/tadjikistan> (дата обращения: 26.10.2022 г).

256. Кузьмин, А.И. Проблемы «Ближнего зарубежья». Уроки Таджикистана [Электронный ресурс] / А.И. Кузьмин. – Режим доступа: <http://militaryarticle.ru/obozrevatel/1993-obozrevatel/12799/> (дата обращения: 01.02.2019 г).

257. Ниязи, А. Таджикистан: Региональные аспекты конфликта [Электронный ресурс] / А. Ниязи. – Режим доступа: <http://ctaj.elcat.kg/2010/07/15/tadjikistan> (дата обращения: 26.10.2022 г).

258. Постановление Госкомтруда от 30.12.1985 года, №416. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-nauki-v-tadzhikskoy-ssr-v-period-perestroyki-1985-1991-gg/viewer> (дата обращения: 28.10.2022 г).

259. Соибов, Н. Коммуникационные проекты Республики Таджикистан [Электронный ресурс] / Н. Соибов // Центральная Азия и Кавказ. – Швеция, 1999. – №2(3). – С.67-73. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/cac-03-1999/st_sohibov.shtml (дата обращения: 05.04.2019 г)

Мусоҳибаҳо

260. Мусоҳиба бо собиқ корманди Госплани Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистони Шуравӣ Тоҷибоева Малоҳат. – 2024. – 2 март.

261. Мусоҳиба бо собиқ раиси Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаи фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ Майсара Калонова. – 2024. – 28 март.

262. Мусоҳиба бо донишманд ва собиқ директори Осорхона-мамнӯъгоҳи ҷумҳуриявӣ ноҳияи Данғара Муродов Бозор 31 март соли 2024.

263. Мусоҳиба бо котиби идеологӣ дар Кумитаи марказии ҳизби Коммунисти Тоҷикистон Гулҷаҳон Бобосодиқова. – 2024. – 2 апрел.

264. Мусоҳиба бо дотори илмҳои иқтисодӣ, профессор – собиқ ректори Донишгоҳи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати

Тоҷикистон дар вилояти Суғд Аминов Иномҷон (2007-2013). – 2024. – 10 апрел.

265. Мусоҳиба бо собиқ раиси Кумитаи занҳо Низорамоҳ Зарипова. – 2024. – 15 апрел

266. Мусоҳиба бо собиқ мушовири Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Мансур Сайфиддинов. – 2024. – 18 апрел.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақолаҳои илмӣ, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Муллоҷонов А.К., Тиллоев А.А. Пайдоиш ва инкишофи саноат дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои таърих ва археология, №7. – Душанбе, 2018. – С. 35-38. ISSN 2074-1847.

[2-М]. Тиллоев А.А. Рушди саноат дар Тоҷикистон дар давраи солҳои 1970-1991 // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои таърих ва археология, №9. – Душанбе, 2018. – С. 132-135. ISSN 2074-1847.

[3-М]. Муллоҷонов А.К., Тиллоев А.А. Заминаҳои пайдоиш ва рушди саноат дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои таърих ва археология, №6. – Душанбе, 2019. – С. 100-104. ISSN 2074-1847.

[4-М]. Тиллозода А.А. Сиёсати “Дарҳои кушод” ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, №6. – Душанбе, 2020. – С. 51-55. ISSN 2074-1847.

[5-М]. Тиллозода А.А. Бухрони иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар Тоҷикистон: сабабҳо ва омилҳо // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши

илмҳои таърих ва археология, №2. – Душанбе, 2021. – С. 46-52. ISSN 2074-1847.

[6-М]. Тиллозода А.А. Хусусиятҳои ислохоти аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, №2 (014). – Душанбе, 2021. – С. 234-239. ISSN 2076-2569.

[7-М]. Тиллозода, А. А. Рушди соҳаи саноат ва энергетика дар даврони истиқлолият / А. А. Тиллозода // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2025. – № 2(280). – С. 54-60. ISSN 2076-2569.

Мақолаҳои дар дигар маҷмуаҳои илмӣ, маҷаллаҳо ва маводҳои конференсиявӣ ба таърифи:

[8-М]. Саидзода Д., Тиллоев А.А. Элитаи сиёсӣ: роҳҳо ва вояҳои асосии ташаккул ва рушд // Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмӣ амалии ҳаёти профессорону омӯзгорон ва аспирантону донишҷӯён бахшида ба “20-солагии Ваҳдати миллӣ” (Донишгоҳи давлатии Данғара 17-22 апрели соли 2017). – Данғара, 2018. – С. 204-207.

[9-М]. Тиллоев А.А. Инкишофи саноаткунӣ дар Тоҷикистони муосир. // Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмӣ амалии ҳаёти профессорону омӯзгорон ва аспирантону донишҷӯён бахшида ба “20-солагии Ваҳдати миллӣ” (Донишгоҳи давлатии Данғара 17-22 апрели соли 2017). – Данғара, 2018. – С. 211-214.

[10-М]. Тиллоев А.А., Саноати Тоҷикистон дар солҳои 2011-2015 ва нақши Пешвои миллат дар рушди он // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назоратӣ дар мавзӯи “Нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди устуворию инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Донишгоҳи давлатии Данғара 11-12 майи соли 2018). – Данғара, 2018. – С. 171-175.

[11-М]. Тиллозода А.А. Бӯҳрони иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар Тоҷикистон: Сабабҳо ва омилҳо (дар солҳои 1980-1990) // Сиёсат, давлат ва ҳуқуқ,

Донишгоҳи давлатии Данғара, №4 (04). – Данғара, 2021. – С. 121-131. ISSN 2789-8636.

[12-М]. Тиллозода А.А. Дастовардҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бар мабной сиёсати “дарҳои кушод” // Мақолоти таърихӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ. – Душанбе: Шохин-С, 2022. – С. 102-119.

[13-М]. Тиллозода А.А. Иқтисоди сайёҳии Тоҷикистон дар бозори байналмилалӣ туристӣ дар давраи кунунӣ // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Нақш ва мақоми соҳаи сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Донишгоҳи давлатии Данғара 30-юми декабри соли 2023). – С.190-195.

[14-М]. Тиллозода А.А. Нақши Пешвои миллат Эмомали Раҳмон дар рушди саноат дар шароити муосири Тоҷикистон // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назориявӣ бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024 “Соли маърифати ҳуқуқӣ”. 16-17 майи соли 2024, ш. Кӯлоб. – С.499-503.